

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ

ΤΟΥ

ΜΑΝΟΥΣΣΕΛΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ
ΑΜ. 109 ΈΤΟΣ ΕΓΓΡΑΦΗΣ 2007

ΜΕ ΤΙΤΛΟ

*Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι στην Κρήτη 16^{ος}-20^{ος}
αιώνας: Ιστορική Συγκρότηση ενός Κοινωνικοθρησκευτικού
Συγκρητισμού*

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ

ΣΤΕΛΙΟΣ ΧΙΩΤΑΚΗΣ

ΡΕΘΥΜΝΟ

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2008

ΑΞΙΟΛΟΓΗΤΕΣ

1. ΣΤΕΛΙΟΣ ΧΙΩΤΑΚΗΣ

2.

3.

Ημερομηνία Αξιολόγησης:

“Το μυστήριο της Κρήτης είναι βαθύ, όποιος πατήσει στο νησί τούτο νοιώθει μυστηριώδη δύναμη, ζεστή, αγαθή, να διακλαδίζεται στις φλέβες του και τη ψυχή του να μεγαλώνει.”

**Νίκος Καζαντζάκης.
“Αναφορά στον Γκρέκο”**

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Σύντομη περίληψη – Βιογραφικό Σημείωμα.....	4
Πρόλογος.....	5
Εισαγωγή.....	7

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1645 – 1913

1α. Από τη κατάκτηση έως την...ένωση.....	10
---	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΟΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

2α. Η καταγωγή των Τουρκοκρητικών.....	23
2β. Κίνητρα και λόγοι εξισλαμισμού.....	27
2γ. Διαδικασία εξισλαμισμού.....	29
2δ. Κρυπτοχριστιανοί.....	33
2ε. Χαρακτηρισμοί Τουρκοκρητικών.....	35

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

3α. Η Ελληνική Εβραϊκή κοινότητα.....	37
3β. Στοιχεία από την ιστορία των Εβραίων της Ελλάδας.....	39
3γ. Εβραϊκές ομάδες στην Ελλάδα.....	43
3δ. Ιστορία των Εβραίων της Κρήτης.....	45
3ε. Οργάνωση των Εβραϊκών κοινοτήτων στη Κρήτη.....	52

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ ΜΙΑ ΘΡΗΣΚΕΙΟΛΟΓΙΚΗ ΨΗΛΑΦΗΣΗ

4α. Ισλάμ.....	54
4β. Ιουδαϊσμός: Η θρησκεία των Εβραίων.....	59
4γ. Κρήτη: Το κοινό ταξίδι των τριών θρησκειών.....	64

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ
ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ, ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ, ΕΒΡΑΙΟΙ: ΕΝΑΣ ΙΔΙΟΤΥΠΟΣ
ΣΥΓΚΡΗΤΙΣΜΟΣ

5α. Στοιχεία από τη ζωή των Μουσουλμάνων.....	66
5β. Στοιχεία από τη ζωή των Εβραίων.....	71
5.γ. Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι, Εβραίοι: Φίλοι ή εχθροί;.....	75

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ
ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΣΥΓΚΑΤΟΙΚΗΣΗΣ

6α. Η οριστική αναχώρηση των Μουσουλμάνων.....	85
6β. Το τραγικό τέλος των Εβραίων της Κρήτης.....	87

Συμπεράσματα.....	89
-------------------	----

Βιβλιογραφία.....	91
-------------------	----

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι στην Κρήτη 16^{ος} -20^{ος} αιώνας: Ιστορική Συγκρότηση ενός Κοινωνικοθρησκευτικού Συγκρητισμού.

Σύντομη περίληψη

Αντικείμενο της παρούσης μελέτης είναι το φαινόμενο του κοινωνικοθρησκευτικού συγκρητισμού που αναπτύσσεται στην Κρήτη κατά τους αιώνες δέκατο έκτο έως εικοστό, υπό το πρίσμα της ιστορικής ανάλυσης. Εξετάζεται γενικά η Οθωμανική περίοδος στην Κρήτη, οι εξισλαμισμοί, αλλά και η εμφάνιση της εβραϊκής παρουσίας, ενώ σκιαγραφούνται τόσο τα διαφορετικά χαρακτηριστικά όσο και οι ομοιότητες των θρησκειών. Επιχειρείται λοιπόν ουσιαστικά, μία προσέγγιση των σχέσεων της Χριστιανικής, Μουσουλμανικής και Εβραϊκής κοινότητας του νησιού, από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα έως το πρώτο μισό του 20^{ου}, τόσο κατά τις περιόδους ειρηνικής συνύπαρξης, όσο και κατά τις συχνές επαναστατικές περιόδους εντάσεων (19^{ος} αι). Η «συγκατοίκηση» των τριών αλλόθρησκων στοιχείων με τα εθνοπολιτισμικά φορτία του καθενός που διαπλέκονται μεταξύ τους στο χώρο και το χρόνο καθιστούν το συγκεκριμένο ιστορικό παράδειγμα αν όχι πρωτότυπο, τουλάχιστον άξιο λόγου.

Βιογραφικό Σημείωμα

Ο Μανουσέλης Αλέξανδρος γεννήθηκε στο Ηράκλειο Κρήτης το 1986. Είναι απόφοιτος του τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών με βαθμό πτυχίου Άριστα (9,02) στις 27/07/2007, ενώ από το 2008 φοιτά στο τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών του ιδίου Πανεπιστημίου. Έχει επιπλέον, παρακολουθήσει σειρά πιστοποιημένων επιμορφωτικών προγραμμάτων του Εθνικού και Καποδιστριακού Παν/μίου Αθηνών και έχει ήδη κάνει δύο μικρές δημοσιεύσεις εργασιών του. Υπήρξε κατ' επανάληψη υπότροφος του ΙΚΥ και έχει επίσης λάβει, τιμητικό έπαινο του Παντείου Πανεπιστημίου για την πρώτη σε σειρά θέση στις εισαγωγικές εξετάσεις του έτους 2003. Το 2007 εισήχθη στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών του τμήματος Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Κρήτης, με τίτλο «Πολιτική Ανάλυση και Πολιτική Θεωρία». Γνωρίζει Γαλλικά και Αγγλικά, ενώ παράλληλα ασχολείται με τη ζωγραφική και τη μουσική.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Δεν είναι λίγες οι πτυχές της κρητικής ιστορίας που είναι για πολλούς ελάχιστα μελετημένες ή και άγνωστες. Ειδικά η περίοδος της τουρκοκρατίας στην Κρήτη, είναι μια περίοδος αρκετά παρεξηγημένη. Πολλοί αποφεύγουν να μιλούν γι' αυτά τα χρόνια της «σκλαβιάς» και της «παρακμής». Αρκετές από τις μελέτες που ασχολούνται με αυτήν την περίοδο επικεντρώνονται στα πολεμικά γεγονότα και στις ένδοξες επαναστάσεις. Λίγες είναι οι μελέτες που ασχολούνται με την κοινωνική και την οικονομική ιστορία της τουρκοκρατίας, με την απλή καθημερινότητα, τη συμβίωση και τη συνύπαρξη Χριστιανών, Μουσουλμάνων και άλλων κοινοτήτων που ζούσαν τότε στην Κρήτη Εβραίοι, Λατίνοι, κ.λ.π., άλλωστε υπήρξαν και ειρηνικά διαλείμματα ανάμεσα στις συγκρούσεις.

Πάντως, είναι αξιοσημείωτο ότι ο Ελληνισμός και ιδιαίτερα ο κρητικός λαός κατόρθωσε να επιβιώσει μέσα στις πραγματικά δύσκολες συνθήκες εκείνης της εποχής και να διατηρήσει την ταυτότητά του και τη θρησκεία του.

Είναι προφανές ότι οι γνώσεις του σύγχρονου Έλληνα τόσο για τους Τουρκοκρήτες, όσο και για την Ελληνική εβραϊκή κοινότητα είναι από ελλειπείς ως ανύπαρκτες. Λίγοι είναι αυτοί που – ίσως μόνο οι ειδικοί και μερικοί από τους γηραιότερους – θα μπορούσαν να μας διηγηθούν κάποιες αξιόπιστες μαρτυρίες για τους Τουρκοκρητικούς και για την εβραϊκή κοινότητα της Κρήτης.

Για τον σκοπό της εργασίας αυτής, χρησιμοποίησα κατά βάση την μέθοδο της δευτερογενούς βιβλιογραφικής έρευνας χωρίς ωστόσο να αγνοήσω χρήσιμες πληροφορίες από πρωτογενείς πηγές, επιχειρώντας έτσι να μπω μέσα από τα στοιχεία που μελέτησα, στην καθημερινότητα των Τουρκοκρητικών και των Εβραίων και να αποκτήσω την εμπειρία της γνωριμίας του «άλλου». Αυτό εξάλλου είναι και το μεγάλο πλεονέκτημα της μικρο-ιστορίας και της εστίασης στο τοπικό επίπεδο. Επιτρέπει αφενός την εξέταση του φαινομένου στην «καθημερινότητά του», πέρα δηλαδή από αναπόφευκτες αφαιρετικές θεωρητικοποιήσεις και αφετέρου, η συσσώρευση τοπικών μελετών συμβάλλει στη συγκριτική ανάλυση σχετικά με ομοιότητες και διαφορές της κάθε περίπτωσης τόσο στο γεωγραφικό όσο και στο κοινωνικό επίπεδο, έτσι ώστε να επιτυγχάνεται το ξεπέραςμα των αγκυλώσεων και η πληρέστερη κατανόηση μέσω της συστηματικής μελέτης.

Για την εξεύρεση της σχετικής βιβλιογραφίας και τη συλλογή των απαραίτητων δεδομένων για την εργασία αυτή εκτός από την οικεία βιβλιοθήκη του

Πανεπιστημίου Κρήτης στο Ρέθυμνο επισκέφθηκα ακόμη: α) την Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, β) τη Βιβλιοθήκη του Ινστιτούτου Κρητικού Δικαίου στα Χανιά, καθώς και την Βιβλιοθήκη του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος στην Αθήνα, όπου εντόπισα πλούσιο υλικό.

Εκτός από τα ιστορικά βιβλία άρθρα κλπ., τα αρχεία και τα κατάστιχα που βρίσκονται στο Ηράκλειο και τα Χανιά, καλύπτουν κατά κύριο λόγο το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και διακρίνονται σε οικονομικά (λογιστικά, φορολογικά), δικαστικά, δικαιοπρακτικά, διοικητικά και στρατιωτικά. Πρόκειται δηλαδή περί πραγματικού θησαυρού. Τα κατάστιχα είχαν συνταχθεί στα οθωμανικά (τουρκικά εκείνης της εποχής, με αραβικούς χαρακτήρες), στα ελληνικά, υπάρχουν όμως και δίγλωσσα.

Κλείνοντας, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον καθηγητή μου και πρόεδρο του τμήματος Πολιτικής Επιστήμης από το μεταπτυχιακό κύκλο 2007 – 2008, κ. Χιωτάκη Στέλιο, για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε αναλαμβάνοντας την επίβλεψη της Διπλωματικής μου εργασίας, καθώς και για τις πολύτιμες υποδείξεις που μου έκανε.

Μανουσέλης Αλέξανδρος
Ηράκλειο Κρήτης, 2008

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η έννοια του *συγκρητισμού* (συν+Κρής) *stricto sensu*, ετυμολογικά και ιστορικά παραπέμπει στην γεωγραφική περιοχή της Κρήτης, παρότι *lato sensu*, υπό την έποψη της κοινωνικής ανθρωπολογίας και της θρησκευσιολογίας έχει ένα τεράστιο κοσμοθεωρητικό πλαίσιο αναφοράς. Αρχικά, -κατά τους ελληνοιστικούς χρόνους- σήμαινε τη συνένωση των Κρητικών πόλεων για την απόκρουση εξωτερικού κινδύνου. Ο όρος πλέον αναφέρεται στην σύνθεση δύο ή περισσότερων πολιτιστικών χαρακτηριστικών που προέρχονται από διαφορετικούς πολιτισμούς και δίνουν γένεση σε νέες πολιτιστικές μορφές. Ο συγκρητισμός αποτελεί μια από τις εκδηλώσεις της πολιτισμικής όσμωσης και εμφανίζεται κατά κύριο λόγο στις περιπτώσεις επαφής του δυτικού πολιτισμού με τις παραδοσιακές κοινωνίες. Σήμερα ο όρος χρησιμοποιείται ιδίως με τη μορφή του *θρησκευτικού συγκρητισμού* για τον συγκερασμό διαφορετικών θρησκευτικών τάσεων. Εναλλακτικά, σε ό,τι αφορά τους άλλους τομείς εμφανίζεται ο όρος πολιτιστική διάχυση, με την οποία ο συγκρητισμός είτε ταυτίζεται είτε θεωρείται μορφή της.

Από τα παραπάνω εννοιολογικά ψήγματα, καθίσταται σαφές ότι η Κρήτη λόγω και της γεωστρατηγικής της θέσης στην ΝΑ Μεσόγειο ανέκαθεν αποτελούσε ένα χωνευτήρι λαών και πολιτισμών. Στον τόπο αυτό που κατακτήθηκε από πολλούς, συνυπήρξαν και συγκατοίκησαν για αιώνες άνθρωποι με διαφορετική εθνική καταγωγή, θρήσκευμα, ήθη και έθιμα. Εδώ κυρίως θα μας απασχολήσει το μουσουλμανικό και το εβραϊκό στοιχείο του νησιού, ιδιαίτερα κατά την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας, αλλά και λιγότερο της Ενετοκρατίας οπότε έρχονται οι περισσότεροι Εβραίοι ως έμποροι ή δούλοι.

Οι χωρικοί ποικίλων εθνο-πολιτισμικών ομάδων οργανωμένοι συχνά σε στοιχειώδεις κοινότητες αποτελούσαν την κοινωνική βάση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία ωστόσο παρέμενε ένα αμιγώς προνεωτερικό, θεοκρατικό σύστημα συγκεντρωτικής εξουσίας με σημαντικούς περιορισμούς σε θέματα ατομικών ελευθεριών και της ανεξιθρησκίας. Στην Κρήτη, στη διάρκεια της μακραιώνης οθωμανικής κυριαρχίας του νησιού (1645-1898), παρατηρείται και το εκτεταμένο φαινόμενο των εξισλαμισμών με πολλές εθνολογικές, κοινωνικές και πολιτικές συνέπειες στον πληθυσμό και την καθημερινή ζωή των κατοίκων. Αποτέλεσμα αυτών των εξισλαμισμών αλλά και επιγαμιών ήταν οι γνωστοί Τουρκοκρήτες, οι τελευταίοι εκ των οποίων εγκατέλειψαν οριστικά τη γενέτειρά τους

μεταξύ των ετών 1922-1924 βάσει της ελληνοτουρκικής συνθήκης για την ανταλλαγή των πληθυσμών και αποτελούν με την ιδιαίτερη φυσιογνωμία τους, ένα σπουδαίο παράδειγμα διαμόρφωσης και εν μέρει διατήρησης μιας σπάνιας εθνοτοπικής ταυτότητας. Ως εκ τούτου παρουσιάζουν έντονο λαογραφικό και ιστορικό ενδιαφέρον.

Από τις μειονοτικές κοινότητες της Κρήτης ιδιαίτερος λόγος αξίζει να γίνει για την εβραϊκή. Ο Εβραίοι της Κρήτης ήταν εγκατεστημένοι σε δικές τους συνοικίες, κατεξοχήν στις τρεις πόλεις του νησιού, όπου διέθεταν εκπαιδευτήρια και συναγωγές και όπου εμπορεύονταν ή ασκούσαν το επάγγελμα του τοκιστή. Η πολυπληθέστερη και οικονομικά ευρωστότερη εβραϊκή κοινότητα ήταν των Χανίων. Παρόλη τη «γκετοποίηση» του Εβραϊκού στοιχείου, έχουμε δείγματα εξελληνισμού μερίδας του, σε τέτοιο βαθμό ώστε να αδυνατούν να παρακολουθήσουν τη λειτουργία στις συναγωγές. Ελληνόγλωσσοι σχεδόν όλοι τους, δε συνεργάστηκαν κατά κανόνα με τους Τούρκους εναντίον των Χριστιανών και έχουν να επιδείξουν σημαντικά επιτεύγματα στο εμπόριο τις τέχνες και τα γράμματα. Από την πλευρά τους οι Χριστιανοί της Κρήτης δεν υπήρξαν αντισιμίτες. Ωστόσο δεν έλειψαν οι ευκαιρίες για όξυνση των μεταξύ τους σχέσεων.

Σ' αυτήν την εργασία στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται μια μικρή επισκόπηση της περιόδου 1645 – 1913, όπως και μια αναφορά σε διάφορες όψεις της κρητικής κοινωνίας.

Στο δεύτερο και τρίτο κεφάλαιο γίνεται λόγος για την καταγωγή των Μουσουλμάνων και των Εβραίων της Κρήτης, και εξετάζονται στοιχεία από τη ζωή και την οργάνωση των κοινοτήτων τους στο νησί.

Στο τέταρτο κεφάλαιο επιχειρείται μια σκιαγράφηση των διαφορών και των ομοιοτήτων των τριών θρησκειών –στη Κρήτη-, που πολλές φορές υπήρξε η αιτία αντιπαράθεσης μεταξύ Χριστιανών, Εβραίων και Μουσουλμάνων.

Στο πέμπτο κεφάλαιο εξετάζονται οι σχέσεις των τριών «αλλόθρησκων» συγκατοίκων μέσα από τις καθημερινές επαφές ανάμεσα στις τρεις κοινότητες.

Στο έκτο κεφάλαιο δίνονται στοιχεία από την οριστική αναχώρηση των Μουσουλμάνων από το νησί βάση της «Συνθήκης ανταλλαγής των πληθυσμών», καθώς και από το τραγικό τέλος των Εβραίων της Κρήτης που εξοντώθηκαν από τους Γερμανούς κατακτητές.

Τέλος στο παράρτημα της εργασίας αυτής υπάρχουν χρήσιμα στοιχεία με χάρτες και πίνακες που δείχνουν τον πληθυσμό του νησιού σε διάφορες χρονικές περιόδους, καθώς και μερικά άλλα σπάνια ντοκουμέντα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1645 – 1913

1α. ΑΠΟ ΤΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΕΩΣ ΤΗΝ...ΕΝΩΣΗ

Η περίοδος της τουρκοκρατίας στην Κρήτη ξεκινά ουσιαστικά με τον Κρητικό Πόλεμο, τη σύγκρουση δηλαδή ανάμεσα στη Βενετία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο πόλεμος αυτός διήρκεσε από το 1645 έως το 1669 και προσέλαβε πανευρωπαϊκές διαστάσεις, αφού πολλοί ευρωπαίοι ηγεμόνες έστειλαν στρατιωτική βοήθεια στους Βενετούς.

Η Κρήτη στα μέσα του 17ου αιώνα ήταν ο τελευταίος προμαχώνας της χριστιανικής Ανατολής. Η Κύπρος είχε πέσει στα χέρια των Τούρκων το 1570. Ο επόμενος στόχος τους ήταν η Κρήτη. Οι Τούρκοι σχεδίαζαν για μεγάλο χρονικό διάστημα την κατάκτηση του νησιού. Η αφορμή δόθηκε το 1644, όταν γαλέρες των ιπποτών του Αγίου Ιωάννη από τη Μάλτα αιχμαλώτισαν ένα τουρκικό πλοίο, που μετέφερε μουσουλμάνους προσκυνητές στη Μέκκα. Οι Ιωαννίτες ιπότες έβρισκαν συχνά καταφύγιο στα κρητικά παράλια και μολονότι οι Βενετοί αρνήθηκαν κάθε ανάμειξή τους στο περιστατικό, οι Τούρκοι αποφάσισαν να εκστρατεύσουν εναντίον της Κρήτης.

Στα μέσα Ιουνίου του 1645 εμφανίστηκε ένας μεγάλος οθωμανικός στόλος δυτικά των Χανίων. Το απόγευμα της 23ης Ιουνίου του 1645 τα οθωμανικά στρατεύματα αποβιβάστηκαν και προχώρησαν προς τα Χανιά. Μετά από πολιορκία που κράτησε δύο μήνες η πόλη των Χανίων παραδόθηκε. Ο επόμενος στόχος ήταν το Ρέθυμνο, που μετά από στενή πολιορκία έπεσε το Νοέμβριο του 1646. Με τον καιρό έπεσε όλη η ύπαιθρος στα χέρια των Τούρκων. Ιδιαίτερα η περιοχή της Σητείας γνώρισε μεγάλες καταστροφές.¹

Ο τελευταίος στόχος των Τούρκων ήταν ο Χάνδακας. Η πολιορκία της πόλης ξεκίνησε το Μάιο του 1648 και ο Χάνδακας άντεξε για 21 χρόνια, μέχρι το Σεπτέμβριο του 1669, οπότε οι Βενετοί παρέδωσαν την πόλη ύστερα από διαπραγματεύσεις. Με την άλωση του Χάνδακα όλη η Κρήτη περιήλθε στην τουρκική κατοχή. Η Βενετία κατείχε ακόμη τρία θαλάσσια φρούρια, που και αυτά θα

¹ Θεοχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Αθήνα: [χ.ε], 1986, σ. 251-262.

πέσουν στα τουρκικά χέρια: η Γραμβούσα παραδόθηκε το 1692, ενώ η Σούδα και η Σπιναλόγκα έπεσαν το 1715.²

Οι Τούρκοι μετά από την κατάκτηση του Χάνδακα επιδόθηκαν στη διοικητική και στρατιωτική οργάνωση του νησιού. Η Κρήτη το 1669 έγινε εγιαλέτι (επαρχία) της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στην αρχή διατηρήθηκε το διοικητικό σύστημα των Βενετών, δηλαδή, η διαίρεση του νησιού σε τέσσερα διαμερίσματα, που τώρα λέγονταν σαντζάκια: των Χανίων, του Ρεθύμνου, του Χάνδακα και της Σητείας. Μετά από λίγους μήνες το σαντζάκι της Σητείας ενώθηκε με αυτό του Χάνδακα. Η περιοχή των Σφακίων δόθηκε αρχικά ως τιμάριο (γη που παραχωρούνταν έναντι στρατιωτικών υπηρεσιών) στον Τούρκο αρχιστράτηγο Γαζή Χουσεϊν, ο οποίος την παραχώρησε το 1658, ως βακουφική (αφιερωμένη) στις δύο ιερές πόλεις των Μουσουλμάνων, τη Μέκκα και τη Μεδίνα.³

Από τους πρώτους χρόνους της κατοχής επιβλήθηκε στους κατοίκους του νησιού ένα πολύπλοκο σύστημα φορολογίας, που ήταν από τα βαρύτερα στον τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο. Εκτός από τους νόμιμους φόρους υπήρχε και ένα πλήθος έκτακτων εισφορών. Επιπλέον, οι αγρότες ήταν υποχρεωμένοι να παραδίδουν σε Τούρκους αξιωματούχους διάφορα προϊόντα ως πεσκέσια (δώρα).⁴

Οι δύσκολες συνθήκες ζωής και κυρίως οι φορολογικές και κοινωνικές καταπιέσεις οδήγησαν πολλούς Κρητικούς στην άρνηση της χριστιανικής θρησκείας και στον εξισλαμισμό. Υπάρχουν διάφορα είδη εξισλαμισμού: (α) οι ατομικοί, όπου μεμονωμένα άτομα, συνήθως από την υψηλή κοινωνική τάξη, για να μην χάσουν την περιουσία τους και τα προνόμια τους, προσέρχονταν στο μουσουλμανισμό. (β) Με τους μικτούς γάμους που γίνονταν στο νησί, αφού οι Τούρκοι δεν είχαν φέρει γυναίκες μαζί τους για να μη θεωρηθεί άκυρος ο γάμος, οι γυναίκες ασπάζονταν τη θρησκεία του Ισλάμ. (γ) Επιπλέον, υπήρχαν και οι ομαδικοί εξισλαμισμοί, όπου ολόκληρα χωριά μαζί με τον ιερέα τους γίνονταν Μουσουλμάνοι (όπως στην κοινότητα Ατσιπάδες της επαρχίας Αγίου Βασιλείου, όπου όλοι οι κάτοικοι προσχώρησαν στο Ισλάμ, μετά την επανάσταση του 1770). Υπήρχαν βέβαια και οι περιπτώσεις κρυπτοχριστιανών, που ασπάζονταν φαινομενικά το Ισλάμ.⁵

² Ο.π. σ. 262-270, 280-284.

³ Στρατής Παπαμανουσάκης (επιμ.), *ΤΑΙΩΣ τόμος Γ'*, Χανιά: 1993, σ. 88-89.

⁴ Δετοράκης, *ό.π.*, σ. 278-280.

⁵ Παύλος Χιδίρογλου, «Εξισλαμισμοί στην Κρήτη», *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Αθήνα: 1981, τόμος Γ', σ. 343-349.

Ο τουρκικός στρατός στην Κρήτη αποτελούνταν από δύο τάξεις γενιτσάρων, τους αυτοκρατορικούς και τους ντόπιους, τους περιβόητους γερλήδες. Οι τελευταίοι προέρχονταν από εξισλαμισμένους Κρητικούς και φέρονταν πολύ πιο σκληρά στον απλό λαό από ό,τι οι γνήσιοι Τούρκοι. Οι γενίτσαροι δημιουργούσαν πολλά προβλήματα, ακόμα και στους Τούρκους διοικητές του νησιού, δεν υπάκουαν σε κανένα νόμο και δεν δέχονταν περιορισμούς. Το σώμα των γενιτσάρων τελικά καταργήθηκε από το σουλτάνο Μαχμούτ Β΄ το 1826.

Από τα πρώτα χρόνια της τουρκοκρατίας πολλοί νέοι που δεν άντεχαν άλλο τις καταπιέσεις και τους εξευτελισμούς κατέφευγαν στα βουνά, από όπου με νυχτερινές καταδρομές προσέβαλλαν τους Τούρκους. Οι Τούρκοι τους ονόμαζαν χαϊνήδες (από την αραβική λέξη χαϊν, που σημαίνει προδότης, αχάριστος) και ήταν κάτι ανάλογο με τους κλέφτες στην ηπειρωτική Ελλάδα.⁶

Μια οργανωμένη προσπάθεια αντίστασης ήταν η επανάσταση του Δασκαλογιάννη το 1770. Αυτό το γεγονός εντάσσεται στο πλαίσιο της πολιτικής της Ρωσίας και αποτέλεσε μέρος των «Ορλοφικών». Δυστυχώς για τους επαναστάτες βοήθεια από τη Ρωσία δεν ήρθε, η επανάσταση κατέληξε σε αποτυχία και ο ίδιος ο Δασκαλογιάννης θανατώθηκε με φρικτό τρόπο. Η επαρχία των Σφακίων καταστράφηκε. Αυτή η επανάσταση μπορεί να ήταν το πρώτο σκίρτημα ελευθερίας στο νησί, αλλά ήταν και μια οδυνηρή εμπειρία για τις τραγικές συνέπειες της αποτυχίας· θα ακολουθούσαν για την Κρήτη και πολλές άλλες.⁷

Η ελληνική επανάσταση του 1821 εξαπλώθηκε και στην Κρήτη, παρά την έλλειψη όπλων και εφοδίων και τη στρατιωτική υπεροχή των Τούρκων. Μετά από δέκα χρόνια αγώνα, με αρκετές επιτυχίες και πολλές θυσίες, η επανάσταση τελείωσε χωρίς δικαίωση. Με το πρωτόκολλο του Λονδίνου (1830) η Κρήτη έμεινε έξω από τα όρια του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Επιπλέον, το νησί παραχωρήθηκε στον αντιβασιλέα της Αιγύπτου Μεχμέτ Αλή, ως αποζημίωση για τις υπηρεσίες που προσέφερε στο σουλτάνο κατά τη διάρκεια της επανάστασης στην Κρήτη και στην Πελοπόννησο (από το 1822 και μετά αιγυπτιακά στρατεύματα αποβιβάστηκαν στο νησί για την καταστολή της εξέγερσης).

⁶ Δετοράκης, *ό.π.*, σ. 276.

⁷ Γρηγόριος Παπαδοπετράκης, *Ιστορία των Σφακίων: ήτοι μέρος της Κρητικής ιστορίας*, Αθήνα: Αδελφοί Βαρδινογιάννη, 1971 (φωτοτυπική ανατύπωση της εκδ. του 1888). σ. 123-158.

Η Αιγυπτιοκρατία κράτησε συνολικά δέκα χρόνια, ως το 1840. Η αιγυπτιακή διοίκηση επανέφερε την τάξη και αντιμετώπισε φαινομενικά ισότιμα Μουσουλμάνους και Χριστιανούς. Έγιναν πολλά δημόσια έργα, που για να πραγματοποιηθούν απαιτούνταν μεγάλα χρηματικά ποσά. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αυξηθεί η φορολογία. Οι Κρητικοί δυσαρεστήθηκαν και αποκορύφωμα αυτής της αντίδρασης ήταν το κίνημα των Μουρνιών το Σεπτέμβριο του 1833. Η αντίδραση των Αιγυπτίων υπήρξε άμεση και το κίνημα καταπνίγηκε βίαια.⁸

Το Κρητικό Ζήτημα ήταν πλέον μέρος του μεγάλου Ανατολικού Ζητήματος. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήδη από τον 17ο αιώνα είχε αρχίσει να παρακμάζει. Ανάμεσα στις ευρωπαϊκές δυνάμεις άρχισαν να δημιουργούνται ανταγωνισμοί: η Ρωσία, ως ανερχόμενη δύναμη τότε, ζητούσε διέξοδο σε «θερμή» θάλασσα, πράγμα που δεν ήθελαν οι άλλες δυνάμεις, η Αγγλία, η Γαλλία και η Αυστροουγγαρία. Δημιουργήθηκε έτσι μία αλυσίδα, άλλοτε συμμαχιών, άλλοτε συγκρούσεων σε στρατιωτικό, πολιτικό, διπλωματικό και οικονομικό πλαίσιο. Η επόμενη κρίση του Ανατολικού Ζητήματος ξέσπασε το 1839. Η Αίγυπτος συγκρούστηκε με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και ηττήθηκε. Με την ανάμειξη των Μεγάλων Δυνάμεων η Κρήτη επανήλθε στη σουλτανική κυριαρχία (συνθήκη του Λονδίνου στις 3 Ιουλίου 1840).⁹

Η επανάσταση του 1841 που είχε υποκινηθεί από εξόριστους κρητικούς οπλαρχηγούς δεν βρήκε απήχηση στο λαό και κατεστάλη γρήγορα. Το ελληνικό κράτος τότε ήταν αδύναμο και δεν μπόρεσε να βοηθήσει τους επαναστάτες.

Τα επόμενα χρόνια ήταν περίοδος ειρήνης για το νησί. Οι Μουσουλμάνοι λόγω των επαναστάσεων κατέφευγαν στις πόλεις: στο Ηράκλειο, στο Ρέθυμνο και στα Χανιά η πλειοψηφία των κατοίκων ήταν Μουσουλμάνοι. Αρκετοί Μουσουλμάνοι ήταν εγκατεστημένοι στις πιο πεδινές επαρχίες του νησιού, όπως στο Μονοφάτσι και στο Τέμενος του σαντζακίου Ηρακλείου. Γενικά οι Χριστιανοί κυριαρχούσαν στην ύπαιθρο.

Το 1851 έγιναν κάποιες διοικητικές μεταρρυθμίσεις στην Κρήτη. Η πρωτεύουσα του εγιαλετίου της Κρήτης μεταφέρθηκε από το Ηράκλειο στα Χανιά. Το νησί διαιρέθηκε σε 23 καζάδες (επαρχίες). Στην πρωτεύουσα κάθε επαρχίας υπήρχε η έδρα

⁸Henry Turot, *Η Κρητική επανάσταση και ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897*, Μετάφραση: Λοίσκα Αβαγιανού, Σχόλια-εισαγωγή: Ελένη Λιακάκη, Αθήνα: [χ.ε.] 1991, σ. 20-21.

⁹Δετοράκης, *ό.π.*, σ. 355-356.

του έπαρχου, που πλαισιωνόταν από ένα μουσουλμάνο και ένα χριστιανό φρούραρχο. Σε κάθε επαρχία υπήρχε και ένα συμβούλιο, που είχε διοικητικά, δικαστικά και αστυνομικά καθήκοντα και ήταν υπεύθυνο για την είσπραξη των φόρων. Εκείνη την εποχή στην Ευρώπη είχαν ξεσπάσει φιλελεύθερα κινήματα (από το 1848 και μετά), που είχαν και κάποιο αντίκτυπο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και στην Κρήτη. Δεν παρατηρήθηκαν όμως δυναμικές εκδηλώσεις. Διοικητής της Κρήτης ήταν τότε ο Σαλίχ Βαμίκ πασάς, που άφησε αγαθή εντύπωση στο λαό της Κρήτης. Ο διάδοχος του, ο Βελή πασάς, αντίθετα επανέφερε τη σκληρότητα περασμένων εποχών.¹⁰

Ο πόλεμος στην Κριμαία (1853-1856) είχε επιπτώσεις και στο Κρητικό Ζήτημα. Με τη συνθήκη των Παρισίων το 1856 ο σουλτάνος υποχρεώθηκε να εκδώσει το *Hatt-i Hümayun*, με το οποίο παραχωρούνταν σημαντικά προνόμια στους χριστιανούς υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μερικά από αυτά ήταν η ανεξιθρησκεία, η προσωπική ελευθερία, η εξασφάλιση της τιμής και της ιδιοκτησίας. Από το 1856 έως και το 1898, δηλαδή έως και την αυτονομία της Κρήτης, όλες οι επαναστάσεις στο νησί είχαν λίγο πολύ ως αφορμή την παραβίαση αυτών των προνομίων.

Τον Απρίλιο του 1858 συγκεντρώθηκαν στα Μπουτσουνάρια των Χανίων 5.000 Κρητικοί και διαμαρτυρήθηκαν για την αυταρχική διοίκηση του τότε διοικητή Βελή πασά, για την επιβολή νέων φόρων και για την απαγόρευση της κυκλοφορίας. Από τον πρωτεργάτη της στάσης ονομάστηκε αυτό το γεγονός «κίνημα του Μαυρογένη». Είχε τελικά θετικά αποτελέσματα, διότι απεσταλμένοι του σουλτάνου απομάκρυναν το Βελή πασά και διόρισαν ως αντικαταστάτη το Σαμή πασά. Με ειδικό φερμάνι, που εκδόθηκε τον Ιούλιο του 1858, κατοχυρώθηκαν πολλά προνόμια, καθώς και ο θεσμός των Δημογεροντιών. Οι Δημογεροντίες ασχολούνταν με θέματα κοινωνικής πρόνοιας, παιδείας, κληρονομικού και οικογενειακού δικαίου. Συστάθηκαν στις έδρες των τριών σαντζακίων, στα Χανιά, στο Ρέθυμνο και στο Ηράκλειο.¹¹

Η επανάσταση του 1866 έδειξε τον μεγάλο πόθο των Κρητικών για ελευθερία και ένωση με την Ελλάδα. Σαν αφορμές θεωρούνται οι παραβιάσεις των διαταγών του *Hatt-i Hümayun*, η επιβολή νέων φόρων και η ανάμειξη του τότε διοικητή της Κρήτης, του Ισμαήλ πασά, στο μοναστηριακό ζήτημα. Το τελευταίο ζήτημα δημιουργήθηκε όταν κληρικοί και λαϊκοί ζήτησαν το 1862 να τεθεί η μοναστηριακή

¹⁰ Turot, *ό.π. σ. 21.*

¹¹ Δετοράκης, *ό.π. σ. 358-359.*

Βλ. επίσης: Κάλλια Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, *Ελληνικός Αλυτρωτισμός και Οθωμανικές Μεταρρυθμίσεις: η περίπτωση της Κρήτης 1868-1877*, Αθήνα: Εστία, 1988, σ. 32-33.

Αντώνης Αναστασόπουλος, «Η Κρήτη στο οθωμανικό πλαίσιο», *Κρητολογικά Γράμματα 17*, Ρέθυμνο 2001, σ. 97-110.

περιουσία υπό τον έλεγχο των Δημογεροντιών, ώστε να δημιουργηθούν σχολεία στο νησί. Αντίθετοι ήταν ο μητροπολίτης Διονύσιος, οι επίσκοποι και οι ηγούμενοι των μοναστηριών. Ο Ισμαήλ πασάς αναμείχθηκε στην εκλογή των πληρεξούσιων που θα συζητούσαν αυτό το θέμα και ευνόησε την παράταξη του μητροπολίτη.¹²

Αρχικά ιδρύθηκε μια μυστική εταιρία που είχε σκοπό τη συνεννόηση με εξόριστους Κρητικούς στην Ελλάδα και να προετοιμάσει την επανάσταση. Η πρώτη μεγάλη παγκρήτια συνέλευση έγινε στα Μπουτσουνάρια των Χανίων στις 14 Μαΐου του 1866, όπου συνετάχθη υπόμνημα προς το σουλτάνο. Αντίγραφα αυτού του υπομνήματος δόθηκαν και στους πρόξενους των ξένων δυνάμεων στα Χανιά. Η συνέλευση ζητούσε από τον σουλτάνο να μειωθούν οι υπέρογκοι δασμοί και οι φόροι, να γίνει τροποποίηση στην εκλογή των συμβούλων των δημογεροντιών, να ιδρυθεί δανειστική τράπεζα, να αναδιοργανωθούν τα δικαστήρια, να υπάρχει σεβασμός στις προσωπικές ελευθερίες και να εξασφαλιστεί η ανεξιθρησκία. Η απάντηση από την Κωνσταντινούπολη που ήρθε δύο μήνες αργότερα ήταν αρνητική.¹³

Μετά από την αρνητική απάντηση του σουλτάνου ξέσπασε η επανάσταση με κύριο σύνθημα «ένωση ή θάνατος». Αμέσως άρχισαν να στέλνονται από την Ελλάδα όπλα και εθελοντές, παρά τον αποκλεισμό του νησιού. Οι Κρήτες επαναστάτες ήταν 25.000 περίπου, ήταν έμπειροι πολεμιστές και καλοί γνώστες του τόπου. Από την άλλη μεριά υπήρχαν 45.000 Τούρκοι και Αιγύπτιοι στρατιώτες και 10.000 Τουρκοκρητικοί.

Οι Μουσουλμάνοι με το ξέσπασμα της επανάστασης εγκατέλειψαν τα χωριά και κατέφυγαν στις πόλεις και οι Χριστιανοί άφησαν τις πόλεις και πήγαν στα ορεινά χωριά για περισσότερη ασφάλεια. Οι επαναστάτες αρχικά σημείωσαν αρκετές επιτυχίες. Με την άφιξη, όμως, του Μουσταφά πασά στην Κρήτη ήρθαν και οι πρώτες δυσκολίες η ήττα στο Βαφέ έριξε το ηθικό των επαναστατών. Ακολούθησε το ολοκαύτωμα του Αρκαδίου το Νοέμβριο του 1866, που κινητοποίησε τη διεθνή κοινή γνώμη εναντίον των Τούρκων και θύμισε σε πολλούς τον αγώνα του 1821. Η επανάσταση μετά από αυτό το γεγονός ξαναφούντωσε. Στο διεθνή τύπο δημοσιεύθηκαν άρθρα υπέρ των Κρητικών και της επανάστασης. Εθελοντές και δημοσιογράφοι έφτασαν στο νησί, διεξήχθησαν έρανοι για να ενισχυθεί ο αγώνας και

12 Γιάννης Χρηστάκης, Γιώργος Πατεράκης, *Η Κρήτη και η Ιστορία της*, Αθήνα: Καλέντης 1995, σ. 282-283.

13 Δετοράκης, *ό.π.*, σ. 361. Βλ. επίσης: Κων/νος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1970-1978, τόμος ΙΓ', σ. 254.

η περίθαλψη των γυναικόπαιδων. Χρηματικά ποσά στάλθηκαν από τη Ρωσία και την Αμερική για την αποστολή τροφίμων στο νησί.¹⁴

Τον Αύγουστο του 1867 η Γαλλία, η Ρωσία, η Ιταλία και η Πρωσία ζήτησαν με διάβημα να σταματήσουν οι εχθροπραξίες για τρεις μήνες. Επιπλέον και η Αγγλία ζήτησε την παροχή μεταρρυθμίσεων στο νησί. Μετά από όλα αυτά ο σουλτάνος αποφάσισε να σταματήσουν οι εχθροπραξίες και χορήγησε αμνηστία. Τα μέτρα άρχισαν να ισχύουν από την 5η Σεπτεμβρίου του 1867. Η κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης έστειλε το μεγάλο βεζίρη Ααλή πασά με το νέο διοικητικό οργανισμό, γνωστό με τον τίτλο «Οργανικός Νόμος». Ο Ααλή πασάς έφτασε στα Χανιά στις 22 Σεπτεμβρίου με την άφιξη του αποφυλακίσθηκαν πολλοί κρατούμενοι και μοιράστηκαν τρόφιμα στους Κρητικούς. Στις 11 Νοεμβρίου μπροστά σε μία ψευδοσυνέλευση, στην οποία συμμετείχαν 30 Μουσουλμάνοι και 20 Χριστιανοί, ο Ααλή πασάς ανέγνωσε το φερμάνι με τις βασικές διατάξεις του Οργανικού Νόμου.¹⁵ Σε γενικές γραμμές ο Οργανικός Νόμος προέβλεπε τα εξής:

- Η Κρήτη θα διοικούνταν από ένα Γενικό Διοικητή (Βαλή), που θα διοριζόταν από το σουλτάνο.
- Ο Γενικός Διοικητής θα είχε κοντά του δύο συμβούλους, ένα Χριστιανό και ένα Μουσουλμάνο.
- Το συμβούλιο της Γενικής Διοίκησης θα αποτελούνταν από το Γενικό Διοικητή, τους δύο συμβούλους του, τον επιθεωρητή της δικαιοσύνης, το Μητροπολίτη, το δεφτερδάρη (γενικός έφορος), δύο γενικούς γραμματείς, τρεις Χριστιανούς και τρεις Μουσουλμάνους, εκλεγμένους από τη Γενική Συνέλευση. Το συμβούλιο αυτό θα συζητούσε για διοικητικά, οικονομικά και φορολογικά μέτρα και θα παρουσίαζε τον προϋπολογισμό και τον απολογισμό κάθε έτους.
- Η Κρήτη χωρίστηκε σε πέντε σαντζάκια (διοικήσεις), ενώ ως τότε ήταν χωρισμένη σε τρία. Η νέα διοικητική διαίρεση προέβλεπε τα εξής πέντε σαντζάκια: Χανίων, Σφακίων, Ρεθύμνου, Ηρακλείου και Λασιθίου. Κάθε σαντζάκι χωριζόταν σε καζάδες (επαρχίες).

Οι τέσσερις άλλες διοικήσεις (εκτός δηλαδή των Χανίων) θα είχαν επικεφαλής διοικητές, από τους οποίους δύο θα ήταν Χριστιανοί και δύο Μουσουλμάνοι. Οι

¹⁴Χρηστάκης , Πατεράκης , *ό.π.*,σ. 261-265. Βλ. επίσης: Παπαρρηγόπουλος , *ό.π.*, σ. 257-262. Δετοράκης , *ό.π.*,σ. 363-366. & Εμμανουήλ Μάρκογλου, *Το ενδιαφέρον του Αμερικανικού λαού διά την Κρητικήν επανάστασιν 1866-1869*, Αθήνα: Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών, 1970, σ. 11-13.

¹⁵ Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, *ό.π.*, σ. 119-122 & 124-132. Βλ. Επίσης: Χρηστάκης , Πατεράκης , *ό.π.*,σ. 305. Παπαρρηγόπουλος , *ό.π.*, σ. 271.

επαρχίες θα είχαν επικεφαλής έπαρχους. Οι διοικητές και οι έπαρχοι θα είχαν δίπλα τους από ένα βοηθό του άλλου θρησκευματος κι ένα συμβούλιο. Σε αυτά τα συμβούλια διορίζονταν και Χριστιανοί ως υπάλληλοι. Τα υπόλοιπα διατάγματα του Οργανικού Νόμου που αφορούσαν τα δικαστήρια, τις Δημογεροντίες και τη Γενική Συνέλευση διαφαίνονταν τα εξής: συμμετοχή και των Χριστιανών και των Μουσουλμάνων στα δικαστήρια, ισοτιμία των δύο γλωσσών και συμμετοχή αιρετών συμβούλων σε όλα τα συμβούλια διοίκησης. Επιπλέον, παραχωρήθηκαν φορολογικές ελαφρύνσεις και συγκεκριμένα οι κάτοικοι του νησιού δε θα πλήρωναν το φόρο της δεκάτης για δύο χρόνια και οι Χριστιανοί το στρατιωτικό φόρο. Τέλος, ιδρύθηκε και εμπορική τράπεζα.¹⁶

Ο Οργανικός Νόμος άρχισε όμως να παραβιάζεται αμέσως μετά την εφαρμογή του. Όλοι οι διοικητές ήταν μουσουλμάνοι στρατιωτικοί που δεν έκαναν καμία μεταρρύθμιση και στρέφονταν εναντίον του χριστιανικού στοιχείου. Μοναδική εξαίρεση ήταν τα έτη 1871 και 1873-1875, όταν ήταν διοικητής ο Ρεούφ πασάς, ο οποίος ασχολήθηκε με τα δημόσια έργα και έκανε περιοδείες στο νησί για να ενημερωθεί για την κατάσταση του τόπου. Αυτά τον έκαναν δημοφιλή στους Χριστιανούς, πράγμα που ώθησε τους Μουσουλμάνους να υπονομεύσουν την θέση του.

Οι 250.000 χριστιανοί κάτοικοι της Κρήτης είχαν στη Γενική Συνέλευση 38 αντιπροσώπους, οι 70.000 Μουσουλμάνοι έστελναν 36 και οι λιγότεροι από 1.000 Εβραίοι είχαν έναν αντιπρόσωπο. Η κοινοβουλευτική δύναμη των Χριστιανών ήταν έτσι μειωμένη και καμία θέση ή πρόταση τους δεν μπορούσε να εγκριθεί. Γενικά, στη διοίκηση, στα δικαστήρια, στις οικονομικές υπηρεσίες οι αναλογίες Χριστιανών - Μουσουλμάνων ήταν ελεγχόμενες, για να μην διαταραχθούν οι ισορροπίες που ίσχυαν και ωφελούσαν βέβαια τους Μουσουλμάνους.¹⁷

Η δυσαρέσκεια των Χριστιανών αυξάνονταν και με τη συνεχή αποξένωση τους από το διοικητικό καθεστώς, τα πράγματα όδευαν σε αδιέξοδο. Αυτό φαινόταν και σε πολλά σατιρικά κείμενα που κυκλοφορούσαν εκείνα τα χρόνια. Η κυβέρνηση στην Κωνσταντινούπολη βλέποντας πως υπήρχε πιθανότητα να ανοίξει και άλλο ένα μέτωπο, προχώρησε σε πολιτική παροχών. Ο μεγάλος βεζίρης σε διάταγμά του το

¹⁶ Χρηστάκης , Πατεράκης , *ό.π.*, σ. 306-307. Βλ. Επίσης: Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, *ό.π.*, σ. 135-149. Ιωάννης Μαμαλάκης , «Σοβαρές επιτυχίες των επαναστατών το 1868 στην Κρήτη», *Πεπραγμένα Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Αθήνα 1975, τόμος Γ' σ. 207-212.

¹⁷ Νικόλαος Σταυράκης , *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης: Μετά διαφόρων γεωγραφικών, ιστορικών ,αρχαιολογικών ,εκκλησιαστικών κ.λ.π. ειδήσεων περί νήσου* (μέρος Α'), Αθήνα: Παλλιγγενεσία, 1890, σ. 191-193. Βλ. Επίσης: Δετοράκης , *ό.π.*, σ. 377.

Σεπτέμβριο του 1875 υποσχέθηκε να ακυρώσει όσα μέτρα είχαν ληφθεί αντίθετα προς τις διατάξεις του Οργανικού Νόμου. Οι κάτοικοι του νησιού θα απαλλάσσονταν και από την προσαύξηση της φορολογίας της δεκάτης. Οι τοπικοί άρχοντες της Κρήτης τελικά δεν τήρησαν τα μέτρα του σουλτάνου και οι Χριστιανοί είδαν για μια ακόμη φορά να καταπατούνται τα δικαιώματά τους.¹⁸

Το Ανατολικό ζήτημα βρέθηκε σε νέα κρίση με την κήρυξη του Ρωσοτουρκικού πολέμου την άνοιξη του 1877. Οι Κρητικοί βρήκαν με αυτό το γεγονός μια ευνοϊκή ευκαιρία για να ξεκινήσουν νέο αγώνα εναντίον των Τούρκων. Στην Αθήνα ιδρύθηκε το «Κρητικόν Κέντρον» που συγκέντρωνε όπλα και εφόδια για τους επαναστάτες. Στην Κρήτη για την οργάνωση του αγώνα και τη «διαχείριση» του Κρητικού ζητήματος εκλέχθηκε μια 24μελής επιτροπή. Δημιουργήθηκαν επίσης επαναστατικά κοιτάτα στα Χανιά, το Βάμο και το Ρέθυμνο.

Η ελληνική κυβέρνηση βλέποντας τη Ρωσία να κερδίζει τον πόλεμο έδειξε ανοικτά πως θα βρισκόταν με το μέρος των επαναστατών. Οι Τούρκοι που είχαν τα στρατεύματά τους στο μέτωπο με τους Ρώσους δεν μπορούσαν να αντιδράσουν δυναμικά κατά των Κρητικών. Αποφάσισαν τότε να προχωρήσουν στην τακτική του συμβιβασμού. Οι δυο εκπρόσωποι της Υψηλής Πύλης, ο Κωστής Αδοσίδης πασάς και ο Σελήμ εφέντης θα έδιναν νέες παραχωρήσεις και προνόμια στον Οργανικό Νόμο. Ο εκπρόσωπος των Κρητικών Ι. Τσουδερός απάντησε πως: (α) η Κρήτη θα κηρυχθεί αυτόνομη ηγεμονία, πληρώνοντας ετήσιο φόρο στο σουλτάνο και (β) ο διοικητής του νησιού θα είναι χριστιανός και θα εκλέγεται με την εγγύηση των Μεγάλων Δυνάμεων. Ο Αδοσίδης πασάς ζήτησε δέκα μέρες προθεσμία για να δοθεί απάντηση από την Κωνσταντινούπολη. Η προθεσμία πέρασε χωρίς απάντηση και η επανάσταση ξεκίνησε.¹⁹

Οι επαναστάτες σημείωσαν αρκετές επιτυχίες και οι Τούρκοι κλείστηκαν στα φρούρια που ήταν απόρθητα. Στο μεταξύ οι Ρώσοι έφτασαν έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης και οι Τούρκοι ζήτησαν ανακωχή. Ακολούθησε η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου το Φεβρουάριο του 1878 και σύμφωνα με το 15ο άρθρο αυτής της συνθήκης οι Τούρκοι υποχρεώθηκαν απλά να εφαρμόσουν τον Οργανικό Νόμο. Η επανάσταση στην Κρήτη είχε ξεκινήσει στα μέσα του Ιανουαρίου του 1878, ενώ έγινε μια προσπάθεια ανακωχής στα τέλη Φεβρουαρίου. Οι εχθροπραξίες συνεχίστηκαν -

¹⁸ Δετοράκης, *ό.π.*, σ. 380. Βλ. Επίσης: Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, *ό.π.*, σ.249-253.

¹⁹ Χρηστάκης, Πατεράκης, *ό.π.*, σ. 312-314.

με την παραβίαση της ανακωχής από τους Τούρκους στις 15 Μαρτίου - ως και τον Ιούλιο, οπότε οι Μεγάλες Δυνάμεις επέβαλαν ανακωχή.²⁰

Τελικά τον Οκτώβριο του 1878 υπογράφηκε μετά από δυο μήνες διαπραγματεύσεων η Σύμβαση της Χαλέπας (προάστιο των Χανίων, όπου έγιναν οι διαπραγματεύσεις). Οι δύο εκπρόσωποι της Τουρκίας ήταν ο Γαζή Αχμέτ Μουχτάρ πασάς και ο Σελήμ εφέντης, οι οποίοι, μαζί με τον Γενικό Διοικητή της Κρήτης, τον Κωστή Αδοσίδη πασά, άρχισαν τις διαπραγματεύσεις με τους εκπροσώπους των Κρητικών. Η Σύμβαση της Χαλέπας ήταν ένα σημαντικό βήμα για τη λύση του Κρητικού Ζητήματος. Διαμορφώθηκε ένα καθεστώς ημιαυτονομίας που έδινε πολλά προνόμια. Παρόλα αυτά δεν ανταποκρινόταν πλήρως στους πόθους του κρητικού λαού.

Μερικές από τις κυριότερες διατάξεις ήταν:

- 1) Ο Γενικός Διοικητής μπορεί να είναι και Χριστιανός. Η θητεία του είναι πενταετής.
- 2) Η Γενική Συνέλευση αποτελείται από 80 μέλη (49 Χριστιανούς και 31 Μουσουλμάνους).
Η διάρκεια της ετήσιας συνόδου της Γενικής Συνέλευσης ήταν 40 μέρες. Για να ψηφιστεί κάποιο νομοσχέδιο ή να αλλάξει κάποιος νόμος, ίσχυε η πλειοψηφία των 2/3.
- 3) Ο Γενικός Διοικητής έχει δίπλα του ένα σύμβουλο από το άλλο θρήσκευμα.
- 4) Επίσημη γλώσσα στη Γενική Συνέλευση και στα δικαστήρια αναγνωρίζεται η ελληνική. Τα πρακτικά των συμβουλίων και των δικαστηρίων θα συντάσσονται και στις δύο γλώσσες.
- 5) Η δικαστική εξουσία θα είναι πλέον ανεξάρτητη από την εκτελεστική.
- 6) Ιδρύεται η Κρητική Χωροφυλακή.
- 7) Οι μισθοί των υπαλλήλων θα πληρώνονται σε μεταλλικό νόμισμα και όχι σε χαρτονόμισμα (τον Οκτώβριο του 1876 είχε γίνει μια προσπάθεια οι πληρωμές να γίνονται με χαρτονομίσματα).
- 8) Χορηγείται γενική αμνηστία.
- 9) Επιτρέπεται η σύσταση φιλεκπαιδευτικών συλλόγων, τυπογραφείων και η έκδοση εφημερίδων.

²⁰ Δετοράκης , *ό.π.*, σ. 383. Βλ. Επίσης: Σπύρος Λουκάτος , «Η Κρήτη κατά την κρίση του Ανατολικού ζητήματος 1875-1881». *Πεπραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ρέθυμνο 1995, τόμος Γ1, σ. 199-205.

10) Σε κάθε ένα από τα πέντε σαντζάκια θα υπήρχε ο *mutasarrif* (διοικητής) και επικεφαλής κάθε καζά θα ήταν ένας *kaymakam* (έπαρχος).²¹

Από το 1878 ως το 1889 χαρακτηρίζεται περίοδος έντονων εσωτερικών διαιρέσεων και κομματικών φατριασμών. Έχουμε την ίδρυση δυο μεγάλων κομμάτων: των Καραβανάδων (συντηρητικών) και των ξυπόλυτων (προοδευτικών – φιλελεύθερων). Ανάλογες διαιρέσεις παρατηρούνται και στους μουσουλμάνους, όπου, περιέργως, με τους συντηρητικούς συντάσσονται οι λαϊκοί αγάδες, ενώ τους ξυπόλυτους υποστηρίζουν οι πλούσιοι μπέηδες. Το 1888 οι ξυπόλητοι κερδίζουν τις εκλογές μέσα σε ένταση παθών και όργιο καλπονοθείας. Στις 6 Μαΐου 1889 οι Καραβανάδες ζητούν την ένωση με την Ελλάδα. Οι ηγέτες τους διώκονται και καταφεύγουν στα βουνά, όπου κηρύσσουν επανάσταση. Η Τουρκία επιβάλλει στρατιωτικό νόμο και ανακαλεί τα προνόμια της Σύμβασης της Χαλέπας. Από τις χειρότερες περιόδους της τουρκοκρατίας στην Κρήτη χαρακτηρίζεται αυτή από το 1890 ως το 1895. Αναβιώνουν παλαιά μίσση και καθημερινώς σημειώνονται βιαιοπραγίες.

Το Μάρτιο του 1895 η Πύλη ορίζει Γενικό Διοικητή Κρήτης τον χριστιανό Αλέξανδρο Καραθεοδωρή, για να κατευνάσει τα αντιτουρκικά αισθήματα της κοινής γνώμης στη Δύση εξ αιτίας της μεγάλης σφαγής των Αρμενίων τον Ιανουάριο του 1895. Οι εξελίξεις στην Κρήτη οδηγούνται στην τελευταία μεγάλη κρίση πριν από την αυτονομία.²²

Στις 5 Απριλίου 1897 η Τουρκία, με αφορμή την αποστολή άτακτων σωμάτων στη Μακεδονία στα τέλη Μαρτίου, κηρύττει τον πόλεμο στην Ελλάδα. Η Ελλάδα, απομονωμένη διπλωματικά και απaráσκευη στρατιωτικά (με απαρχαιωμένο υλικό, ελλιπή κατάρτιση των στελεχών του στρατού και ανίκανη ηγεσία), ύστερα από ελάχιστες αρχικές επιτυχίες, γνώρισε διαδοχικές ήττες υποχωρώντας πρώτα στη Λάρισα, κατόπιν στα Φάρσαλα και τέλος στο Δομοκό.

Αποτέλεσμα του πολέμου ήταν και η ανάκληση των ελληνικών στρατευμάτων από την Κρήτη (21 Απριλίου). Οι χριστιανοί της Κρήτης ύστερα από τρεις γενικές συνελεύσεις στους Αρμένους (26 Ιουνίου), στις Αρχάνες (30 Ιουλίου) και στο Μελιδόνι (16 Οκτωβρίου) αποφάσισαν, παρά τις αντιθέσεις που υπήρξαν, να δεχθούν την πρόταση των Μ. Δυνάμεων για αυτονομία. Ζήτησαν, όμως, την απομάκρυνση του τουρκικού στρατού και ξένο ηγεμόνα, γιατί πίστευαν ότι μόνο ένας ευρωπαϊός

²¹ Χρηστάκης, Πατεράκης, *ό.π.*, σ. 315-316.

²² Θεοχάρης Δετοράκης, «Η εκατόμβη της 25^{ης} Αυγούστου 1898», *Αφιέρωμα*, Καθημερινή 30/8/1998, σ. 9.

ηγεμόνας θα είχε το αναγκαίο κύρος για να στηρίξει αποτελεσματικά το καθεστώς της αυτονομίας. Με αυτόν τον τρόπο, η λύση της αυτόνομίας επιβλήθηκε για να αποφευχθεί η ένωση με την Ελλάδα, ένωση η οποία θα καθιστούσε την Κρήτη απρόσιτη, σε μεγάλο τουλάχιστον βαθμό, για τις Μ. Δυνάμεις.

Παρά την ύπαρξη πολλών υποψηφιοτήτων οι Μ. Δυνάμεις επέβαλαν τελικά (30 Νοεμβρίου) τον Έλληνα πρίγκιπα Γεώργιο. Ο Γεώργιος έφθασε στις 9 Δεκεμβρίου 1898 στη Σούδα ως «Υπάτος Αρμοστής των Δυνάμεων στην Κρήτη». Την επόμενη μέρα, οι ναύαρχοι των Δυνάμεων έφυγαν από την Κρήτη, όχι όμως και τα στρατιωτικά αγήματά τους. (Η αποχώρησή τους έγινε σταδιακά. Τα τελευταία τμήματα της Αγγλικής φρουράς εγκατέλειψαν το Ηράκλειο τον Ιούλιο του 1909.) Με αυτόν τον τρόπο, εγκαινιάστηκε η περίοδος της Κρητικής Πολιτείας, η οποία βρισκόταν υπό την υψηλή επικυριαρχία της Πύλης και την ευρωπαϊκή προστασία. Τον Απρίλιο του 1899 ψηφίστηκε από την Κρητική Συνέλευση ο καταστατικός χάρτης του νέου πολιτεύματος, το «Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας».²³

Το σύνταγμα της Κρήτης άφηνε μεγάλα περιθώρια ανάμιξης του πρίγκιπα Γεωργίου στα πολιτικά πράγματα, ο ίδιος αυταρχικός όπως ήταν το εκμεταλλευόταν. Οι Κρήτες με αρχηγό τον Ελευθέριο Βενιζέλο δυσαρεστημένοι από την πολιτική του Πρίγκιπα στις δέκα Μαρτίου 1905 κήρυξαν επανάσταση εναντίον του από το χωριό Θέρισο. Οι Μ. Δυνάμεις επεμβαίνουν προ του εμφυλίου, εκχωρούν στο Βασιλιά της Ελλάδας το δικαίωμα να διορίζει τον Αρμοστή και στους επαναστάτες το δικαίωμα για σύνταξη νέου συντάγματος. Μπροστά στις νέες εξελίξεις ο Πρίγκιπας Γεώργιος παραιτείται και φεύγει από την Κρήτη την δωδεκάτη Σεπτεμβρίου 1906 στην θέση του ο Βασιλιάς της Ελλάδας διορίζει τον Αλέξανδρο Ζαΐμη (18 Σεπτ. 1906) μετέπειτα Πρόεδρο της Ελληνικής Δημοκρατίας. Ψηφίζεται νέο σύνταγμα Κρήτης. Τα έτη 1908 και 1909 οι Κρήτες καταργούν το Κρητικό σύνταγμα και εισάγουν το Ελληνικό σε μια ακόμη προσπάθεια για ένωση με την Ελλάδα. Οι Πρωθυπουργοί της Ελλάδας Θεοτόκης και Ελευθέριος Βενιζέλος, - ο δεύτερος έχει πια αναλάβει τα ηνία όλης της χώρας μετά την επανάσταση στο Γουδί το 1909 αφού τον κάλεσαν οι στρατιωτικοί - δεν δέχονται τους Κρήτες Βουλευτές στο Εθνικό Κοινοβούλιο από υπολογισμό στις αντιδράσεις των Μ. Δυνάμεων και της Τουρκίας. Ο μέχρι χθες επαναστάτης και πολιτικός της Κρήτης Βενιζέλος δεν επιτρέπει στους βουλευτές του νησιού να μπουν στο Ελληνικό κοινοβούλιο. Ο εθνάρχης δεν ξεχνά το νησί του όμως περιμένει

²³ Νίκος Ανδριώτης, «Η Κρήτη στο κατώφλι της Ελευθερίας», *Αφιέρωμα*, Καθημερινή 30/8/1998, σ.13.

καλύτερη διεθνή συγκυρία και το μέλλον τον δικαιώνει. Δεκαπέντε χρόνια αργότερα από την αυτονομία, με την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων το 1913 επιτέλους οι πόρτες του Εθνικού Κοινοβουλίου ανοίγουν για τους Κρήτες βουλευτές μέσα σε παραλήρημα χαράς και ενθουσιασμού. Η νικηφόρα έκβαση των Βαλκανικών πολέμων αναγκάζει την Τουρκία στην υπογραφή της συνθήκης του Λονδίνου 30 Μαΐου 1913 όπου ο Σουλτάνος παραιτείται από όλα τα δικαιώματά του στην Κρήτη και οδηγεί αυτόματα, την ενσωμάτωση της Κρήτης στον κορμό του ελεύθερου ελληνικού κράτους. Η Κρήτη ενώθηκε επίσημα με την Ελλάδα στα 1913. Την 1η Δεκέμβρη, το πρωί, έξω από το λιμάνι της πόλης Χανίων είχε αγκυροβολήσει ο ελληνικός στόλος. Στην αποβάθρα του λιμένα, αποβιβάστηκε ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, ο διάδοχος πρίγκιπας Γεώργιος, ο πρωθυπουργός Ελ. Βενιζέλος και ένα πολύ μεγάλο πλήθος αξιωματούχων του ελληνικού κράτους. Η Κρήτη μετά το 1913 ακολουθεί την μητέρα πατρίδα στα καλά και στα κακά στα εύκολα και στα δύσκολα.²⁴

²⁴ Κων/νος Σβολόπουλος , «Από την Κρητική Πολιτεία στην Ένωση», *Αφιέρωμα*, Καθημερινή 30/8/1998, σ. 17-19.

Βλ. Επίσης: Μανώλης Καρέλης , «Οι Κρητικές επαναστάσεις του 19^{ου} αιώνα και οι σφαγές της 25^{ης} Αυγούστου στο Ηράκλειο», *Κρητική Πολιτεία*, Πατρίς 30/11/2007, σ. 6-9.

Γεώργιος Παναγιωτάκης , «Η Αρμοστεία του Πρίγκιπα Γεώργιου και τα σημαντικά γεγονότα», *Κρητική Πολιτεία*, Πατρίς 30/11/2007, σ. 10-11.

Γεώργιος Παναγιωτάκης , «Η Αρμοστεία του Αλέξανδρου Ζαΐμη», *Κρητική Πολιτεία*, Πατρίς 30/11/2007, σ. 50-51.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΟΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

2α. ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΗΤΙΚΩΝ

Η μουσουλμανική παρουσία στην Κρήτη καθιερώθηκε κατά κύριο λόγο με εξισλαμισμούς του γηγενούς πληθυσμού. Λίγοι ήταν οι Μουσουλμάνοι από άλλες επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη μετά την κατάληψή της το 1669, κυρίως αξιωματούχοι, διοικητικοί υπάλληλοι ή αυτοκρατορικοί γενίτσαροι. Ο μεγάλος αριθμός εξισλαμισθέντων, σε σύγκριση με άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου, αποδόθηκε στη μεγάλη διάρκεια του πολέμου για την κατάκτηση της Κρήτης, σχεδόν είκοσι πέντε χρόνια, πρέπει να επέφερε σημαντικές κοινωνικές μετατοπίσεις, συμπεριλαμβανομένης και της αποδυνάμωσης των θρησκευτικών θεσμών.²⁵

Όπως αναφέρθηκε εισαγωγικά, μετά την οριστική κατάληψη της Κρήτης από τους Τούρκους δημιουργήθηκε μια μεγάλη περιφέρεια για την Οθωμανική Αυτοκρατορία, το Εγιαλέτι της Κρήτης, με κέντρο το Χάνδακα. Οι Τούρκοι τη διαίρεσαν αρχικά σε τέσσερα και λίγο αργότερα σε τρία διαμερίσματα (πασαλίκια), του Χάνδακα, του Ρεθύμνου και των Χανίων. Σε κάθε διαμέρισμα ο σουλτάνος διορίζε ένα διοικητή (πασά). Ο πασάς με το συμβούλιό του (διβάνιο) συνεδρίαζε κάθε εβδομάδα, μελετούσε όλες τις υποθέσεις, ερμήνευε τις διαταγές του σουλτάνου και έπαιρνε αποφάσεις για τα τοπικά ζητήματα. Στην πρωτεύουσα κάθε διαμερίσματος είχε την έδρα του το ιεροδικείο. Ο ιεροδίκης (καδής) είχε ως έργο του την εκδίκαση όλων των υποθέσεων σύμφωνα με το ισλαμικό δίκαιο, τη σαρία.²⁶ Οι λιγότερο σημαντικές διαφορές επιλύονταν σε μικρότερα δικαστήρια στις έδρες των επαρχιών.²⁷

²⁵ Molly Greene, *Κρήτη ένας κοινός κόσμος: Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στη Μεσόγειο των Πρώιμων Νεότερων Χρόνων*, Αθήνα: Εικοστός Πρώτος, 2005, σ. 95 (ιδιαίτερα σ. 95-101).

²⁶ Η Οθωμανική Αυτοκρατορία όφειλε τη δομή της σε δύο βασικές αρχές. Σύμφωνα με την πρώτη ο κόσμος θεωρείται ότι χωρίζεται στη «χώρα του Ισλάμ» και στη «χώρα του πολέμου». Καθήκον των αληθινών πιστών είναι να επεκτείνουν όπου μπορούν την πρώτη χώρα σε βάρος της δεύτερης. Σύμφωνα με τη δεύτερη αρχή η ανθρωπότητα χωρίζεται σε ελεύθερους και δούλους. Οι αρχές αυτές κωδικοποιήθηκαν στη σαρία (seria), τον ισλαμικό ιερό νόμο που συντάχθηκε κατά τους πρώτους αιώνες της ιστορίας του ισλάμ, από θεολόγους και νομομαθείς με άξονα τις εντολές που περιλαμβάνονταν στο κοράνι και τις παραδόσεις για τις πράξεις του προφήτη Μωάμεθ. Όπως είναι φανερό από πλευράς βεμπεριανής ταξινόμησης, το αρχαϊκό αυτό σύστημα εδράζεται στον ιερό χαρακτήρα της παράδοσης ως πηγή της εξουσίας και όχι στη συμμόρφωση των ατόμων βάσει ενός έγκυρου νομικού πλαισίου ορθολογικά θεσπισμένων κανόνων, που τείνει να επικρατεί σήμερα.

²⁷ Γ. Κορναράκης, Κ. Λαγουδιανάκης κ.α., *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο: Σύλλογος Δασκάλων & Νηπιαγωγών Ν. Ηρακλείου, χ.χ., σ. 75.

Οι Τούρκοι κατακτητές υποσχέθηκαν ότι θα σεβαστούν την πίστη των ραγιαδών, υποσχέθηκαν φορολογικές ελαφρύνσεις και απαλλαγή από το εξουθενωτικό βενετικό φεουδαρχικό σύστημα.

Οι υποσχέσεις όμως αυτές δεν τηρήθηκαν ποτέ. Έτσι, ο πρώτος ορθόδοξος μητροπολίτης, του οποίου η χειροτονία επιτράπηκε για λόγους σκοπιμότητας, δεν είχε που να λειτουργήσει, αφού του αφαιρέθηκε ο ναός του Αγίου Ματθαίου, που αρχικά του είχε δοθεί, και αναγκαζόταν να περιτρέχει στα χωριά για να βρει κάποιο ναύδριο για να τελέσει τη λειτουργία.²⁸

Οι Κρήτες υπέστησαν εξ' ίσου βαριά φορολογία και από τους νέους κατακτητές. Μολονότι η βεζυρική διαταγή του 1661 όριζε να εισπράττεται μόνο το 1/8 των προϊόντων και το 1/10 του κρασιού, εισπραττόταν πολύ περισσότερα, υποβάλλοντας επιπλέον τον πληθυσμό σε αγγαρείες. Σε πρόσθετα δοσίματα υποχρεώνονταν οι χωρικοί και από τους στρατιώτες, των οποίων η πληρωμή από το κράτος καθυστερούσε, αλλά και κατά την καταβολή των φόρων. Στα 1650 ανερχόταν σε τέσσερα γρόσια ανά οικογένεια και αντιστοιχούσε σε 29 οκάδες κρέας.

Οι χωρικοί μη έχοντας χρήματα, λόγω καταστροφής του εμπορίου και της αγροτικής οικονομίας έφταναν στο σημείο να υπογράφουν συμβόλαια με Τούρκους και Χριστιανούς. Με αυτά παραχωρούσαν δήθεν τα παιδιά τους γι' ανατροφή, ενώ στην πραγματικότητα τα πουλούσαν. Η αξία ενός παιδιού ήταν 4 γρόσια.

Η εξαθλίωση πολλών οικογενειών ήταν τέτοια, που οδηγούσε στη δουλεία ή στον εξισλαμισμό τους. Μερικοί αφού πουλούσαν τα παιδιά τους, τον επόμενο χρόνο επέστρεφαν και πουλούσαν τις γυναίκες τους με το ζύγι και τέλος πουλούσαν τους εαυτούς τους και γινόντουσαν Τούρκοι. Οι πωλήσεις παιδιών πραγματοποιούνταν τουλάχιστον ως το 1659, οπότε οι Τούρκοι κατήργησαν το θεσμό, επειδή βρέθηκαν σε δύσκολη θέση, λόγω της αρνητικής γι' αυτούς πορείας των πολεμικών επιχειρήσεων και στην προσπάθειά τους να εξευμενίσουν ξανά τον πληθυσμό.

Στις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης των χριστιανών θα πρέπει να προστεθεί και η απαισιοδοξία που τους κατακυρίευσε στη διάρκεια του πολέμου, λόγω των τουρκικών επιτυχιών. Για τους χριστιανούς οι Τούρκοι ήταν ακατανίκητοι. Έτσι οι τουρκικές νίκες θεωρούνταν θέλημα Θεού και είναι πιθανό να συνέβαλαν στον κλονισμό της χριστιανικής πίστης. Οι καταπιέσεις αυτές ήταν εύλογο να οδηγήσουν

²⁸ Χρηστάκης, , Πατεράκης, *ό.π.*, σ.144.

όπως και στην υπόλοιπη Οθωμανική Αυτοκρατορία, αρκετούς χριστιανούς στην αρνησιθρησκία.²⁹

Εκτός από τους εξισλαμισμένους Χριστιανούς και τους λίγους Μουσουλμάνους οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στο νησί από άλλες περιοχές το πρώτο διάστημα μετά την κατάκτηση, στην Κρήτη αναφέρονται και άλλες ομάδες Μουσουλμάνων. Κατά τον 18ο αιώνα απαντούν Αιθίοπες στις πόλεις του νησιού. Σημαντικός αριθμός Αράβων από την Αίγυπτο και τη Βεγγάζη, όπως και Αιθίοπων εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη στο διάστημα που ακολούθησε μετά το τέλος της επανάστασης του 1821 – 1830. Οι περισσότεροι από αυτούς κατοικούσαν στις τρεις μεγάλες πόλεις και κυρίως στα Χανιά. Έχει διατυπωθεί μάλιστα η άποψη ότι οι εποικισμοί αυτοί υπηρετούσαν σχέδιο αλλοίωσης της πληθυσμιακής αναλογίας μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων της Κρήτης. Μετανάστες από τη Βεγγάζη κατέφυγαν επίσης στην Κρήτη κατά την τελευταία 10ετία του 19ου αιώνα εξαιτίας του λιμού που επικρατούσε στην πατρίδα τους.³⁰

Συμβολή στη συγκρότηση και τη διαμόρφωση της μουσουλμανικής κοινότητας στην Κρήτη είχαν και οι εξισλαμισμοί άλλων δογμάτων, όπως:

- Χριστιανών διαφορετικού δόγματος, όπως του Γάλλου Λουί Πουτόν, ναύτη στο λιμάνι του Χάνδακα στο πλοίο Πολάν, του Αυστριακού Μπαστινιάνι Μπάτο από τη Μεσσήνη ή του κατοίκου της Σπιναλόγκας Ισπανού Ανδρέα.³¹
- Εβραίων, όπως του κατοίκου της εβραϊκής συνοικίας του Χάνδακα Μορδοχαίου, ή του εξ ανατολής εμπόρου Ισχάκ υιού Γιακό.³²

Ήδη από τον 18^ο αιώνα, κυρίως όμως σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και αργότερα ως την αναχώρησή τους από το νησί, κοινή ήταν η διαπίστωση ότι οι Μουσουλμάνοι της Κρήτης προερχόταν από εξισλαμισμούς και δεν διέφεραν από τους χριστιανούς συντοπίτες τους, αφού όπως αναφέρεται «Οί Όθωμανοί τῆς Κρήτης κατ' οὐδὲν διαφέρουσι τῶν χριστιανῶν εἰμῆ μόνον κατὰ τὸ θρήσκευμα καὶ τὸ ἔθνικὸν συναίσθημα, εἰδεμῆ γλώσσα, ἤθη, ἔθιμα χαρακτήρ εἶναι αὐτὸς».(Βλ. παράρτημα για τον Χριστιανικό και Μουσουλμανικό πληθυσμό της Κρήτης).

²⁹ Μανόλης Πεπονάκης, *Εξισλαμισμοί και Επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-1898)*, Ρέθυμνο: Ιερά Μητρόπολις Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου, 1997, σ.33-35.

³⁰ Νίκος Ανδριώτης, «Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Κρήτη 1821-1924. Ένας αιώνας συνεχούς αναμέτρησης εντός και εκτός του πεδίου μάχης», *Μνήμων* 26 (2004), σ.63-65.

³¹ Νίκος Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις Τουρκικών Ιστορικών Εγγράφων*, τ. Β'. Ηράκλειο: ΒΔΒΗ, 1976, σ. 153.

³² *Ο.π.*, τ. Δ'. σ. 182, 363.

Το μεγαλύτερο μέρος των Τουρκοκρητικών όπως επικράτησε να αποκαλούνται από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα οι Μουσουλμάνοι του νησιού, κυρίως όσοι το εγκατέλειψαν με βάση τη Σύμβαση Ανταλλαγής της Λοζάννης, θεωρούσαν πατρίδα τους την Κρήτη. Ακόμη και σήμερα πολλοί Τουρκοκρητικοί δεύτερης και τρίτης γενιάς, οι οποίοι ζουν στην Σμύρνη, το Αϊβαλή και αλλού, εξακολουθούν να χρησιμοποιούν την κρητική διάλεκτο και να νοσταλγούν την «κρητική πατρίδα».³³

³³ Ανδριώτης, *ό.π.*, σ.65.

2β. ΚΙΝΗΤΡΑ ΚΑΙ ΛΟΓΟΙ ΕΞΙΣΛΑΜΙΣΜΟΥ

Από τα προηγούμενα προκύπτει ότι Τουρκοκρητικοί θεωρούνται γενικά, οι ορθόδοξοι Κρήτες που αλλαξοπίστησαν, φαινόμενο αρκετά συχνό τον πρώτο ενάμιση αιώνα κατοχής του νησιού, όταν σημειώθηκαν μαζικοί εξισλαμισμοί ακόμη και ολόκληρων χωριών, όπως αναφέρεται από την παράδοση και καταγράφηκε από τους Έλληνες ιστορικούς και τους ξένους περιηγητές. Αίτια των εξισλαμισμών θεωρήθηκαν η αυθαιρεσία, οι βιαιοπραγίες και η εγκληματικότητα των κατακτητών σε βάρος του τοπικού πληθυσμού, ο συνακόλουθος φόβος των κατοίκων για την ίδια τη ζωή τους αλλά και η προσαρμογή στη νέα πραγματικότητα.³⁴

Οι προσχωρήσεις όμως στη νέα θρησκεία ενισχύθηκαν και από το γεγονός ότι μέσω αυτής οι Κρητικοί αποκτούσαν τα ίδια δικαιώματα με τους κατακτητές. «Εξισλαμίζονται (έγραφε στα 1660 ο Barbaro Lucca) για να βελτιώσουν τις συνθήκες ζωής τους. Όρισμένοι θέλουν μέσω του εξισλαμισμού να αποκτήσουν γη, άλλοι να πάρουν άμνηστεια για κάποια πράξη τους, πού θα επέφερε τιμωρία, άλλοι τέλος για να απαλλαγούν από τους φόρους». Σ' αυτή την κατηγορία αρνησιθρησκίας από συμφέρον ανήκουν και οι κληρονόμοι εξισλαμισθέντων, που αναφέρονται σε τουρκικά έγγραφα. Για να εξασφαλίσουν την πατρική κληρονομιά, στην οποία σύμφωνα με το Κοράνιο δικαίωμα διαδοχής είχαν μόνο οι μουσουλμάνοι, ασπαζόταν και αυτοί με τη σειρά τους τη μουσουλμανική πίστη. Το κίνητρο επίσης του κέρδους οδήγησε στον εξισλαμισμό Έλληνες και Βενετούς άρχοντες των επαρχιών. Τόσο οι πρώτοι όσο και οι δεύτεροι εξασφάλιζαν με τον εξισλαμισμό τις ιδιοκτησίες τους. Η έκταση της προσχώρησης αυτών των μεγαλοκτηματιών δεν είναι γνωστή. Στα μεταφρασμένα τουρκικά αρχεία Ηρακλείου δεν γίνεται λόγος για το θέμα αυτό.

Εκτός από τους παραπάνω λόγους, κίνητρο εξισλαμισμού φαίνεται ότι ήταν και η επιείκεια, με την οποία το Ισλάμ αντιμετώπιζε την ετεροδοξία, επιτρέποντας στους νεοφώτιστους να διατηρούν τις θρησκευτικές τους αντιλήψεις. Σε αντίθεση με τον μεσαιωνικό και νεότερο χριστιανισμό, το Ισλάμ δεν κατεδίωκε, συνήθως τις αποκλίνουσες θρησκευτικές αντιλήψεις, και αυτό διότι η ετεροδοξία δεν αποτελεί για τους μουσουλμάνους σοβαρό λόγο διάσπασης της ενότητας της ισλαμικής κοινότητας. Στην κατεύθυνση αυτή πιθανότατα συνέβαλλαν και οι ετερόδοξοι

³⁴ Λένα Τζεδάκη-Αποστολάκη, «Τουρκοκρητικοί: αναζήτηση μιας ταυτότητας», *Τα Ιστορικά* 18 (2001), σ.150.

μουσουλμάνοι δερβίσηδες, οι γνωστοί μπεκτασήδες. Οι μοναχοί της συγκρητιστικής αυτής θρησκευτικής έκφρασης δεχόταν χριστιανικές αντιλήψεις και συνήθειες. Η δύναμη και επομένως η ιεραποστολική τους δράση, φαίνεται ότι ήταν μεγάλη από την εποχή του Κρητικού πολέμου. Σ' αυτό συνηγορεί η συμμετοχή στις πολεμικές επιχειρήσεις μεγάλου αριθμού γενίτσαρων, των οποίων ως γνωστόν, οι δερβίσηδες αναλάμβαναν τη θρησκευτική αγωγή. Στους μπεκτασήδες, εξάλλου, ανήκαν οι περισσότεροι από τους 17 τεκέδες (μουσουλμανικά μοναστήρια) που ιδρύθηκαν στην Κρήτη κατά την διάρκεια του εικοσιπενταετούς πολέμου.

Οι λόγοι εξισλαμισμού που αναφέραμε είχαν σαν αποτέλεσμα την διάδοση της μουσουλμανικής θρησκείας στην Κρήτη. Άλλοτε από καταπιέσεις, άλλοτε από συμφέρον ή αδυναμία, πολλοί Κρήτες αρνήθηκαν την χριστιανική πίστη και προσχώρησαν στο Ισλάμ από τα πρώτα κιόλας χρόνια της τουρκικής εισβολής. Ο ποιητής του κρητικού πολέμου Τ. Μπουνιαλής αναφερόμενος στην κατάκτηση της Μεσαράς Ηρακλείου γράφει : «... πολλοί οί χριστιανοί για μία σαλαβατίσα και τσι σταυρούς έρίχτασι, τήν πίστη άθέτησαν».³⁵

³⁵ Πεπονάκης, *ό.π.*, σ. 37

2γ. ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΕΞΙΣΛΑΜΙΣΜΟΥ

Το πρόβλημα των εξισλαμισμών στην Κρήτη είναι πελώριο. Όπως είδαμε η σκληρότητα των συνθηκών της ζωής, οι φορολογικές και κοινωνικές καταπιέσεις και η απερίγραπτη ωμότητα των κατακτητών οδήγησαν πολλούς στην άρνηση της χριστιανικής θρησκείας και στον εξισλαμισμό. Εξισλαμισμοί παρατηρήθηκαν και κατά την διάρκεια του κρητικού πολέμου, αλλά μετά την οριστική κατάκτηση και παγίωση της τουρκικής κατοχής το φαινόμενο πήρε διαστάσεις πρωτοφανείς. Διακρίνουμε δύο κυρίως περιπτώσεις εξισλαμισμών, τους ατομικούς και τους ομαδικούς.

Στους ατομικούς εξισλαμισμούς, άτομα με μειωμένη εθνική και θρησκευτική συνείδηση, για να διατηρήσουν την περιουσία τους και τα προνόμιά τους, προσερχόταν με την θέλησή τους στον ισλαμισμό. Η διαδικασία ήταν πολύ απλή. Μπροστά στον ιεροδίκη απήγγελαν την ομολογία της μουσουλμανικής θρησκείας και μετέβαλαν τα ονόματά τους. Η πράξη καταχωριζόταν στους ιερονομικούς κώδικες.

Τέτοιοι εξισλαμισμοί συνέβαιναν σε όλη τη διάρκεια της τουρκοκρατίας, ακόμη και ως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα.³⁶ Ο εξισλαμισμός, μεμονωμένων ατόμων γινόταν υπό την πίεση των συνθηκών που προαναφέρθηκαν, πολλές φορές όμως υπαγορευόταν και από υπολογισμό και συμφέρον. Πρώτοι διδάξαντες ήταν οι ενετοί. Αρχοντοβενετσιάνοι, που για να διατηρήσουν τα προνόμιά τους ασπάζθηκαν τον μωαμεθανισμό, πέρασαν στο στρατόπεδο των νέων κατακτητών και έγιναν στυγνοί καταπιεστές των σκλάβων.³⁷

Στους ατομικούς εξισλαμισμούς εντάσσονται και οι λεγόμενοι μικτοί γάμοι. Όπως αναφέρθηκε ήδη οι Τούρκοι δεν έφεραν μαζί τους γυναίκες στην Κρήτη: έπαιρναν Χριστιανές ντόπιες και δημιουργούσαν οικογένειες, μολονότι αυτοί οι γάμοι απαγορευόταν επισήμως. Κοινωνικά με τον γάμο έπρεπε και η σύζυγος ν' ασπασθεί τον ισλαμισμό. Σε αντίθετη περίπτωση ο γάμος διαλυόταν αυτομάτως. Εντούτοις είναι εξακριβωμένο ότι πολλοί Τούρκοι και προπάντος Τουρκοκρητικοί επέτρεπαν στις γυναίκες τους να παραμένουν χριστιανές και να θρησκευόνται κατά τους κανόνες της χριστιανικής θρησκείας.³⁸

Είναι ξεκάθαρο ότι οι προσήλυτοι και οι Χριστιανοί που δεν εξισλαμίσθηκαν παρέμειναν συνδεδεμένοι με αναρίθμητους δεσμούς. Αυτό δεν σημαίνει ότι από την

³⁶ Θεοχάρης Δετοράκης, *ό.π.*, σ.287-288.

³⁷ Χρηστάκης, Πατεράκης, *ό.π.*, σ. 147.

³⁸ Δετοράκης, *ό.π.*, σ.288

κρητική κοινωνία απουσίαζε η θρησκευτική εχθρότητα. Σημαίνει όμως ότι ο εξισλαμισμός στην Κρήτη δεν προκάλεσε αυτόματα ένα βίαιο και απότομο χάσμα ανάμεσα στις δύο κοινότητες. Μία πιθανή εξήγηση γι' αυτό μπορεί να είναι η θρησκευτική αμφισημία που προηγήθηκε της οθωμανικής περιόδου. Θα καταλάβουμε καλύτερα την κατάσταση από τα σχόλια του Ζήμπερ για τους μεικτούς γάμους στις αρχές του 19^{ου} αιώνα:

«Το έθιμο των νεαρών Τούρκων να διαλέγουν όμορφες Ελληνίδες ή να τις αρπάζουν με τη βία για να τις κάνουν γυναίκες τους είναι η κύρια αιτία που ο Χριστιανισμός έχει διεισδύσει μέσα σε τόσο πολλές τουρκικές οικογένειες... Ο Τούρκος που έχει συνδεθεί κατ' αυτό τον τρόπο με τους συγγενείς της γυναίκας του και έχει διαρκώς επαφές μαζί τους, καθώς κυβερνιέται από την ομορφιά και τα προσόντα της γυναίκας του, εμπνέεται συχνά από τη θερμότητα της αφοσίωσης στη θρησκεία της, ενώ παράλληλα δείχνει αυξανόμενη αδιαφορία για τη δική του. Τα παιδιά πιο προσκολλημένα στη μητέρα τους, προετοιμάζονται για το ρόλο που θα πρέπει να παίξουν ως Τούρκοι, και ο Ισλαμισμός, με το να γελοιοποιείται υπονομεύεται εύκολα στη καρδιά ενός παιδιού. Έτσι έχει δημιουργηθεί μία βάση για προσέγγιση με το Χριστιανισμό».³⁹

Είναι πάντως χαρακτηριστικό ότι ο εξισλαμισμός ενός μέλους της οικογένειας δεν προϋπέθετε ούτε επέβαλλε τον εξισλαμισμό άλλων μελών. Μπορούσε να είναι ο πατέρας χριστιανός και ο γιος μουσουλμάνος ή και αντίστροφα. Η μεταμέλεια και η επιστροφή στο χριστιανισμό δεν ήταν επίσης σπάνιο φαινόμενο. Οπωσδήποτε όμως, ο εξισλαμισμός ενός συζύγου επέφερε αυτομάτως την διάλυση του γάμου. Ιδού ένα πολύ χαρακτηριστικό έγγραφο, με χρονολογία 19 Μαΐου 1723: «... κ το χωρίου Γεν Κιοϊ (Νεάπολη) Μεραμπέλλου Παπαδιά, τ γένος Μανώλη, χριστιανή, φο πρόφερε τ ς λέξεις το συμβόλου τ ς πίστεως, σπάσθη τ ν σλαμισμ ν κα νομάσθη Χατιτζέ... Ε τε προτάθη ε ς τ ν σύζυγόν της Μιχάλην, υ ν Κωνσταντή, ν δεχθ τ ν σλαμισμόν, ρνηθέντος μως τούτου διελύθη γάμος τ ν».⁴⁰

Τέλος δεν θα πρέπει να παραλείψουμε να αναφερθούμε και στους ατομικούς εξισλαμισμούς:

³⁹ Greene, *ό.π.*, σ. 182-183.

⁴⁰ Δετοράκης, *ό.π.*, σ.288.

- α. Χριστιανών από άλλα μέρη της Ελλάδας, όπως της Μαρίας και των ανηλίκων υιών της Κων/νου και Αντώνη, από την νήσον Σαντορίνη, ή του Γιώργη, υιού Μηνά και της Σοφίας, θυγατέρας Βασιλείου από τη νήσο Κάρπαθο
- β. Χριστιανών διαφορετικού δόγματος, όπως του Γάλλου Λουϊ Πουτόν, ναύτη στο λιμάνι του Χάνδακα στο πλοίο Πολάν, του Αυστριακού Μπαστιντιάνι Μπάτο ή του κατοίκου Σπιναλόγκας Ισπανού Ανδρέα.
- γ. Εβραίων, όπως του κατοίκου της εβραϊκής συνοικίας του Χάνδακα Μορδοχαίου ή του εξ' ανατολής εμπόρου Ισχάκ υιού Γιακό.
- δ. Αρμενίων, όπως του Τουρκαρμενίου Μανακιάν, ειδικού στη λάξευση τουρκικών επιταφίων στηλών.⁴¹

Πολύ σοβαρότερο κοινωνικό και εθνικό πρόβλημα δημιουργήθηκε με τους ομαδικούς εξισλαμισμούς. Ολόκληρα χωριά εξώμοσαν, πολλές φορές με τον ιερέα τους. Αυτό συνέβη περισσότερο στο Σέλινο και στο Μονοφάτσι, «όπου οι θρησκοκληπτότεροι και απηνέστεροι των εν τη νήσω μουσουλμάνων», όπως παρατηρεί ο Β. Ψιλάκης.⁴²

Σημαντικοί ομαδικοί εξισλαμισμοί πραγματοποιήθηκαν μετά το 1770 στην κεντρική Κρήτη. Στα 1793 εξώμοσαν, λόγω των καταπιέσεων, οι κάτοικοι του χωριού Διονύσι Μονοφατσίου και τον επόμενο χρόνο οι κάτοικοι του χωριού Αξέντι της ίδιας επαρχίας. Κινδυνεύοντας οι χριστιανοί αυτών των χωριών να χάσουν όλοι τους την περιουσία, παρουσιάστηκαν στο Χάνδακα και ασπάστηκαν ομαδικά το Ισλάμ.

Ο G. Flourens που στηρίζεται προφανώς σε παράδοση, γράφει ότι οι χριστιανοί της Κρήτης πριν εξισλαμισθούν, έδιναν προθεσμία στο Χριστό να τους βοηθήσει και στη συνέχεια τον απαρνιόταν ομαδικά και περιτεμνόταν.

Πολλοί επίσης ομαδικοί εξισλαμισμοί έγιναν, σύμφωνα πάλι με την παράδοση και στα χωριά της επαρχίας Σελίνου, στο νοτιοδυτικό άκρο των Χανίων. Οι κάτοικοι των χωριών, όπως Σάσαλος, Κατσοματάδος, Φλώρια, Μυλωνές, και άλλα πήγαιναν στον Καδή της Καντάνου και εξισλαμίζονταν. Αλλά και στην ανατολική Κρήτη εξισλαμίστηκαν, πάλι σύμφωνα με τις παραδόσεις, οι Βάβελι, η Δάφνη, το Λαμώνι, η Ζάκανθος και ο Κατελώνας της Σητείας.⁴³ Ορισμένοι απ' αυτούς τους εξισλαμισμούς σύμφωνα πάντα με την παράδοση αναφέρονται σαν αποτέλεσμα βίας και εξαναγκασμού.

⁴¹ Τζεδάκη-Αποστολάκη, *ό.π.*, σ.150-151.

⁴² Δετοράκης, *ό.π.*, σ. 289.

⁴³ Πεπονάκης, *ό.π.*, σ. 65-66.

Τέλος στους ομαδικούς εξισλαμισμούς θα πρέπει να κατατάξουμε και τα ορφανά των χριστιανών από τους πολέμους, που μάζευαν οι Τούρκοι και τα ανέθρεφαν σαν γενίτσαρους. Οι γενίτσαροι αυτοί έφτασαν στο 1660 τα 800-900 άτομα και υπηρέτησαν πιστά τον τουρκικό στρατό. Επίσης, με σκοπό την αύξηση του μουσουλμανικού πληθυσμού ο Σουλτάνος διέθεσε λίγο πριν από το τέλος του Κρητικού Πολέμου σημαντικά ποσά στους Κρήτες αρνησίθρησκους. Οι εξισλαμισμοί αυτοί δεν είναι γνωστό αν γινόταν με βίαια μέσα. Είναι πιθανόν πάντως ν' ασκούσαν πίεσεις στους Χριστιανούς.⁴⁴

⁴⁴ *Ο.π.*, σ. 34.

2δ. ΚΡΥΠΤΟΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ

Μερικοί δέχθηκαν φανερά τον ισλαμισμό, αλλά διατήρησαν κρυφά την χριστιανική τους πίστη. Αυτοί ήταν οι λεγόμενοι κρυπτοχριστιανοί. Το φαινόμενο αυτό είχε παρατηρηθεί από τους πρώτους κιόλας χρόνους της τουρκοκρατίας και σε άλλες περιοχές του ελληνισμού, στον Πόντο και στην Κύπρο. Η επίσημη Εκκλησία ήταν βέβαια σαφώς αντίθετη στην άρνηση της Χριστιανικής θρησκείας, έστω και για λόγους σκοπιμότητας. Είναι ωστόσο χαρακτηριστικό ότι μεμονωμένοι ιεράρχες, όπως ο Κρητικός Νεκτάριος Ιεροσολύμων (1664-1682), έβλεπαν με συγκατάβαση τον κρυπτοχριστιανισμό και συγχωρούσαν τους κατά το φαινόμενο αρνητές του χριστιανισμού. Ονομαστή οικογένεια κρυπτοχριστιανών στην Κρήτη ήταν οι Κουρμούληδες της Μεσαράς που εξώμοσαν το 1680. Μόλις κηρύχθηκε η επανάσταση του 1821 φανερώθηκαν και προσέφεραν μεγάλες υπηρεσίες στον αγώνα.⁴⁵

Άλλη γνωστή οικογένεια κρυπτοχριστιανών της Κρήτης, και μία από τις ισχυρότερες του νησιού η οποία αποκήρυξε τι Ισλάμ, το 1821 και πέρασε στις γραμμές της Ελληνικής επανάστασης ήταν οι Χαλήδες.⁴⁶

Ο υπολογισμός, ωστόσο των κρυπτοχριστιανών της Κρήτης, με βάση τα ιστορικά στοιχεία που διαθέτουμε, δεν είναι δυνατός. Την περίοδο, βέβαια μετά την επανάσταση του 1770 και μέχρι τον αγώνα της Ελληνικής ανεξαρτησίας, είναι γνωστό ότι υπήρχε στο νησί μεγάλος αριθμός κρυπτοχριστιανών, κυρίως ανάμεσα στα παιδιά των μουσουλμάνων, που ανατρεφόταν από τις χριστιανές μητέρες τους. Την ίδια, επίσης εποχή, όπως αναφέρεται σε πληροφορίες, από τον R. Pashley και τον πρόξενο Στ. Περόγλου, προσχώρησαν στον κρυπτοχριστιανισμό πολλές οικογένειες : «Πολλά χριστιανικά οικογένεια, (γράφει ο πρόξενος) μ ποφέρουσαι τ ς καταδρομ ς τ ν δυνατ ν, ναγκάσθησαν ν ναγκαλισθώσι δημοσίως τ ν θωμανικ ν θρησκείαν, ν κρυφίως κολουθούν κείνη τ ν πατέρων τ ν. Α παρχαία το Μυλοποτάμου κα τ ς Μεσσαρ ς κατοικο ντο π

⁴⁵ Δετοράκης, ό.π., σ. 290.

⁴⁶ Στέφανος Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος: Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους 1821-1862*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2004, σ. 38.

πολλές τοιαύτας οικογενείας, μεταξύ των οποίων διεκρίνοντο και οι τρεις Κουρμουλεων και Σερμετζακιδων». Όμως για την περίοδο αυτή δεν υπάρχουν αριθμοί για τον υπολογισμό των κρυπτοχριστιανών.

Πρόβλημα, άλλωστε, για την εκτίμηση της έκτασης του κρυπτοχριστιανισμού, είναι και η ευρεία χρήση των χριστιανικών συνηθειών από το ετερόδοξο Ισλάμ και μάλιστα τους μεκκάτηδες. Αυτοί πίστευαν σε ένα είδος Τριάδας (Θεός, Μωάμεθ, Αλή) σεβόταν τους αγίους των χριστιανών και ιδιαίτερα την Παναγία και τον Άγιο Γεώργιο. Τηρούσαν κατά κανόνα τη μονογαμία, αδιαφορούσαν για την περιτομή και έπιναν κρασί. Γενικά αντιπροσώπευαν ένα μουσουλμανισμό ανάμικτο με Χριστιανικές συνήθειες.

Οι κρυπτοχριστιανοί της Κρήτης, όπως και αυτοί άλλων περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, είχαν δύο ονόματα, ένα μουσουλμανικό, με το οποίο ήταν γνωστοί στους Τούρκους και ένα Χριστιανικό. Το χριστιανικό όνομα το δεχόταν με αεροβάπτισμα ή με κανονικό βάπτισμα. Αντίθετα με τους άλλους εξωμότες απέφευγαν να παντρεύουν τις κόρες τους με Τούρκους και χρησιμοποιούσαν το τέχνασμα της αρπαγής χριστιανών κοριτσιών για τους άντρες. Με τον τρόπο αυτό διατηρούνταν για δυο – τρεις γενιές μέχρι να ενταχθούν οριστικά στη μουσουλμανική κοινότητα.

Οι κρυπτοχριστιανοί, που αποκαλύπτονταν ή γίνονταν αντιληπτοί από τους μουσουλμάνους, διέτρεχαν σοβαρούς κινδύνους και τούτο γιατί αρνούμενοι τον Αλλάχ, διέπρατταν απέναντί του το μεγαλύτερο από τα αμαρτήματα για το οποίο δεν υπάρχει έλεος. Οι γυναίκες υφίσταντο φυλάκιση και ξυλοδαρμό που βέβαια συχνά προκαλούσε το θάνατο και οι άνδρες θανατώνονταν, θεωρούμενοι εξωμότες.⁴⁷

⁴⁷ Πεπονάκης, ό.π., σ. 77-81.

2ε. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΟΙ ΤΟΥΡΚΟΚΡΗΤΙΚΩΝ

Στο παρόν υποκεφάλαιο γίνεται μια προσπάθεια να αποδοθούν όσο το δυνατόν ακριβέστερα οι διάφορες περιφρονητικές ή απαξιωτικές ονομασίες με τις οποίες αποκαλούνταν οι Τουρκοκρητικοί.

α.. «*ΡΟΥΜΙΟΓΥΡΙΣΜΑΤΑ*» Ο όρος εχρησιμοποιήτο για να αποδώσει την έννοια του εξισλαμισμένου χριστιανού της Κρήτης. Προερχόταν βασικά από το ελληνικό υπόστρωμα της εποχής της κατάκτησης και είχαν διαφοροποιηθεί κυρίως με τις εξωμόσεις.⁴⁸

β. «*ΜΠΟΥΡΜΑΠΑΡ*» Εξισλαμισμένοι Κρητικοί που είχαν κρητική καταγωγή, μιλούσαν κρητική γλώσσα, ακολουθούσαν κρητικά ήθη και έθιμα, αλλά είχαν ασπαστεί τη μουσουλμανική θρησκεία. Αυτοί ήταν αγριότεροι και σκληρότεροι και απ' τους γνήσιους Τούρκους.⁴⁹

γ. «*ΛΙΝΟΜΠΑΜΠΑΚΟΙ*» ή «*ΛΙΝΟΒΑΜΒΑΚΟΙ*» ή «*ΚΡΥΦΟΙ*» Μεταξύ των τουρκοκρητικών υπήρχαν πάρα πολλοί, οι οποίοι φαινομενικά μόνο είχαν αποδεχτεί το μουσουλμανικό θρήσκευμα ενώ κρυφά εξακολουθούσαν να είναι χριστιανοί. Αυτοί ήταν οι κρυπτοχριστιανοί οι οποίοι προσέφεραν μεγάλες υπηρεσίες στο έθνος όταν κηρύχθηκε η Επανάσταση του 1821.⁵⁰

δ. «*ΞΕΚΟΥΚΟΥΛΩΤΟΙ*» Ήταν τουρκοκρητικοί που για δικούς τους λόγους δεν φορούσαν κάλυμμα στο κεφάλι.

ε. «*ΜΠΟΥΡΜΑΔΕΣ*» ή «*ΜΟΥΡΤΑΤΕΣ*» ή «*ΙΣΛΑΜΟΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ*» ή «*ΨΕΥΔΟΤΟΥΡΚΟΙ*» ή «*ΤΟΥΡΚΟΡΩΜΙΟΥΣ*» Όλες αυτές ήταν ονομασίες με τις οποίες αποκαλούνταν οι Τουρκοκρήτες και εννοούσαν τους γυρισμένους και εξωμότες.⁵¹

στ. «*ΑΜΠΑΔΙΩΤΕΣ*» Άραβες στρατιώτες που εγκαταστάθηκαν στο διοικητικό διαμέρισμα του Ρεθύμνου στα νότια και νοτιοδυτικά ορεινά χωριά των πλαγιών της Ίδης, σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη, και δημιούργησαν μια κλειστή και αφιλόξενη κοινωνία.

⁴⁸ Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, *ό.π.*, σ. 86.

⁴⁹ Χρηστάκης, Πατεράκης, *ό.π.*, σ. 147-148.

⁵⁰ Δετοράκης, *ό.π.*, σ. 290.

⁵¹ Πεπονάκης, *ό.π.*, σ. 78.

Οι μουσουλμάνοι αυτοί, διακρίνονταν από τους υπόλοιπους εξισλαμισμένους και τούρκους από την αραβική τους γλώσσα και τις συνήθειές τους, επιτρέποντας έτσι σε περιηγητές να τους θεωρούν απόγονους των Σαρακηνών της αραβικής εποχής (824μ.Χ.).⁵² Πάντως παρά τις όποιες εθνολογικές συγχύσεις έγινε αποδεκτή τελικά η άποψη ότι οι Αμπαδιώτες ήταν απλώς «αραβοφανείς» με αδρά χαρακτηριστικά, δηλαδή έμοιαζαν με τους Βορειοαφρικανούς στο χρώμα του δέρματος, εξαιτίας της σκληρής διαβίωσής τους στο ύπαιθρο. Το μεγαλύτερο μέρος των Αμπαδιωτών που έφθαναν τις 4.000 περίπου –μειώθηκαν προοδευτικά- εγκατέλειψαν τη Κρήτη μετά την ανακήρυξη της αυτονομίας του νησιού το 1897. Αξίζει τέλος να σημειωθεί ότι από την ιδιαίτερη αυτή μωαμεθανική κοινότητα, τους Αμπαδιώτες, έλκυε την καταγωγή του και ο διάσημος Κρητικός λογοτέχνης και συγγραφέας Νίκος Καζαντζάκης όπως ο ίδιος υπαινίσσεται στο αυτοβιογραφικό του έργο *Αναφορά στον Γκρέκο*: «Σκύβω μέσα μου κι ανατριχιάζω οι πρόγονοί μου, από τη φύτρα του κυρού, αιμοβόροι κουρσάροι στη θάλασσα, πολεμόχαροι στη στεριά, χωρίς φόβο μήτε ανθρώπου μήτε θεού· από το σόι της μάνας μου, μουντοί αγαθοί χωριάτες, που σκύβαν ολημερίς στη γης μ' εμπιστοσύνη.[...] Ένα μεσημέρι το λοιπόν που σηκώθηκα να πάρω από το ντουλάπι την αλατιέρα για τ' αυγά, χύθηκε λίγο αλάτι χάμω· πιάστηκε η καρδιά μου, ξάπλωσα κι άρχισα σπειρί σπειρί να το μαζεύω...Αργότερα ξετόπωσα κι άλλα σημάδια απάνω στην άμμο, που ακολουθώντας τα θα μπορούσα να φτάσω στους προγόνους: τη φωτιά και το νερό.[...] Αλάτι⁵³, φωτιά, νερό-τα τρία πολύτιμα αγαθά της ερήμου! Σίγουρα το λοιπόν κάποιος πρόγονος μέσα μου Μπεντουίνος, τινάζουνταν όταν έβλεπε το αλάτι, τη φωτιά και το νερό να χάνονται και χιμούσαι να τα σώσει.»⁵⁴

⁵² Ο.π., σ. 50-51.

⁵³ Το αλάτι, ιδίως το ορυκτό αλάτι, αποτελούσε για τις πρωτόγονες νομαδικές φυλές της Αφρικής μέσον ανταλλακτικής αξίας με τη μορφή του σημερινού χρήματος.

⁵⁴ Νίκος Καζαντζάκης, *Αναφορά στον Γκρέκο*, Αθήνα⁶: Ελένη Καζαντζάκη, 1961, σ.27,34.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

3α. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΒΡΑΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

Η παρουσία της Ελληνικής εβραϊκής κοινότητας στη χώρα μας είναι συνεχής από την ίδρυσή της. Πλήθος ιστορικών πηγών μαρτυρούν τη συνεχή παρουσία της μέχρι σήμερα.

Άνθρωποι άξιοι και ικανοί, αναπτύσσουν τις τέχνες και τα επαγγέλματα, υφαντουργοί, έμποροι, γιατροί, φιλόσοφοι, δάσκαλοι, θρησκευτικοί δικαστές, συνεργάζονται όλοι μαζί για την πρόοδο και την ευημερία τόσο τη δική τους όσο και των υπολοίπων Ελλήνων στις πόλεις που ζουν. Η κοινοτική ζωή αναπτύσσεται γοργά και ειρηνικά. Δημιουργούνται ευαγή Εβραϊκά ιδρύματα, φιλανθρωπικές οργανώσεις, μεγάλα νοσοκομεία (π.χ. το σημερινό Ιπποκράτειο Θεσσαλονίκης), σχολικά ιδρύματα και κληροδοτήματα, εκδίδουν βιβλία και εφημερίδες, και συμβάλλουν με κάθε τρόπο στην ανάπτυξη του κάθε τόπου όπου ζουν και εργάζονται. Οι Εβραίοι της Ελλάδας συμμετείχαν – και συμμετέχουν ακόμα και σήμερα – ενεργά στη δημόσια ζωή της χώρας. Υπήρξαν εκπρόσωποί τους στη Βουλή και στη Γερουσία (όταν υπήρχε), αρκετοί δε κατείχαν υψηλές θέσεις τόσο στη Δημόσια Διοίκηση όσο και στα ΑΕΙ.

Οι Εβραϊκές κοινότητες της Ελλάδας αποκτούν φήμη σε όλη την Ευρώπη, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτό της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης που ονομάζουν τη πόλη «Θεσσαλονίκη, Μητέρα εν Ισραήλ».

Προπολεμικά λειτουργούσαν εβραϊκές κοινότητες σε 27 πόλεις ανά την Ελλάδα (Διδυμότειχο, Ορεστιάδα, Αλεξανδρούπολη, Κομοτηνή, Ξάνθη, Καβάλα, Δράμα, Σέρρες, Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Καστοριά, Φλώρινα, Τρίκαλα, Λάρισα, Βόλο, Χαλκίδα, Αθήνα, Πάτρα, Αγρίνιο, Ιωάννινα, Πρέβεζα, Άρτα, Κέρκυρα, Ζάκυνθο, Χανιά, Ρόδο και Κω), με συνολικό πληθυσμό 77.377 περίπου.

Η ανάπτυξη και η αρμονική συνύπαρξη με τον ντόπιο πληθυσμό, των Ελληνικών εβραϊκών κοινοτήτων προχωρά μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1930 όπου τα πρώτα σύννεφα του πολέμου σκεπάζουν τον ουρανό της Ευρώπης. Το ναζιστικό τέρας

αρχίζει να θεριεύει και να απλώνει τις φτερούγες του απειλητικά. Οι πρώτοι που νιώθουν το άγγιγμά τους είναι οι Εβραίοι της Ευρώπης και στη συνέχεια της Ελλάδας.

Το ολοκαύτωμα των Εβραίων της Ελλάδας, ως μέρος του ολοκαυτώματος όλων των Εβραίων της Ευρώπης κατά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, είναι ένα γεγονός που θα μαυρίζει δυστυχώς μέσα από τους αιώνες τις σελίδες της ιστορίας της χώρας μας. Όμως ευτυχώς η μνήμη του ολοκαυτώματος παραμένει ζωντανή -και υπογραμμίζεται ευτυχώς- διότι εμείς, οι επόμενες γενεές, το μέλλον αυτού του μάταιου, όπως μας έχει κληροδοτηθεί, κόσμου, θα προσπαθήσουμε να κάνουμε το καλύτερο δυνατό, για τη βελτίωσή του, διδασκόμενοι από τα λάθη το παρελθόντος τα οποία, δυστυχώς είναι πολλά.

Η μνήμη μας αυτόματα ανατρέχει και στην εξόντωση λίγο πριν το τέλος του πολέμου, των Εβραίων της Κρήτης. Μετά το τέλος του πολέμου υπήρχαν στην Ελλάδα 10.000 χιλιάδες περίπου Εβραίοι. Αρκετοί από αυτούς μετανάστευσαν στην Αμερική και το Ισραήλ. Η μεγαλύτερη ιουδαϊκή κοινότητα σήμερα είναι των Η.Π.Α. (6.000.000 περίπου), ακολουθούν αυτές των χωρών της πρώην Σοβιετικής Ένωσης (2.200.200 περίπου), της Ευρώπης, του Καναδά κ.λ.π.

3β. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Η πρώτη ιστορική αναφορά για την εγκατάσταση Εβραίων στην Ελλάδα γίνεται σε επιγραφή που βρέθηκε στον Ωρωπό Αττικής (χρονολογείται μεταξύ 300 και 250 π.Χ.) και η οποία κάνει αναφορά στον Εβραίο από τη Βοιωτία Μόσχο Μοσχίωνος. Εικάζεται ότι οι πρώτοι Εβραίοι που ήρθαν στην Ελλάδα ήταν σκλάβοι οι οποίοι πουλήθηκαν από τους κατά καιρούς κατακτητές της Ιουδαίας σε γειτονικούς λαούς. Μεταξύ των άλλων Εβραίων αναφέρεται ότι την εποχή του Αντίοχου του Επιφανούς (ανήλθε στο θρόνο το 175 π.Χ.) ήρθε στη Σπάρτη ο αρχιερέας Ιάσων ο Γ΄.

Στο βιβλίο των Μακκαβαίων (Μακκ. Α΄15,23) περιλαμβάνεται κατάλογος πόλεων, που χρονολογείται από το 142 π.Χ., ο οποίος συσχετιζόμενος με κατάλογο που συνέταξε ο ιστορικός Φίλων ο Ιουδαίος, αναφέρει την ύπαρξη Εβραίων στη Σπάρτη, Δήλο, Σικιώνα, Σάμο, Κω, Κρήτη, Θεσσαλία, Βοιωτία, Μακεδονία, Αιτωλία, Αττική, Άργος, Κόρινθο καθώς και στην Κύπρο.

Όταν επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη ο Απόστολος Παύλος (49 μ.Χ.) βρήκε εκεί οργανωμένη ισραηλιτική κοινότητα και δίδαξε στη Συναγωγή ΕΤΣ-ΧΑΪΜ. Επίσης βρήκε εβραϊκές κοινότητες στους Φιλίππους, στην Βέροια, στην Κόρινθο και πιθανόν στην Αθήνα. Ο εβραϊκός πληθυσμός στην Ελλάδα αυξήθηκε κατά την εποχή των Ιουδαϊκών πολέμων (66-70 μ.Χ.). Μαρτυρία του ιστορικού Φλάβιου Ιωσήπου αναφέρει ότι 6.000 Εβραίοι στάλθηκαν από τον Βεσπασιανό στο Νέρωνα, για να δουλέψουν στον Ισθμό της Κορίνθου. Ο αρχαίος εβραϊκός πυρήνας που υπήρχε στην Ελλάδα αποτέλεσε τη βάση των εβραϊκών κοινοτήτων κατά τη βυζαντινή εποχή (από το 330 μ.Χ.), όταν η πρωτεύουσα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη.⁵⁵

Κατά τον 12^ο αιώνα, ο γνωστός Εβραίος περιηγητής Βενιαμίν της Τουδέλης ανέφερε ότι συνάντησε Εβραίους στην Κέρκυρα, Άρτα, Πάτρα, Ναύπακτο, Κόρινθο, Θήβα, Χαλκίδα, Θεσσαλονίκη, Δράμα και αλλού. Εβραίοι ζούσαν επίσης στα νησιά Λέσβο, Χίο, Σάμο, Ρόδο και Κύπρο. Η μεγαλύτερη κοινότητα, την οποία επισκέφθηκε ο Βενιαμίν της Τουδέλης, ήταν των Θηβών, που αριθμούσε 2000 μέλη,

⁵⁵ Dr.C.Rearl, R.Brookes, *Βασικές Αρχές του Ιουδαϊσμού*, μετφ. Μ. Κρίσπη, Αθήνα: ΚΙΣ, 1997, σ. 191-195.

ενώ στη Θεσσαλονίκη ζούσαν 500 Εβραίοι. Στις υπόλοιπες πόλεις ο αριθμός των Εβραίων κυμαινόταν μεταξύ των 20 και 400 ατόμων. Οι κύριες ασχολίες τους ήταν η υφαντουργία, η βαφή υφασμάτων και η μεταξουργία. Οι εβραίοι αυτοί αποκαλούμενοι Ρωμανιώτες, ήταν πλήρως ενσωματωμένοι στον ελληνικό πολιτισμό. Είναι χαρακτηριστικό ότι έγραφαν ελληνικά κείμενα χρησιμοποιώντας το εβραϊκό αλφάβητο.⁵⁶

Μαζικό κύμα μετανάστευσης σημειώθηκε το 14^ο και κυρίως το 15^ο αιώνα, όταν Εβραίοι πρόσφυγες από την Ισπανία και την Πορτογαλία εγκαταστάθηκαν στον ελλαδικό χώρο. Οι Εβραίοι αυτοί, αποκλήθηκαν Σεφαραδίτες (Σεφαραδ = Ισπανία). Η εγκατάσταση έγινε κυρίως στη Θεσσαλονίκη και σε πόλεις της Θεσσαλίας όπου οι Εβραίοι Σεφαραδίτες εισήγαγαν τη δική τους γλώσσα, τα ισπανοεβραϊκά, και τα δικά τους ήθη και έθιμα. Την ίδια περίπου εποχή, Εβραίοι από την Ουγγαρία – μετά την κατάληψη της χώρας αυτής από τους Τούρκους επί βασιλείας του Σουλτάνου Μουράτ – εγκαταστάθηκαν κυρίως στην Καβάλα και το Σιδηρόκαστρο. Το ίδιο συνέβη και κατά την περίοδο της βασιλείας του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς. Επίσης, το 16^ο αιώνα, ιταλόφωνοι Εβραίοι της Απουλίας (Ν. Ιταλία) εγκαταστάθηκαν στην Κέρκυρα.

Κατά την περίοδο από το 16^ο μέχρι το 18^ο αιώνα η ισραηλιτική κοινότητα Θεσσαλονίκης ήταν μια από τις μεγαλύτερες στον κόσμο. Σημαντικές, επίσης, ήταν οι ισραηλιτικές κοινότητες στη Ρόδο και στην Κρήτη, στην οποία αναπτύχθηκε η λεγόμενη Ραβινική Φιλοσοφία.

Με την ίδρυση του σύγχρονου ελληνικού κράτους το 1832, παραχωρήθηκαν στους Εβραίους ίσα πολιτικά δικαιώματα με τους άλλους Έλληνες το 1844 με το πρώτο Σύνταγμα. Από το 1882 έως το 1920 οι εβραϊκές κοινότητες αναγνωρίστηκαν ως νομικά πρόσωπα. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, στην Ελλάδα ζούσαν 10.000 περίπου Εβραίοι. Μετά τους Βαλκανικούς πολέμους (1912-13) και την απελευθέρωση της Βορείου Ελλάδος, της Ηπείρου και των νησιών του Αιγαίου, της Κρήτης (1913) και της Χίου, ο αριθμός των Εβραίων έφθασε τους 100.000 περίπου.

Ως την Ελληνική Επανάσταση λειτουργούσαν, επίσης, εβραϊκές κοινότητες στη Ναύπακτο, όπου και σήμερα στην Παπαχαράλαμπειο Δημοτική Βιβλιοθήκη υπάρχουν εβραϊκές ταφόπλακες, στην Υπάτη (Φθιώτιδα – Ρωμανιώτικη), όπου διασώζεται συνοικία αποκαλούμενη Εβραϊκά Μνήματα, στην Κυπαρισσία

⁵⁶ Βενιαμίν εκ Τουδέλης, *Το βιβλίο των ταξιδίων*, Αθήνα: Στοχαστής, 1994, σ. 34,49,62.

(Πελοπόννησος), όπου διασώζεται χαρακτηριστικό εβραϊκό σπίτι κοντά στο μικρό θέατρο του Κάστρου, στο Μιστρά (Πελοπόννησος), όπου κατά τον Γάλλο περιηγητή De la Guilletiere (1668) η εβραϊκή συνοικία αποτελούσε «μιαν άλλη Ιουδαία» (η κοινότητα διατηρούσε συναγωγή και εβραϊκό νεκροταφείο) και αλλού.

Κατά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν οι Ιταλοί (1940) και οι Γερμανοί (1941) επιτέθηκαν κατά της Ελλάδος, 12.898 Εβραίοι πολέμησαν στις τάξεις του Ελληνικού Στρατού. Από αυτούς 343 έφεραν το βαθμό του αξιωματικού ή του υπαξιωματικού, ενώ περισσότεροι από 200, αξιωματικοί κι οπλίτες, έπεσαν στα πεδία της μάχης. Στους 343 Εβραίους αξιωματικούς του Ελληνικού στρατού, περιλαμβάνονται ο Συνταγματάρχης Μορντεχάι Φριζής, από την Χαλκίδα, που πολέμησε γενναία και έπεσε στην μάχη του Καλαμά, ο αξιωματικός Ζαν Αλλαλούφ, από τη Θεσσαλονίκη, ο Ταγματάρχης Σαλβαδόρ Σαρφατλί, από την Αθήνα, ο Ζόζεφ Μπαρούκ, από την Κέρκυρα, ο Λέον Δόστις, από τα Ιωάννινα κ.λ.π. Μετά το τέλος του Πολέμου υπήρχαν στην Ελλάδα λιγότεροι από 10.000 Εβραίοι. Κατά τη ναζιστική κατοχή, οι ισραηλιτικές κοινότητες της Ελλάδας αποδεκατίσθηκαν με τη μεταφορά των Εβραίων σε στρατόπεδα συγκεντρώσεως στην Πολωνία και στη Γερμανία ή με την εκτέλεσή τους στην Ελλάδα. Οι απώλειες ήταν 86% του εβραϊκού πληθυσμού της Ελλάδας, δηλαδή από τα υψηλότερα ποσοστά της Ευρώπης.

Οι περισσότεροι Εβραίοι που διασώθηκαν, οφείλουν την σωτηρία τους στη χείρα βοηθείας που έτεινε ο χριστιανικός πληθυσμός στους Εβραίους αδελφούς του. Αρκετοί Εβραίοι, που κατόρθωσαν να αποφύγουν την σύλληψη και την εξόντωση, εντάχθηκαν στις δυνάμεις αντίστασης, που πολεμούσαν στα ελληνικά βουνά και στο μυστικό πόλεμο των πόλεων εναντίον του κατακτητή.⁵⁷

Ένα μνημειώδες κείμενο, για την υποστήριξη των Εβραίων της Ελλάδος, μοναδικό στα χρονικά ολόκληρης της κατεχόμενης Ευρώπης, ήταν η υπερήφανη απάντηση του τότε Αρχιεπισκόπου Αθηνών Δαμασκηνού προς το δοσίλογο Πρωθυπουργό Κωνσταντίνο Λογοθετόπουλο και το στρατηγό των Ναζί Στροπ, ο οποίος απείλησε τον Αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό με τουφεκισμό, εξ αιτίας της σκληρής έγγραφης διαμαρτυρίας του για τους διωγμούς των Ισραηλιτών της Ελλάδος.

Η επιστολή αυτή ήταν γραμμένη (23-3-1943) σε αυστηρότατο ύφος και αναφερόταν στους ισχυρούς δεσμούς που ενώνουν τους Έλληνες Ορθόδοξους με τους Έλληνες Εβραίους ως από κοινού πολίτες της Ελλάδος στα πολιτικά

⁵⁷ «Η διακοπή μιας ιστορίας 23 αιώνων», www.nylooo.com/html/ent/154/ent.37154.2.asp, σ.2-3.

δικαιώματα, αλλά κυρίως στο νου και την ψυχή. Η επιστολή απετέλεσε μνημείο θάρρους, εθνικής αξιοπρέπειας και σεβασμού των ανθρωπίνων ιδανικών και εξέφρασε τις απόψεις του τότε κατ' ανάγκη φιωμένου Ελληνικού λαού.

Την επιστολή αυτή προσυπέγραψαν 29 ιδρύματα και οργανώσεις που εκπροσωπούσαν ολόκληρη την πνευματική και επαγγελματική Ελλάδα. Παράλληλα ο Αρχιεπίσκοπος προέτρεψε τους Έλληνες Χριστιανούς και τα μοναστήρια να παραχωρήσουν άσυλο σε εβραϊκές οικογένειες προκειμένου ν' αποφύγουν τον εκτοπισμό.⁵⁸

Στις 21 Νοεμβρίου 2003 η ελληνική κυβέρνηση, δια του υφυπουργού εσωτερικών, ανακήρυξε την 27^η Ιανουαρίου «Ημέρα μνήμης των Ελλήνων Εβραίων μαρτύρων και ηρώων του ολοκαυτώματος» στη χώρα και εξέφρασε την αφοσίωσή της στην συνεργασία όλων των πολιτών, ανεξαρτήτως καταγωγής, για την καταπολέμηση του αντισημιτισμού στην Ελλάδα.⁵⁹

⁵⁸ «Οι Εβραίοι της Ελλάδος», www.kis.gr/main.html, σ.3.

⁵⁹ Νόμος 3218, ΦΕΚ Α/12/27-1-04.

3γ. ΕΒΡΑΙΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Οι περισσότεροι Εβραίοι στην Ελλάδα είναι Σεφαρδίτες, αλλά η χώρα αποτελεί επίσης την έδρα της μοναδικής ρωμανιώτικης κουλτούρας, η οποία βρίσκεται πλέον υπό εξαφάνιση. Εκτός από τους Σεφαρδίτες και τους (ελάχιστους) Ρωμανιώτες, έχουν υπάρξει επίσης μικρές ασκεναζίτικες κοινότητες στη Θεσσαλονίκη και αλλού. Μικρές ομάδες Εβραίων είχαν καταφύγει επίσης στην Ελλάδα σχετικώς πρόσφατα από τις περιοχές του Πόντου, όπου συγκατοικούσαν με τις ελληνικές κοινότητες, υπό την πίεση των πογκρόμ και άλλων διώξεων. Οι δύο λοιπόν κυριότερες ομάδες του Ελληνικού χώρου είναι :

α. Ρωμανιώτες

Ρωμανιώτες ονομάζονται οι ελληνόφωνοι εβραίοι που δημιούργησαν κοινότητες σ' όλο τον Ελλαδικό χώρο από το 2^ο αι π.Χ., την εποχή της λεγόμενης «ελληνιστικής διασποράς», ερχόμενοι από τις μεγάλες ελληνόφωνες εβραϊκές κοινότητες της Ανατολικής Μεσογείου (π.χ. Αλεξάνδρεια, Αντιοχεία κ.λ.π.). Οι Ρωμανιώτες αποτελούν το παλαιότερο τμήμα του εβραϊκού στοιχείου στην Ελλάδα, όπου έχουν ιστορία άνω των δύο χιλιάδων ετών. Η γλώσσα τους ήταν η ρωμανιώτικη διάλεκτος (γνωστή επίσης υπό το σπάνιο όνομα Γεβανική, Yevanic, όρος που ανάγεται στην εβρ. λέξη ךַּי yānān «Ελλάδα, Ιωνία»), που αποτελεί διάλεκτο της Ελληνικής, αλλά φαίνεται ότι δεν έχει πλέον επιζώντες ομιλητές. Οι σημερινοί Έλληνες Ρωμανιώτες μιλούν τη Νέα Ελληνική.

Μεγάλες κοινότητες Ρωμανιωτών υπήρχαν στα Ιωάννινα, στη Θήβα, τη Χαλκίδα, την Κέρκυρα, την Άρτα, την Κόρινθο, καθώς και στα νησιά Λέσβο, Χίο, Σάμο, Ρόδο και Κύπρο. Οι Ρωμανιώτες διακρίνονται ιστορικά από τους Σεφαρδίτες, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα (κυρίως στη Θεσσαλονίκη, λατίνο Selanik) μετά την εκδίωξη των Εβραίων από την Ισπανία το 1492 (διάταγμα του Φερδινάνδου Β' και της Ισαβέλλας). Σχεδόν όλοι οι Ρωμανιώτες των Ιωαννίνων, οι οποίοι αποτελούσαν τη μεγαλύτερη εναπομένουσα ρωμανιώτικη κοινότητα που δεν είχε αφομοιωθεί από τη σεφαρδίτικη κουλτούρα, υπήρξαν θύματα του Ολοκαυτώματος. Μερικές δεκάδες επιζώντες έχουν απομείνει σήμερα στα Ιωάννινα.

β. Σεφαρδίτες

Εκτός από τους Ρωμανιώτες, η Ελλάδα υπήρξε το ιστορικό κέντρο μιας άλλης μεγάλης ομάδας Εβραίων των Σεφαρδιτών, η δε Θεσσαλονίκη αποκλήθηκε στο παρελθόν «μητέρα του Ισραήλ». Η πλειονότητα των Ελλήνων Εβραίων είναι Σεφαρδίτες, των οποίων οι πρόγονοι είχαν εκδιωχθεί από την Ισπανία το 1492. Οι περισσότεροι εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλονίκη, όπου ευημερούσαν επί αιώνες. Η παραδοσιακή γλώσσα των Ελλήνων Σεφαρδιτών ήταν η Ισπανοεβραϊκή ή Λαντίνο και η κοινότητά τους αποτελούσε, μέχρι το Ολοκαύτωμα, «μοναδικό μείγμα οθωμανικής, βαλκανικής και ισπανικής επιρροής», ήταν δε γνωστή για το υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης που τη χαρακτήριζε. Το *Ίδρυμα Προωθήσεως Σεφαρδίτικων Μελετών και Κουλτούρας* (Foundation for the Advancement of Sephardic Studies and Culture) θεωρεί τη σεφαρδίτικη κοινότητα της Θεσσαλονίκης «αναμφισβήτητα μία από τις σπουδαιότερες ανά τον κόσμο».⁶⁰

⁶⁰ «Ιστορία των Εβραίων στην Ελλάδα», www.el.wikipedia.org/wiki, σ.1-2.

3δ. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Η Κρήτη από τη Μινωική εποχή βρισκόταν σε διαρκή επαφή με τους λαούς της Ανατολικής Μεσογείου και φυσικά με τους Εβραίους. Από βιβλικές μαρτυρίες μαθαίνουμε πως αυτή η επαφή κορυφώθηκε στο τέλος της Ελληνιστικής περιόδου και στην αρχή της Ρωμαϊκής.

Παρόλο που η πρώτη μαρτυρία εβραϊκής παρουσίας στον Ελλαδικό χώρο αναφέρεται στον 5ο π.Χ. αιώνα, το παλαιότερο εύρημα απόδειξης οργανωμένης Εβραϊκής παρουσίας στην Κρήτη, χρονολογείται στο 142 π.Χ. Είναι μία εγκύκλιος που έστειλε η Ρωμαϊκή σύγκλητος στην αρχαία Γορτυνία μετά από αίτηση του Συμεών του Χασμοναίου, που αφορούσε ένα διακανονισμό υπέρ των Εβραίων.⁶¹

Στους προχριστιανικούς και πρώτους μεταχριστιανικούς χρόνους υπάρχει μεγάλη πληθυσμιακή κινητικότητα μεταξύ Ιουδαίας και Κρήτης. Ο φιλόσοφος Φίλων ο Αλεξανδρεύς αναφέρει την Κρήτη σαν μία χώρα που συναντάει κανείς πολλούς Εβραίους. Αναφορές της Καινής Διαθήκης, επίσης, μας λένε και την ύπαρξη αρκετών Κρητών στην Ιερουσαλήμ. Σε επιστολές του Αποστόλου Παύλου προς τον επίσκοπο Κρήτης Τίτο, διαβάζουμε υποδείξεις του πρώτου για τη στρατηγική που πρέπει να ακολουθήσει ο δεύτερος για να αντιμετωπίσει τις ιδεολογικές επιθέσεις της εύρωστης εβραϊκής παροικίας.

Έχουμε, λοιπόν, οργανωμένες εβραϊκές κοινότητες στην Κρήτη αυτήν την εποχή, γιατί μετά την κατάληψη της Παλαιστίνης από τους Πτολεμαίους πολλοί Εβραίοι καταφεύγουν στη μεγαλόνησο. Το ίδιο συμβαίνει και αργότερα, όταν η Ιερουσαλήμ καταστράφηκε από τους Ρωμαίους.

Αργότερα επί Βυζαντίου οι Ιουδαϊκές κοινότητες μετονομάζονται σε εβραϊκές, απελπισμένες από τους διωγμούς του αυτοκράτορα Θεοδοσίου Β'. Στην Κρήτη, μάλιστα, έχουμε και την εμφάνιση ενός ψευδομεσσία ο οποίος τους συγκεντρώνει σε μία ακτή και τους καλεί να τον ακολουθήσουν μέσα από τη θάλασσα στη γη της επαγγελίας. Είναι όμως τόσο μεγάλη η θαλασσοταραχή εκείνη την ημέρα που οι περισσότεροι πνίγονται, κάποιοι σώζονται από περίεργους Χριστιανούς που βρέθηκαν εκεί για να δουν το "θαύμα". Στα βυζαντινά χρόνια οι Εβραίοι της Κρήτης

⁶¹ Μισέλ Φαϊς, «Ναυαγισμένοι στην Ιστορία», *Χρονικά 155*, Μάιος-Ιούνιος 1998, σ.9

ήταν εγκατεστημένοι, κύρια, στην ενδοχώρα του νησιού, η συντριπτική τους πλειοψηφία ήταν αγρότες και κατοικούσαν στη νοτιοκεντρική πεδιάδα της Γόρτυνας.

Στην Αραβική κατοχή του νησιού και την οικοδόμηση του Χάνδακα (Ηράκλειο), βλέπουμε μία μετακίνηση των περισσότερων Εβραίων στο αναπτυσσόμενο λιμάνι. Και αυτό γιατί οι κύριες οικονομικές δραστηριότητες μεταφέρθηκαν από νότια στα βόρεια. Όταν οι Βυζαντινοί επανακατέλαβαν την Κρήτη (961 μ.Χ.) και μπήκαν στο Χάνδακα, βρήκαν μία καλά οργανωμένη εβραϊκή κοινότητα, την οποία φρόντισαν να υποβαθμίσουν στέλνοντάς την σε μία απόκεντρη περιοχή (σε σχέση με το λιμάνι) κοντά στον κόλπο του Δέρματα. Κατά τη Βυζαντινή περίοδο οι Εβραϊκές κοινότητες που υπάγονταν στην αυτοκρατορία ήταν γνωστές σαν “Ρωμανιώτικες” και οι Εβραίοι σαν “Ρωμανιώτες”.⁶²

Για την κοινωνική οργάνωση, τις οικονομικές δραστηριότητες και την καθημερινή ζωή των Εβραίων της Κρήτης, επί Βυζαντίου, μαθαίνουμε από έμμεσες πηγές. Έτσι, από στοιχεία των Εβραϊκών κοινοτήτων των Επτανήσων, φαίνεται ότι τον 12ο αιώνα παρατηρήθηκε μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα Εβραίων της Κρήτης προς τη Ζάκυνθο. Η δεύτερη, μετά τους Ελληνιστικούς χρόνους, ακμή των εβραϊκών κοινοτήτων της Κρήτης αρχίζει μετά την τέταρτη Σταυροφορία, το 1204, όταν η Κρήτη πουλήθηκε στους Βενετούς.⁶³

Λίγο καιρό αφότου η Κρήτη περιήλθε στα χέρια των Ενετών, εφαρμόστηκε η χαρακτηριστική ενετική πρακτική του επίσημου περιορισμού των Εβραίων μέσα σε μία περιοχή που περιβάλλετο από τείχη ή ήταν αποκλεισμένη από την υπόλοιπη πόλη. Αυτός ο θεσμός ήταν γνωστός ως «γκέττο» ή «ζουντέκα» (zuddeccha) και επρόκειτο να καταστεί ο τρόπος περθωριοποίησης για τους Εβραίους. Τα επίσημα όρια της Ζουντέκα χάραχτηκαν τόσο στα Χανιά όσο και στο Ηράκλειο. Τα γκέττο καθώς περικλειόταν από τους τείχους των σπιτιών του, είχε πύλες που έκλειναν ερμητικά τη νύχτα, έτσι ώστε οι Εβραίοι περιορίζονταν στις κοινωνικές τους επαφές.⁶⁴

Μετά την κατάκτηση της Κρήτης από τους Οθωμανούς το γκέττο καταργήθηκε τυπικά και καθορίστηκαν πιο εύκαμπτα όρια, αν και λόγω παράδοσης οι εβραίοι συνέχισαν να ζουν μέσα στα όρια της Ζουντέκα που από τους Οθωμανούς έγινε

⁶²Ο.π., σ. 10.

⁶³ Παύλος Παπαδόπουλος, «Μια βόλτα στα Οβραϊκά», *Στιγμές* 44, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1999, σ. 34.

⁶⁴ Ευάγγελος Φρόνιμος, «Η Κρήτη και οι Εβραίοι», *Χρονικά*, 148, Μάρτιος-Απρίλιος 1997, σ. 12. Βλ. Επίσης: Νικόλας Χανάν Σταυρουλάκης, «Η Ζουντέκα: Η εβραϊκή συνοικία των Χανίων», Χανιά: χ.χ., σ. 2.

σταδιακά γνωστή ως Γιαχούντι Μαχαλέσι (Yahundi Mahallesi), η εβραϊκή συνοικία.⁶⁵

Ακόμη και στη μεγαλύτερή τους ακμή, πάντως, οι Εβραίοι, το 16ο αιώνα δεν ξεπέρασαν τους 1600 σε συνολικό πληθυσμό 200.000 κατοίκων.

Επί Ενετοκρατίας το Εβραϊκό στοιχείο ήταν συσπειρωμένο στα τρία μεγάλα λιμάνια του νησιού. Ηράκλειο, Χανιά, Ρέθυμνο. Οικονομικοί λόγοι και πολιτικές συγκυρίες τοπικού χαρακτήρα οριοθέτησαν τις τρεις βασικές εβραϊκές συνοικίες στο νησί. Αυτήν την εποχή οι Εβραίοι αποτελούσαν την ενδιάμεση τάξη μεταξύ του Ελληνικού στοιχείου και των φεουδαρχών Ενετών ευγενών. Οι περισσότεροι μελετητές του Εβραϊσμού στην Κρήτη συγκλίνουν στο γεγονός ότι η οικονομική τους ακμή οφείλεται στην τοκογλυφία και στον αγροτικοαστικό χαρακτήρα της οικονομίας τους.⁶⁶

Οι Εβραίοι δεν είχαν το δικαίωμα της ιδιοκτησίας και της συμμετοχής σε δημόσια αξιώματα. Ασκούσαν, όμως, με σχετική ελευθερία, μόνο τα επαγγέλματα του εμπορομεσίτη, του γιατρού, του δικηγόρου, του τελωνειακού και του τοκογλύφου. Στο δρόμο υπήρχαν κι άλλοι επαγγελματίες, όπως, βυρσοδέψες, λαδέμποροι, ράφτες και υποδηματοποιοί.

Μέσα από βενετσιάνικα έγγραφα, στο τέλος του 14ου αιώνα, οι Εβραίοι της Κρήτης, φαίνεται να έχουν συγκεντρώσει, όχι μόνο μεγάλα αποθέματα ρευστού από την κερδοσκοπία αλλά παράλληλα είχαν δεσμεύσει και ακίνητες περιουσίες των εύπορων Βενετών. Μπροστά σε αυτό το κοινωνικό πρόβλημα οι δόγηδες στη Βενετία κατέφυγαν στο “θρησκευτικό” αίσθημα των υποτελών τους. Η αφορμή βρέθηκε, έτσι Καθολικοί και Ορθόδοξοι από κοινού επιχειρούν να λυντσάρουν τους “βέβηλους”. Τότε κατέφθασαν οι Βενετοί στρατιώτες για να προστατεύσουν τους Εβραίους, με αντάλλαγμα την παραγραφή των χρεών των συμπατριωτών τους.⁶⁷

Παρόλη τη “γκετοποίηση” του Εβραϊκού στοιχείου, έχουμε δείγματα εξελληνισμού μερίδας του, σε τέτοιο βαθμό ώστε να αδυνατούν να παρακολουθήσουν τη λειτουργία στις συναγωγές. Αρκετές μάλιστα από τις επιτύμβιες πλάκες βρέθηκαν γραμμένες στα ελληνικά. Ένα άλλο γεγονός που μαρτυρεί την αλληλεπίδραση των δύο εθνοτήτων της Κρήτης είναι το παρακάτω δίστιχο από το ριζίτικο “Πόθος χάριν Οβρηοπούλας” που χρονολογείται προς το τέλος του 15ου αιώνα:

⁶⁵ Σταυρουλάκης, *ό.π.*, σ. 3.

⁶⁶ Φαΐς, *ό.π.*, σ.12.

⁶⁷ *Ο.π.*, σ. 12-13.

Χριστέ μου να γινόνταν η ‘ Οβρηακί λειβάδι
κι η γ’ Οβρηοπούλες πέρδικες η εγώ περδικολόγος
να πάρω το τουφέκι μου, το περδικόπανό μου,
νά’ βγαινα να κυνήγOUNA μIAN σκύλα Οβρηοπούλα
που τότε δώδεκα χρονώ, αστραφτερή δροσάτη.

Αρκετά από τα σωσμένα ριζίτικα καταγράφουν τα ήθη της εποχής. Έτσι το γεγονός της βάφτισης Εβραιόπουλων Ορθόδοξων Χριστιανών “χάριν πόθου”, δεν ήταν απίθανο γεγονός στη Μεσαιωνική Κρήτη. Φαινόμενο που μπορεί να ερμηνευθεί, τόσο ως σεξουαλική απελευθέρωση των νεαρών Εβραιόπουλων, αλλά και σαν απόδειξη των χαλαρών Ιουδαϊκών κανόνων που ίσχυαν στο νησί.

Ο μικρός και οικονομικά ανθηρός πληθυσμός της Κρήτης ήταν και πολιτιστικά γνωστός σε όλη την Ανατολική Μεσόγειο. Πρόσωπα, όπως ο ποιητής και νομοθέτης ραβίνος Μιχαέλ Μπεν Σαμπετάι Ακοέν Μπάλμπο (1411-1484), ο φιλόσοφος Ηλίας Καψάλης (1483-1555) και ο μαθηματικός αστρονόμος, ιατρός και ραβίνος Ιωσήφ Σολομών Δαλμεδέγο (1460-1497), ο ραβίνος και ιστορικός Ηλίας Καψάλης (1483-1555) και ο μαθηματικός αστρονόμος, ιατρός και ραβίνος Ιωσήφ Σολομών Δαλμεδέγο (1591-1655), είναι μερικές από τις επιφανείς προσωπικότητες του Κρητικού Εβραϊσμού.

Στις αρχές του 16ου αιώνα μέχρι και το τρίτο τέταρτό του η “Γαληνοτάτη Δημοκρατία” της Βενετίας, μπροστά στον κίνδυνο των πειρατών και την απειλή του τουρκικού επεκτατισμού, δίνει περισσότερες ελευθερίες θέλοντας να ενισχύσει τη συνοχή των υποτελών της απέναντι στον εξωτερικό κίνδυνο. Τότε είναι που δημιουργούνται οι κατάλληλες συνθήκες για την Κρητική Αναγέννηση. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ο Κρητικός Εβραϊσμός ξεδιπλώνει τις μικρές αλλά αξιόμαχες δυνάμεις του.

Με τον ερχομό της Τουρκικής κυριαρχίας (1669-1898) έχουμε και την αρχή της φθίνουσας πολιτιστικής ζωής. Η Κρητική Αναγέννηση υποχωρεί. Οι οικονομικές δραστηριότητες των Εβραίων στα χρόνια της τουρκικής κατοχής συρρικνώνονται. Η αλυσίδα παραγωγή - εμπορία - εξαγωγή αγροτικών προϊόντων σπάει.

Στα μέσα του 17ου αιώνα και μετά όπου οι εχθροπραξίες μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων αυξάνουν η ύπαιθρος ερημώνει και Εβραίοι αγρότες συγκεντρώνονται στην πόλη του Ηρακλείου και ασχολούνται σε αστικά επαγγέλματα.

Παρ’ όλα αυτά οι συνθήκες ζωής των Εβραίων, σε επίπεδο διαβίωσης βελτιώνονται. Αυτό γίνεται γιατί η αυτονομία των κοινοτήτων δεν εξαργυρώνεται με αίμα αλλά με

οικονομικό διακανονισμό. Συν το γεγονός ότι με την έξοδο των Εβραίων από την Ιβηρική Χερσόνησο, ο Σουλτάνος έξυπνα σκεπτόμενος καλοδέχτηκε τους διωγμένους Εβραίους, βλέποντας στο πρόσωπό τους πλούσια οικονομική εμπορία, γλωσσομάθεια και δίκτυο εμπορικών επαφών στη Δύση.

Από την άλλη πλευρά, δεν πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός ότι η μουσουλμανική θρησκεία δεν είχε ποτέ σοβαρές τριβές με την Ιουδαϊκή. Πάντως ο πληθυσμός του εβραϊκού στοιχείου μειώνεται σημαντικά. Το 1883 σύμφωνα με στοιχεία του Γερμανού περιηγητή Maltzan τα Χανιά έχουν 160 Ισραηλίτες, αυτή η μαρτυρία είναι σημαντική αν συνεκτιμήσουμε ότι την περίοδο εκείνη το κέντρο του νησιού μετακινείται από το Ηράκλειο στα Χανιά. Το 1875, ο Αβά Δαλμεδέγο (Αβαδάκης) ήταν ο πρώτος Εβραίος μέλος της Γενικής Συνέλευσης της Κρήτης. Το 1900 σύμφωνα με απογραφή της εποχής βρίσκονται στο νησί 726 Εβραίοι, οι περισσότεροι στα Χανιά.

Η νεώτερη ιστορία του Κρητικού Εβραϊσμού, είναι συνώνυμη με την ευδαιμονία της συμβίωσης με τις υπόλοιπες εθνότητες του νησιού. Ορισμένοι Χανιώτες ακόμα και σήμερα, θυμούνται τους βιρτουόζους μουσικούς, αδελφούς Καμόντε, οι οποίοι στις πρώτες δεκαετίες του αιώνα συνόδευαν τις “βουβές” ταινίες στον κινηματογράφο “Ίδαίο Αντρον”. Επίσης στη μνήμη των παλαιών Χανιωτών είναι ο σατιρογράφος Φρένκο Π. Δελφίνο, που καυτηρίαζε τα ήθη της εποχής. Ο ύμνος των Εβραίων είναι δικό του στιχούργημα:

Απ' τον τσαϊρό του Ηρώδη
γινήκαμε φτερά
κι ωσάν τις αγριμούτσες
επιάσαμ' τον ντουριά!
Ταντέλλες, μαστραπάδες
κομπιά και γυαλικά
τση πήχυς βρακοζώνες
πουλούσαμ' οφθηνά!
Κάθε Σαμπά στη Χάβρα
είχαμε τεκουφά!
Τσάι τρώγαμε λαδάτσι
κασσέρι τσάι... λειψά!
Κάθε Σαμπά στη Χάβρα
Δοξάζαμ' το Θεό

να'... βγάνη τα ματάτσια

όλων μας των οχτρώ!

Τα επαγγέλματα που ασκούσαν οι περισσότεροι Εβραίοι στις αρχές του 20ου αιώνα ήσαν του εμπόρου, του βιοτέχνη, του εργάτη. Ο επαγγελματικός χάρτης δεν έχει αλλάξει συγκρινόμενος με τους δύο προηγούμενους αιώνες. Τώρα όμως υπάρχει μία μικρή μερίδα Εβραίων που εργάζεται στο δημόσιο. Ο Βενιζέλος με τον Ευρωπαϊκό του προσανατολισμό υποστήριξε το εβραϊκό στοιχείο όλης της Ελλάδας. Στις αρχές του αιώνα οι λιγοστοί Εβραίοι είχαν αποκλειστικά ελληνική υπηκοότητα, μεμονωμένες περιπτώσεις διατηρούσαν την Ιταλική ή τη Γαλλική.

Τις παραμονές του Β' Παγκοσμίου πολέμου, η Εβραϊκή παροιμία της Κρήτης δεν υπερβαίνει τα 400 άτομα. Με την κατάκτηση του νησιού από τους Ναζί τουφεκίζονται οκτώ Εβραίοι και βομβαρδίζεται η συναγωγή του Ηρακλείου. Τα νεκροταφεία του Ηρακλείου, των Χανίων και του Ρεθύμνου, συλήθηκαν και καταστράφηκαν.

Είναι παράδοξο αλλά ακόμη και σήμερα δεν έχει ξεκαθαριστεί απόλυτα ο τρόπος που χάθηκαν οι τελευταίοι Εβραίοι της Κρήτης, από τα Γερμανικά στρατεύματα 7 Ιουνίου 1944. Οι απόψεις δίστανται. Εκείνο που ξέρουμε είναι ότι το πρωί της 20ης Μαΐου, σε κάθε εβραϊκό σπίτι παραδίδεται γραμμένη στα ελληνικά, μια ειδική διαταγή που λέει τα εξής:

“Διά τήν μεταφοράν σας πρέπει μαζί με τούς εις την οικογένειαν συγκαταλέγοντες εβραϊκής φυλής να ετοιμασθείτε αμέσως προς αναχώρηση. Έχετε 46 λεπτά, εσείς και οι δικοί σας πρέπει να πάρετε μαζί σας...”

Τη νύχτα της ίδιας ημέρας συλλαμβάνονται 314 Εβραίοι στα Χανιά, 26 στο Ηράκλειο, οι οποίοι κρατούνται στο στρατόπεδο της Αγυιάς μέχρι τις 3 Ιουνίου. Στις 4 Ιουνίου μεταφέρονται στο Ηράκλειο στις φυλακές του φρουρίου Μακάσι. Ο Κρητικός λαός συμπαραστάθηκε με κάθε μέσο στους συμπατριώτες του. Ωστόσο οι Ναζί είχαν τον τελευταίο λόγο. Το απόγευμα της 7ης Ιουνίου 340 Εβραίοι, 48 Έλληνες και 112 Ιταλοί αντάρτες επιβιβάζονται βίαια στο φορτηγό ατμόπλοιο “Τάναϊς”.

Από δω και πέρα αρχίζουν οι εικασίες. Άλλοι λένε, ότι η Γερμανική φρουρά εγκατέλειψε το πλοίο με βάρκες, αφού προηγουμένως είχε τοποθετήσει ωρολογιακές βόμβες στα πλευρά του. Με αυτόν τον τρόπο πνίγηκαν όλοι. Η άλλη άποψη είναι ότι το “Τάναϊς” χτυπήθηκε από συμμάχους. Ότι όμως και να

έγινε, το γεγονός αποσιωπήθηκε και ποτέ δε δόθηκε καμία επίσημη εξήγηση μεταπολεμικά.

Μετά το ολοκαύτωμα, επέστρεψαν στο νησί επτά συνολικά Εβραίοι. Το 1956 υπήρχαν μόνο δύο οικογένειες στα Χανιά. Σήμερα, “επίσημως”, δεν κατοικεί κανένας.⁶⁸

Η γλώσσα των Εβραίων της Κρήτης ήταν η Ελληνική από τους Ελληνιστικούς χρόνους. Ο λατρευτικός τους ρυθμός ήταν αυτός των Ρωμανιωτών. Διατηρούσαν δε τα έθιμά τους, ως και τις παραδόσεις τους τα οποία δεν υπήρχαν σε άλλους λατρευτικούς ρυθμούς.

Εντυπωσιακά ήταν και τα επιτεύγματα των Εβραίων της Κρήτης. Κέντρο οικονομικής δραστηριότητας, απέσπασε τον σεβασμό των Εβραίων του εξωτερικού και υπήρξε τόπος σημαντικών πνευματικών επιτευγμάτων, στα πεδία της φιλοσοφίας, της ιατρικής, του ραβινικού νόμου και της ιστοριογραφίας, ο Εβραϊσμός της Κρήτης σύντομα υπερέβη ποιοτικά και ποσοτικά τα παρακμάζοντα αρχαία κέντρα του νότου.⁶⁹

⁶⁸ Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ. 34-39.

⁶⁹ Παν. Φ. Χριστόπουλος, «Η Εβραϊκή Κοινότητα στην Μεσαιωνική Κρήτη», *Χρονικά 117*, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος, 1991, σ. 4.

3ε. ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΚΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

Η αυτοδιοίκηση των κοινοτήτων βασιζόταν στην κοινοτική εισφορά ή *petcha*, αλλά και σε άλλα έσοδα που προερχόταν από τις περιτομές, τους γάμους, τις κηδείες ή από φόρους στα είδη κατανάλωσης ή *gabelles*. Οι φόροι ειδών κατανάλωσης (ένα είδος σημερινού Φ.Π.Α.) επιβαλλόταν στα τρόφιμα όπως το κρέας, το κρασί, το λάδι, το τυρί, και τη ζάχαρη για το Πέσσαχ που έπρεπε να ετοιμαστούν σύμφωνα με τους νόμους της σωστής εβραϊκής διατροφής ή *κασρούτ*.

Στην κάθε κοινότητα λειτουργούσε σύστημα κοινωνικής πρόνοιας έτσι ώστε το ποσό που συλλέγονταν από ορισμένους κοινοτικούς φόρους να αναδιανέμεται στα φτωχότερα μέλη της κοινότητας. Οι φόροι ειδών κατανάλωσης για παράδειγμα τροφοδοτούσαν τα δίδακτρα των φτωχών μαθητών, την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη των φτωχών ασθενών, την δωρεάν διανομή των άζυμων και της ζάχαρης του Πέσσαχ στους φτωχούς κ.λ.π.⁷⁰

Η καρδιά κάθε κοινότητας ήταν η συναγωγή της που λειτουργούσε ως τόπος προσευχής και μελέτης. Η εβραϊκή κοινοτική οργάνωση παρουσίαζε μια αξιοσημείωτη ομοιομορφία και ήταν σημαντική η επικοινωνία ανάμεσα στις κοινότητες. Οι αξιωματούχοι της παρελάμβαναν τον πρόεδρο, τους πρεσβύτερους και τους ραβίνους, η χειροτονία των τελευταίων δε, αποτελούσε ολοένα και περισσότερο ένα σημαντικό ζήτημα που αφορούσε τη δημιουργία δασκάλων με κύρος. Αυτοί οι αξιωματούχοι ήταν , φαίνεται υπεύθυνοι για την τελετουργική σφαγή των ζώων, τη συντήρηση του κοινού νεκροταφείου και για νομικά ζητήματα που αφορούσαν την υιοθεσία, το διαζύγιο και το γάμο.⁷¹

Η Εβραϊκές κοινότητες της Κρήτης (Χανίων και Ηρακλείου, που ήταν και οι μεγαλύτερες) αποτελούσαν νομικά πρόσωπα και εκπροσωπούντο από πενταμελή επιτροπεία, που εκλεγόταν κάθε δύο (2) χρόνια και τα μέλη της ήταν άμισθα.

Για κάθε τακτικό επίτροπο εκλεγόταν και ένας αναπληρωματικός που τον αντικαθιστούσε σε περίπτωση κωλύματος ή παραιτήσεως του τακτικού μέλους.

⁷⁰ Ρένα Μόλχο, *Ιστορία του ελληνικού Εβραϊσμού*, Αθήνα: Πάντειον, 2002, σ. 11. (Πανεπιστημιακές σημειώσεις).

⁷¹ Σταυρουλάκης, *ό.π.*, σ. 2.

Δεν είχαν δικαίωμα ψήφου οι καταδικασθέντες, οι υπόδικοι, οι εξόριστοι κ.λ.π.

Τα καθήκοντα της επιτροπής ήταν η συντήρηση και διοίκηση της ισραηλιτικής συναγωγής, του νεκροταφείου, της Σχολής, ο διορισμός και η παύση των διδασκάλων και των υπηρετών της συναγωγής μετά από πρόταση του Αρχираββίνου και ο ορισμός της μισθοδοσίας παντός τακτικού ή εκτάκτου υπαλλήλου της εργασίας του οποίου θα προσλάμβανε η Κοινότητα. Όλοι οι υπάλληλοι της Κοινότητας πριν αναλάβουν καθήκοντα, ορκίζονταν στην Παλαιά Γραφή παρουσία του Προέδρου της επιτροπείας.

Η επιτροπεία συνέτασσε τον προϋπολογισμό και απολογισμό των εσόδων και των εξόδων κάθε χρόνο, και αντίγραφα αυτών τοιχοκολλά στην πόρτα της συναγωγής.

Η θρησκευτική διοίκηση της Εβραϊκής Κοινότητας Χανίων ανατίθετο σε έναν Αρχираββίνο που έφερε τον τίτλο «Αρχираββίνος Χανίων», της δε κοινότητας Ηρακλείου σε ένα Ραβίνο που έφερε τον τίτλο «Ραβίνος Ηρακλείου». Ο Αρχираββίνος και ο Ραβίνος εκλέγονταν από τους εκλογείς κάθε κοινότητας με μυστική ψηφοφορία. Ο Αρχираββίνος και ο Ραβίνος μπορούσαν ν' απολυθούν μετά από μυστική ψηφοφορία των εκλογέων. Την ημέρα και ώρα των ψηφοφοριών όριζε η επιτροπεία με έγγραφη προκήρυξη που έπρεπε να τοιχοκολληθεί τουλάχιστον 15 ημέρες προ της ψηφοφορίας στη θύρα των συναγωγών και των σχολείων της κοινότητας.⁷²

Στην Εβραϊκή Κοινότητα Χανίων λειτουργούσε και φιλόπτωχος Ισραηλιτική Αδελφότητα, που είχε σκοπό :

- α. Την παροχή ιατρικής περίθαλψης και τροφής σε άπορους Ισραηλίτες και ασθενείς.
- β. Την παροχή βοηθημάτων σε χήρες και φτωχούς.
- γ. Την έκτακτη συνδρομή προς τους αναξιοπαθόντες.

Οι πόροι της Αδελφότητας ήταν οι συνδρομές, οι δωρεές, οι προσφορές και οι έρανοι που διενεργούσε το Δ.Σ.⁷³

⁷² Αρχείο Μωϋσή Κωνσταντίνη, «Το καταστατικό λειτουργίας των ισραηλιτικών κοινοτήτων Κρήτης», *Χρονικά* 162, Ιούλιος-Αύγουστος 1999.

⁷³ Ζαχαρένια Σημανδηράκη, «Τα Κρητικά σωματεία από το 1878 ως το 1913», Χανιά: Πεπραγμένα 6^{ου} Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, 1991, τ. Γ'.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ ΜΙΑ ΘΡΗΣΚΕΙΟΛΟΓΙΚΗ ΨΗΛΑΦΗΣΗ

4α. ΙΣΛΑΜ

Η αραβική λέξη «ισλάμ» (αραβικά: إسلام) σημαίνει «υποταγή στον Θεό» και εκείνοι που αποδέχονται τη στάση υπακοής, εξάρτησης και αφοσίωσης στον Θεό ονομάζονται *μουσλίμ* (muslim), που σημαίνει «υποταγμένος στον Ύψιστο».

Το Ισλάμ δεν έχει μόνο θρησκευτική αλλά και πολιτική υπόσταση, όπως άλλωστε και οι περισσότερες θρησκείες. Έχουν χρησιμοποιηθεί διάφορες ονομασίες για να το προσδιορίσουν, όπως «Ισλαμισμός», «Μουσουλμανισμός» και «Μωαμεθανισμός». Ο τελευταίος όρος θεωρείται απορριπτέος από τους μουσουλμάνους μιας και θεωρούν εαυτούς όχι λάτρεις του Μωάμεθ αλλά απλώς ακόλουθους της διδασκαλίας του.

Η κύρια και ειδοποιός διαφορά της θρησκείας αυτής από τις άλλες μονοθεϊστικές, δεν είναι η πίστη και διδασκαλία περί μοναδικότητας του Θεού, αλλά στην προσήλωση ότι «προφήτης αυτού ο Μωάμεθ» (αραβικά: لا إله إلا الله محمد رسول الله), *Λα Ιλάχι'λλάχ*, (Άλλαχ Μουχάμαντ Ρασούλ Άλλαχ).

Το Κοράνιο είναι το θεμέλιο πάνω στο οποίο στηρίζεται το Ισλάμ και είναι το αντίγραφο ενός ουράνιου πρωτότυπου. Στους ανθρώπους κυκλοφορεί απλά ένα αντίγραφό του. Το πρωτότυπο αυτό βρίσκεται πάντοτε μπροστά στον Θεό. Έχει την ίδια θέση που έχει στον χριστιανισμό ο Ιησούς ως προαιώνιος Λόγος του Θεού.

Είναι βιβλίο που διαιρείται σε 114 κεφάλαια. Κάθε κεφάλαιο ονομάζεται «σούρα» και αποτελείται από 3 έως 286 στίχους και κάθε στίχος μπορεί να αποτελείται από 2 έως 10.000 λέξεις. Στο αραβικό πρωτότυπο οι σούρες, είναι γνωστές με τα ονόματα που φέρουν π.χ. *αλ-Φατίχα* (Η Έναρξη), *αλ-Μπάκαρα* (Το Βόδι), κλπ. αλλά στην εποχή μας επικρατεί ο αριθμητικός προσδιορισμός των κεφαλαίων.

Τα *Χαντίθ* είναι η παράδοση γύρω από την συμπεριφορά και τη σοφία του Μωάμεθ, που καθορίστηκαν μεταδιδόμενα από στόμα σε στόμα από αυτόπτες μάρτυρες κυρίως της πρώτης αλλά και της δεύτερης και της τρίτης Ισλαμικής γενιάς. Δεν θεωρούνται όλα τα *Χαντίθ* έγκυρα από τους θεολόγους-νομοδιδάσκαλους του Ισλάμ. Υπάρχουν πολλές συλλογές *Χαντίθ* και έχει αναπτυχθεί ολόκληρη επιστήμη ώστε να εξακριβωθεί ποια *Χαντίθ* θεωρούνται αυθεντικά. Οι δύο κλασικές συλλογές είναι οι «Σαχίχ» του al-Bukhari και του Muslim. Οι συλλογές αυτές ονομάζονται «οι δυο γνήσιες» (al-sahihan) και περιέχουν αφηγήσεις δογματικού, ηθικού και ιστορικού

ενδιαφέροντος . Ενώ το Κοράνιο είναι ο λόγος του Θεού, τα Χαντίθ θεωρούνται «ο λόγος του Μωάμεθ».

Τα θεμέλια της πίστης του Ισλάμ είναι:

1. Απόλυτη μοναδικότητα, υπερβατικότητα και απρόσωπο του Αλλάχ. Στην Ισλαμική θεολογία χρησιμοποιούνται για τον Θεό 99 ονόματα, τα οποία εκφράζουν διάφορες όψεις του μεγαλείου της υπάρξεώς του. Για παράδειγμα, αποκαλείται *ο Άγιος, ο Πρώτος, ο Έσχατος, ο Δημιουργός, ο Ακούων, ο Βλέπων, ο Ισχυρός, ο Πλούσιος, ο Σοφός, ο Ελεήμων, ο Συγχωρών, ο Αγαπητός, η Δικαιοσύνη, η Αλήθεια* κ.λ.π. Η γνώση για τον Θεό δεν μπορεί να είναι ποτέ πλήρης και έτσι το εκατοστό θείο όνομα του Θεού το αγνοούμε. Το Κοράνιο επιμένει με πάθος στη μοναδικότητα του Αλλάχ, την παντοδυναμία του και την παντοκρατορία του. «Είς εστίν ο Θεός ημών και ουδείς έτερος υπάρχει. Είναι οικτίρμων και ελεήμων». Αυτός δημιούργησε τον κόσμο και προνοεί συνεχώς για το σύμπαν. Έπλασε τον άνθρωπο, εμφύσησε στον Αδάμ το πνεύμα του και τον δίδαξε με τα ονόματα των ζώων και των πραγμάτων.

2. Η πίστη στη ύπαρξη των αγγέλων. Αυτοί δημιουργήθηκαν από το φως και είναι εκτελεστές των διαταγών του Θεού. Με θεϊκή εντολή, ο άγγελος Γαβριήλ μετέφερε από τον ουρανό στη γη το Κοράνιο και το υπαγόρευσε στον Μωάμεθ. Στο Ισλάμ υπάρχει έντονη η παρουσία και η δράση του Διαβόλου. Ονομάζεται Ιμπλίσ (Iblis) ή Σαϊτάν (Shaitan) και σκοπός του είναι η ακύρωση του λόγου του Θεού. Στην κατηγορία των πνευμάτων ανήκουν και τα Τζίν (Jinn). Υπάρχουν τα καλά τζίν, που πιστεύουν στο Κοράνιο αλλά υπάρχουν και τα κακά Τζίν, «που έκλεψαν τα μυστικά του ουρανού γι αυτό λιθοβολήθηκαν με θραύσματα αστερών και κύλησαν στην άβυσσο».

3. Η πίστη στα βιβλία που αποκάλυψε ο Θεός στην ανθρωπότητα, ορισμένα από τα οποία είναι ο Νόμος, ή αλλιώς Τορά, οι Ψαλμοί και τα Ευαγγέλια. Τελευταίο βιβλίο που αποκαλύφθηκε είναι το Ιερό Κοράνιο. Γενικά οι μουσουλμάνοι πιστεύουν ότι τα αρχικά βιβλία που αποκάλυψε ο Θεός αλλοιώθηκαν με την πάροδο των χρόνων. Μόνο το Κοράνιο έμεινε αναλλοίωτο.

4. Η πίστη στους προφήτες. Στο Κοράνιο αναφέρονται 26 ονόματα προφητών. Στη Χαντίθ αναφέρεται ότι ο αριθμός των προφητών είναι περίπου 124.000. Σαν προφήτες αναφέρονται ο Νώε, ο Αβραάμ που σημαίνει «φίλος του Θεού», ο Μωυσής, ο Μεσσίας Ιησούς, «απόστολος του Θεού και λόγος αυτού και τέλος ο Μωάμεθ, «απόστολος του Θεού και η σφραγίς πάντων των προφητών». Σαν προφήτης επίσης θεωρείται από ορισμένους και ο Δούλ Καρνέιν (στο Κοράνιο δεν

γίνεται ξεκάθαρη αναφορά αν πρόκειται για προφήτη), ο οποίος κατά την επικρατέστερη άποψη είναι ο Μέγας Αλέξανδρος.

5. Τα βιβλία των προφητών. Ανάμεσα στα βιβλία των προφητών αναγνωρίζονται η Πεντάτευχος η οποία αποκαλύφθηκε στον Μωυσή, οι Ψαλμοί στον Δαυίδ και τα Ευαγγέλια στον Ιησού. Η Αγία Γραφή θεωρείται αλλοιωμένη.

6. Η πίστη στην ανάσταση των νεκρών. Είναι η τελική, η έσχατη κρίση, όπου οι δίκαιοι θα κριθούν και θα ανταμειφθούν με τον αιώνιο παράδεισο και οι άδικοι θα σταλούν στην κόλαση.

7. Η πίστη στο πεπρωμένο (qadar), το οποίο μόνο ο Θεός γνωρίζει.

Κάθε μουσουλμάνος έχει 5 υποχρεώσεις στην ζωή του, τους *Πέντε Στόλους της Τήρησης*. Αυτοί είναι οι εξής, όπως περιγράφονται στο Κοράνιο:

1. Η ομολογία της πίστης, *σαχάντα*, (*Shahadah*) ότι δηλαδή «Δεν υπάρχει άλλος θεός εκτός από τον Θεό (αραβικά *Αλλάχ*)· ο Μωάμεθ είναι ο προφήτης (ή αγγελιαφόρος) του Θεού».

2. Η προσευχή, *σαλάτ* (*Salat*), η οποία πρέπει να γίνεται πέντε φορές την ημέρα κατά προτίμηση στο τζαμί κοιτάζοντας προς τη Μέκκα (*κίμπλα*) (η δεύτερη προσευχή της Παρασκευής πρέπει να γίνεται στο τζαμί). Επαναλαμβάνεται πέντε φορές την ημέρα με τρόπο τελετουργικό. Το πρωί μεταξύ χαραυγής και ανατολής του ήλιου, το μεσημέρι, γύρω στις 3 το απόγευμα, μετά την δύση του ήλιου, και το βράδυ όταν είναι σκοτάδι. Το Κοράνιο αναφέρει μόνο τρεις υποχρεωτικές προσευχές τονίζοντας κυρίως την μεσημβρινή προσευχή. Στη Χαντίθ όμως ξεκαθαρίζεται ο αριθμός των προσευχών και η χρονική στιγμή που πραγματοποιούνται.

3. Η ελεημοσύνη, *ζακάτ* (*Salat*), υποχρέωση δηλαδή να δίνει κανείς ένα ποσοστό του εισοδήματός του και της αξίας κάποιας ιδιοκτησίας. Δίνοντάς το, συμβάλλει στον εξαγνισμό της υπόλοιπης περιουσίας του.

4. Η νηστεία, *σάουμ* (*Sawm*). Κατά τη διάρκεια του Ραμαζάν (Ραμαζάνι, τη μεγαλύτερη εορτή των μουσουλμάνων), του 9ου μήνα του ισλαμικού ημερολογίου, απαγορεύεται το φαγητό, το ποτό, τα αρώματα, το κάπνισμα και οι σεξουαλικές επαφές καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας (από ανατολής μέχρι δύσεως του ηλίου, όχι όμως το υπόλοιπο διάστημα μέχρι ανατολής του ηλίου).

5. Η ιερή αποδημία ή προσκύνημα, *χατζ* (*Hajj*), στη Μέκκα, Κάθε πιστός τουλάχιστον μια φορά στη ζωή του θα πρέπει να επισκεφθεί τους ιερούς τόπους του Ισλάμ «αν μπορεί να αντεπεξέλθει στα έξοδα», τον 12ο μήνα του ισλαμικού

ημερολογίου και αν μπορεί να εξασφαλίσει την διαβίωση της οικογένειάς του κατά την απουσία του.⁷⁴

Το Ισλάμ εμφανίστηκε σε μία εποχή, όπου το Βυζάντιο στηριζόταν πάνω σε ισχυρές πολιτιστικές και θεολογικές βάσεις, έτσι ώστε η παρουσία του να δημιουργήσει από την αρχή έντονες αντιδράσεις. Στη λαϊκή ψυχή οι αντιδράσεις αυτές βρήκαν πρόσφορο έδαφος και με την πάροδο του χρόνου εκφράστηκαν μέσα από μια αντιϊσλαμική γραμματεία.

Δεν θα ήταν υπερβολικό να πούμε ότι η Βυζαντινή και η αντίστοιχη μεταβυζαντινή ατιϊσλαμική γραμματεία αποτελεί χαρακτηριστικό φαινόμενο στην ιστορία του χριστιανισμού της Ανατολής. Εντοπίζεται στην Ανατολή το φαινόμενο αφού η Δύση δεν έχει να παρουσιάσει δείγματα μιας τέτοιου είδους λαϊκής γραμματείας, εξ αιτίας του γεγονότος ότι η Δύση σπανιότερα ήλθε σε άμεση επαφή με το Ισλάμ.⁷⁵

Οι Έλληνες παρά το γεγονός ότι δεν αποδέχτηκαν τη θρησκεία αυτή και με τρόπο έντονο την απώθησαν, ήταν από τους πρώτους λαούς που ήρθαν σε άμεση επαφή με τους μουσουλμάνους. «Οι Άραβες», αναφέρει ο Αλύ Νούρ, «ζώντας είτε εις την Αραβίαν είτε εκτός αυτής, ε γνώριζαν την ύπαρξιν του Ελληνισμού. Ηγεμόνες τινές ως της Αδιαβηνής, της Παλμύρας, της Πετραίας Αραβίας, της Εδέσσης (Μεσοποταμίας) και άλλων πόλεων άφηκαν τεκμήρια της επαφής αυτών με το ελληνικό πνεύμα. Και δια μεν του Χριστιανισμού το ελληνικόν πνεύμα εισέδυσσε και εξηπλώθη εις ξένους λαούς, Πέρσας, Ινδούς, Κινέζους και άλλους εκτός Βυζαντίου, αλλά και οι Άραβες καθ' ημάς κατώρθωσαν διά της αραβικής γλώσσης να πραγματοποιήσουν την τρίτην ιστορικήν περίοδο της διαδόσεως του ελληνικού πολιτισμού».⁷⁶

Και άλλοι πολλοί, όπως ο Αστέριος Αργυρίου πιστεύουν ότι η ελληνική σκέψη αλυσιδωτά επηρέασε τη μουσουλμανική θρησκεία.⁷⁷

Η σκληρή αντιμετώπιση κάθε μη μουσουλμάνου υπηκόου της Οθωμανικής αυτοκρατορίας δημιούργησε μια αντιπάθεια των ραγιάδων προς κάθε τι μουσουλμανικό, γι' αυτό και μπορούμε έτσι να ερμηνεύσουμε την άρνηση των χριστιανών να διαλεχθούν ή να μελετήσουν τη θρησκεία του κατακτητή. Το Ισλάμ έδινε στο χριστιανικό κόσμο την εικόνα μιας θρησκείας που οδηγούσε τους οπαδούς

⁷⁴ <http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%99%CF%83%CE%BB%CE%AC%CE%BC>

⁷⁵ Αλέξανδρος Καριώτογλου, *Ορθοδοξία και Ισλάμ*, Αθήνα: Δόμος, 1994, σ. 88-89.

⁷⁶ Αλύ Νούρ, *Το Κοράνιον και το Βυζάντιον*, Αθήνα: [χ.ε.], 1970, σ.3.

⁷⁷ Καριώτογλου, *ό.π.*, σ. 79.

της στο φανατισμό, στη βία, το σκοταδισμό ή την παχυλή σύλληψη του νοήματος της ζωής.⁷⁸

Η στάση του Ισλάμ απέναντι στους χριστιανούς και τους ιουδαίους ήταν στάση ανοχής και προστασίας σε σχέση με τους ειδωλολάτρες. Οι Σούρες 5-9 του Κορανίου έχουν πλήθος στίχων που το επιβεβαιώνουν, κάνοντας λόγο για το «λαό της Βίβλου».⁷⁹ Ο Μωάμεθ ήταν υπέρ της ελεύθερης άσκησης των θρησκευτικών τους καθηκόντων με εξαίρεση την καταβολή κεφαλικού φόρου (gizya). Σε μία προφορική παράδοση (χαντίθ) αναφέρεται μάλιστα ότι ο Μωάμεθ είχε ορίσει: «Όποιος αδικεί έναν Εβραίο ή έναν Χριστιανό θα θεωρηθεί κατηγορούμενος την ημέρα της κρίσεως».⁸⁰

Κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας οι Σελτζούκοι και οι Οθωμανοί σουλτάνοι δεν κατέβαλλαν οργανωμένες προσπάθειες προκειμένου να στρέψουν τους χριστιανικούς ή εβραϊκούς πληθυσμούς στο ισλάμ. Ωστόσο υπήρχαν αρκετά κίνητρα για τους υπηκόους ώστε να γίνουν μουσουλμάνοι. Οι τελευταίοι ήταν απαλλαγμένοι από τον κεφαλικό φόρο, τον οποίο έπρεπε να καταβάλουν οι μη μουσουλμάνοι και στο δικαστήριο η μαρτυρία τους βάρυνε πολύ περισσότερο από εκείνη των μη μουσουλμάνων γειτόνων τους. Για τους άντρες με πολιτικές φιλοδοξίες ο εξισλαμισμός προσέφερε ιδιαίτερα πλεονεκτήματα. Όποιος ήθελε να κάνει καριέρα στην κεντρική διοίκηση έπρεπε να στραφεί στο ισλάμ και να μάθει την οθωμανική τουρκική – γλώσσα. Επιπλέον, ενώ οι χριστιανικές και εβραϊκές θρησκευτικές κοινότητες γίνονταν ανεκτές, τα μέλη τους δεν αντιμετωπίζονταν με ιδιαίτερο σεβασμό. Ακόμα και η σκέψη, ότι ως μη μουσουλμάνος έπρεπε να φέρει κανείς συγκεκριμένα ενδύματα, ή δεν μπορούσε να κατοικεί κοντά σε τζαμί, μπορεί να ώθησε αρκετούς στην αλλαγή θρησκεύματος.⁸¹

⁷⁸ *Ο.π.*, σ. 14-16.

⁷⁹ Καριώτογλου, *ό.π.*, σ. 80.

⁸⁰ K. Kreiser, W. Deim, H.G. Majer, *Lexikon der islamischen Welt*, τ. 3, Stuttgart: 1974, σ. 97.

⁸¹ Suraiya Faroqhi, *Κουλτούρα και καθημερινή ζωή στην Οθωμανική αυτοκρατορία (Από τον Μασαίωνα ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα)*, Μετάφραση: Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, [Αθήνα]: Εξάντας, σ. 41.

4β. ΙΟΥΔΑΙΣΜΟΣ: Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ

Ιουδαϊσμός: Είναι η λέξη που υποδηλώνει την εβραϊκή θρησκεία. Ο ιουδαϊσμός είναι μια αποκαλυπτική θρησκεία που σχετίζεται με το εβραϊκό έθνος. Ο όρος είναι περισσότερο ελληνικός και τον συναντάμε στην Παλαιά Διαθήκη. Ο αντίστοιχος εβραϊκός είναι : *Yahadut*. Αρχικά η λέξη είχε περισσότερο αρνητική σημασία. Με την πάροδο όμως των χρόνων επικράτησε ως δηλωτική της θρησκείας των Ιουδαίων.

Πηγή του ιουδαϊσμού είναι η *Βίβλος*, η οποία χωρίζεται σε τρία μέρη: Την *Τορά* ή Νόμο ή Πεντάτευχο, τους *Προφήτες* και τα *Αγιόγραφα*. Ακολουθεί το *Βαβυλωνιακό Ταλμούδ* που περιλαμβάνει ερμηνευτικές προσεγγίσεις μεγάλων ραβίνων του ιουδαϊσμού.

Τη λέξη *Ισραήλ* τη συναντάμε στην Παλαιά Διαθήκη με πολλές σημασίες. Έτσι η λέξη δηλώνει τον ισχυρό, τον δυνατό, τους απογόνους του Ιακώβ, το Ν. Βασίλειο του Ιούδα, όλους όσους επέστρεψαν στην Παλαιστίνη μετά τη Βαβυλώνια αιχμαλωσία.

Ο *Ισραηλινός* είναι ο σημερινός κάτοικος του σημερινού Ισραήλ, ενώ ο *Ισραηλίτης* είναι ο πιστός του ιουδαϊσμού, ανεξάρτητα από την εθνικότητα την οποία κατέχει.

Ο εβραϊκός λαός εμφανίζεται στην ιστορία περίπου το 2000 π.Χ. Η βιβλική ιστορία ξεκινάει με τον Αβραάμ (1800 π.Χ.), ο οποίος μεταναστεύει στην Ουρ της Ν. Μεσοποταμίας στη γη Χαναάν (σημερινή Παλαιστίνη). Ακολουθεί η περίοδος της παραμονής των Ισραηλιτών στην Αίγυπτο (1600-1200 π.Χ.). Η έξοδος των Ισραηλιτών από την Αίγυπτο με την καθοδήγηση του Μωυσή σηματοδοτεί μια νέα περίοδο στην ιστορία τους. Η περιπλάνησή τους στην έρημο (η οποία διήρκεσε 40 χρόνια) δεν είναι μόνο μια δοκιμασία αλλά και μια θρησκευτική αφύπνιση, εφόσον ανανεώνεται η Διαθήκη με τον ένα Θεό και σφραγίζεται η πίστη σε μια απόλυτη μη κοσμική θεότητα, σε αντιδιαστολή με τις άλλες ειδωλολατρικές θρησκείες εκείνης της εποχής. Οι δοκιμασίες αυτές θα αναγκάσουν τους κατοίκους του Ισραήλ να μεταναστεύσουν. Και οι Ιουδαίοι όμως της διασποράς θα γνωρίσουν πολλές περιπέτειες.⁸²

Ο Ιουδαϊσμός είναι η πρώτη μαρτυρούμενη μονοθεϊστική θρησκεία και μία από τις αρχαιότερες θρησκευτικές παραδόσεις που τελούνται στον σύγχρονο κόσμο. Σπανίως υπήρξε μονολιθικός στην άσκησή του (αν και ήταν πάντα μονοθεϊστικός ως προς τη θεολογία του) και διαφέρει από πολλές θρησκείες ως προς το γεγονός ότι η κεντρική αυθεντία δεν αποδίδεται σε κάποιο άτομο αλλά μάλλον στις ιερές Γραφές (Τανάκ)

⁸² Μάριος Μπέγζος (επιμ.), *Θρησκευολογικό Λεξικό*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2000, σ.280-300.

και στις μακραίωνες παραδόσεις (Χαλακά). Ο Ιουδαϊσμός σε όλες τις παραλλαγές του παρέμεινε προσδεμένος σε έναν αριθμό θρησκευτικών αρχών, η σημαντικότερη εκ των οποίων είναι η πίστη ότι υπάρχει ένας μοναδικός, παντογνώστης, παντοδύναμος, πανάγαθος, υπερβατικός Θεός, (ΓΧΒΧ), που αποδίδεται στα ελληνικά ως Ιεχωβά ή Γιαχβέ, ο οποίος δημιούργησε το σύμπαν και συνεχίζει να το κυβερνά. Σύμφωνα με την παραδοσιακή εβραϊκή πίστη, ο Θεός που δημιούργησε τον κόσμο, εγκαθίδρυσε μια διαθήκη με τον εβραϊκό λαό, και του αποκάλυψε τους νόμους Του και τις εντολές Του με τη μορφή της Τορά (συνήθως αναφέρεται και ως "Μωσαϊκός Νόμος"). Η άσκηση του Ιουδαϊσμού είναι αφιερωμένη στη μελέτη της Τορά και την τήρηση των νόμων και των εντολών, έτσι όπως είναι καταχωρημένοι εκεί.

Κατά την εβραϊκή θρησκεία Εβραίος είναι όποιος έχει Εβραία μητέρα. Η θρησκεία του πατέρα δεν παίζει ρόλο. Μπορεί και κάποιος από ξένη μητέρα να ασπαστεί τον Ιουδαϊσμό, οφείλει όμως να ακολουθήσει μια διαδικασία κατήχησης, η οποία διαρκεί συνήθως πάνω από ένα χρόνο. Οι Εβραίοι, θεωρώντας τον εαυτό τους "εκλεκτό λαό του Θεού", ουδέποτε επεδίωξαν να διαδώσουν τη θρησκεία τους σε άλλους λαούς και να προσηλυτίσουν.⁸³

Ο Ιουδαϊσμός έχει ορίσει μια ημέρα για τη συγγνώμη, την εξιλέωση και την κάθαρση, που είναι μία από τις κορυφαίες θρησκευτικές εκδηλώσεις, την ημέρα του Γιαμκιπούρ. Δεν έχουμε μεσολαβητή ή εξομολογητή. Η απευθείας σύνδεση και η γέφυρα που ενώνει το υλικό με το πνευματικό είναι η προσευχή. Ο κάθε άνθρωπος μπορεί να επικοινωνήσει κατευθείαν με τον δημιουργό του.⁸⁴

Η εβραϊκή θρησκεία είναι ένας τρόπος ζωής, στον οποίο κοινωνικά και θρησκευτικά στοιχεία μορφοποιήθηκαν μέσα σε παραδόσεις και σύμβολα. Το νόημα των συμβόλων είναι πνευματικό και συναισθηματικό, κάνοντας στενότερη τη σχέση του πιστού με τη θρησκεία, και είναι ουσιαστικά ένας τρόπος για να διατηρηθεί και να μεταφερθεί η θρησκευτική παράδοση από γενιά σε γενιά.

Στην εβραϊκή παράδοση υπάρχουν πολλά σύμβολα όπως σχήματα, φρούτα, λειτουργικά αντικείμενα κ.α., τα οποία είναι άμεσα συνδεδεμένα με το τελετουργικό και την πίστη του εβραϊσμού.

⁸³ Dr.C.Rearl, R.Brookes, *ό.π.*, σ. 197-199.

⁸⁴ Ιακώβ Αράρ, «Πέντε Θεοί στην ίδια πόλη», *Το άλλο Βήμα*, 8/11/1998, σ. c 18.

Ο ιουδαϊσμός όπως και όλες σχεδόν οι θρησκείες έχουν ένα πλούσιο λατρευτικό τυπικό. Υπάρχουν εορτές σε όλη τη διάρκεια του έτους που σχετίζονται είτε με την ιστορία είτε με τις ασχολίες των Εβραίων.⁸⁵

Οι σημαντικότερες από αυτές είναι:

1. *Σκηνοπηγία*: Η πρώτη μεγάλη ετήσια γιορτή είναι αυτή της Σκηνοπηγίας (ή Σκηνών ή Συγκομιδής ή Sukkoth) που γιορτάζεται τη 15^η ημέρα του μήνα Tisri μετά την πανσέληνο (ανάμεσα σε Σεπτέμβριο – Οκτώβριο).

Η ονομασία «Σκηνοπηγία» έχει προέλθει από τις σκηνές, που είχαν κατασκευαστεί από κλαδιά δένδρων, όπου έμεναν οι πιστοί κατά τη διάρκεια της γιορτής. Με αυτό το τελετουργικό οι Ισραηλίτες θυμόντουσαν την παλαιότερη παραμονή τους σε σκηνές στην έρημο.⁸⁶

Κατά τη διάρκεια της στήνονταν σκηνές από κλαδιά στα δώματα των σπιτιών, στους δρόμους, τους κήπους και τις πλατείες και μέσα εκεί έμεναν μέχρι το τέλος της γιορτής.⁸⁷

Με αυτή την «χαναανιτικής προελεύσεως αγροτική εορτή, οι Ισραηλίτες με ευγνωμοσύνη έκλειναν τον τρύγο και την συγκομιδή των ελαιών το φθινόπωρο» ντύνοντας την όμως και «με μια σημασία δεμένη με τη σωτηρία του Ισραήλ [που] θυμίζει το νομαδικό παρελθόν και την περιπλάνηση του λαού μέσα στην έρημο».⁸⁸

Κατά την εορτή της Σκηνοπηγίας γίνονταν επίσης σπονδή νερού, μια παράσταση της ευλογίας του ύδατος κατά την είσοδο στη γη της επαγγελίας μετά τη δύσκολη ζωή της ερήμου.⁸⁹

2. *Σάββατο*: Το Σάββατο (Σαμπάτ) θεωρείται ως ο πιο ιερός ηθικός θεσμός του εβραϊσμού. Το Σάββατο δεν είναι μόνο ημέρα σωματικής ανάπαυσης αλλά και θρησκευτικής και πνευματικής άσκησης. Η ξεχωριστή αυτή ημέρα για όλους τους Εβραίους αρχίζει από την Παρασκευή το απόγευμα και τελειώνει το βράδυ του Σαββάτου.

Η επίσημη λατρεία στη συναγωγή ξεκινά όπως και η γιορτή την Παρασκευή το απόγευμα. Κατά τη διάρκεια της λατρείας ψάλλονται ειδικές προσευχές με μελωδικούς ύμνους που ονομάζονται ΚΑΜΠΑΛΑΤ – ΣΑΜΠΑΤ, δηλαδή Υποδοχή του Σαββάτου.

⁸⁵ Μάικλ Κάνιελ, *Η τέχνη του ιουδαϊσμού*, Αθήνα: Ντουντούμης, 1982, σ. 140.

⁸⁶ Εβραϊκή κοινότητα Βόλου, *Εβραϊκές γιορτές και παραδόσεις*, Βόλος: 1993, σ. 58-60.

⁸⁷ Ιωάννης Δ. Καραβιδόπουλος, λήμμ. "Σκηνοπηγία", *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 11, Αθήνα: Μαρτίνοσ., 1967.

⁸⁸ Andre Chouraqui, *Η Καθημερινή Ζωή των Ανθρώπων της Βίβλου*, Αθήνα: Παπαδήμας, 1992, σ. 15

⁸⁹ Σάββας Αγουρίδης, *Το κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο*, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, 2005, σ. 422.

Το σπουδαιότερο μέρος της λατρευτικής ακολουθίας είναι ο ύμνος Λεχά– Ντοντί, που σημαίνει «Ελα να υποδεχθείς τη νύφη». Αξίζει να σημειωθεί ότι η λέξη Σαμπάτ στην ποίηση, θρησκευτική ή κοσμική, σημαίνει τη βασίλισσα και νύφη.

Αλλά και οι προετοιμασίες για το Σαμπάτ το σπίτι αρχίζουν από την Παρασκευή. Από νωρίς το πρωί η νοικοκυρά αρχίζει την καθαριότητα και το μαγείρεμα. Λίγο πριν δύσει ο ήλιος, στρώνεται το εορταστικό τραπέζι όπου θα συγκεντρωθεί η οικογένεια. Στο τραπέζι, υπάρχουν δύο ψωμιά που λέγονται ΧΑΛΟΤ, σκεπασμένα με ένα ύφασμα. Στο τραπέζι υπάρχουν ακόμα δύο κεριά, τα λεγόμενα «Φώτα του Σαμπάτ», ένα βιβλίο προσευχών και ένα μπουκάλι κρασί με ένα ποτήρι κοντά στη θέση του αρχηγού της οικογένειας. Η μητέρα ανάβει συνήθως τα κεριά μόλις δύσει ο ήλιος καλύπτοντας το κεφάλι της.

Η τελετή ξεκινά με το πλύσιμο των χεριών που προσλαμβάνει τελετουργικό χαρακτήρα. Στη συνέχεια ακολουθεί το μοίρασμα του ψωμιού για την προσευχή. Ύστερα ο πατέρας παίρνει το λόγο ευλογώντας τα παιδιά της οικογένειας.

Στη συνέχεια ακολουθεί το Κιντούς, δηλαδή η ευλογία του κρασιού. Κατά τη διάρκεια του φαγητού ψάλλονται οι ύμνοι του Σαββάτου. Οι περισσότεροι από αυτούς είναι μελωδίες ζωντανές και χαρούμενες. Κάποιων ύμνων το περιεχόμενο αφορά τις ανταμοιβές που προορίζονται για όσους τηρούν το Σάββατο και άλλοι είναι ευχαριστήριοι προς το Θεό που έδωσε στο Ισραήλ το Σαμπάτ, ημέρα αναπαύσεως. Μετά το δείπνο απαγγέλλονται το Μπικράτ – Αμαζόν, ευχαριστήριοι ύμνοι για το φαγητό και την καλοσύνη του Θεού.⁹⁰

3. *Πέσσαχ*: Το Πέσσαχ είναι μια γιορτή από τις μεγαλύτερες και αρχαιότερες των Εβραίων. Η εορτή Πέσσαχ ονομάζεται και αλλιώς «γιορτή της Ανοίξεως», διότι συμπίπτει με την άνοιξη. Η ετοιμολογία της λέξης (Πέσσαχ – περνώ από πάνω, προσπερνώ) μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι γιορτάζεται κάποιο πέραςμα. Με την εορτή αυτή οι Εβραίοι γιορτάζουν τη σωτηρία και την έξοδο των Ισραηλιτών από την Αίγυπτο αλλά συγχρόνως και την αναγέννηση του εβραϊκού έθνους. Η έναρξη του Πέσσαχ είναι στις 15 του μήνα Νισάν και διαρκεί 8 ημέρες.

Το πασχαλινό τραπέζι ετοιμάζεται από το απόγευμα της παραμονής. Το Σέντερ είναι ένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά του σπιτιού. Η λέξη αυτή σημαίνει τάξη. Ο δίσκος του Σέντερ έχει τον πιο σημαντικό και συμβολικό χαρακτήρα της τελετής.

⁹⁰ Εβραϊκή κοινότητα Βόλου, *ό.π.*, σ.8-12.

Τοποθετείται στο κέντρο του τραπεζιού σκεπασμένος με χρυσοκέντητο ύφασμα και περιέχει:

A. Το αβγό (μπεϊτσά, συμβολίζει τη θυσία).

B. Το ψημένο κομμάτι από το μπροστινό πόδι του αρνιού (συμβολίζει το αρνί που έσφαξαν οι Ισραηλίτες και έβαζαν τις πόρτες των σπιτιών τους).

Γ. Τα πικρά χόρτα (συμβολίζουν τα πικρά χρόνια της σκλαβιάς).

Δ. Το χαροσέτ (κρέμα με φρούτα και καρπούς που συμβολίζει τη λάσπη με την οποία έφτιαχναν τα σπίτια των Αιγυπτίων).

E. Το σέλινο (συμβολίζει και κεντρίζει το ενδιαφέρον για γνώση).

ΣΤ. Το ξίδι (συμβολίζει τα πικρά δάκρυα της σκλαβιάς).

Z. Τρία κομμάτια ματσά (άζυμος άρτος).⁹¹

Αφού τελειώσει το φαγητό του Σέντερ, τρώνε το τελευταίο κομμάτι της ματσά, το επιδόρπιο, αφού το κρύψουν και αφήσουν τα παιδιά να το ψάξουν. Αυτή η ιεροτελεστία του Πέσαχ γίνεται για τα παιδιά, ώστε να παρακολουθούν τις λεπτομέρειες της τελετής και να κεντρίζεται το ενδιαφέρον τους μαθαίνοντας τα έθιμα.

4. *Κιπούρ*: Η γιορτή του εξιλασμού, άνηκε στον κύκλο των εορτών του νέου έτους. Σκοπός της γιορτής αυτής είναι η κάθαρση των ανθρώπων από τις αμαρτίες τους, αλλά και του ναού και ολόκληρης της χώρας από κάθε είδος μολυσμού, ο οποίος μπορεί να έγινε κατά τη διάρκεια του έτους.⁹²

5. *Ρός – Ασσάνα (Νέο Έτος)* : Ο μήνας Ελούλ και το Σελιχότ : Ολόκληρο το μήνα Ελούλ, τις καθημερινές, στο τέλος της πρωινής λειτουργίας ακούγεται το σοφάρ για να θυμίζει στους πιστούς τον ερχομό της γιορτής. Όσο πλησίαζαν οι μέρες της γιορτής διαβάζονται ειδικά σελιχότ ή προσευχές μετανοίας για να τους εμπνεύσουν ανάλογα αισθήματα. Η πρώτη λειτουργία των «σελιχότ» γίνεται ξημερώνοντας Κυριακή, μια βδομάδα πριν από το νέο χρόνο.⁹³

⁹¹ Ο.π., σ. 86-89.

⁹² Ο.π., σ.39.

⁹³ Ο.π., σ. 25-29.

4γ. ΚΡΗΤΗ: ΤΟ ΚΟΙΝΟ ΤΑΞΙΔΙ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΘΡΗΣΚΕΙΩΝ

Στην ελληνική γραμματεία οι λέξεις Τούρκος και Μουσουλμάνος είναι όχι μόνο αλληλένδετες εννοιολογικά αλλά σχεδόν ταυτόσημες. Είναι χαρακτηριστικός ο στίχος του δημοτικού τραγουδιού «γίνεσαι Τούρκος Διάκο μου την πίστη σου ν' αλλάξεις;» όπου Τούρκος σημαίνει οπαδός του Ισλάμ. Η εννοιολογική ταύτιση των αντιθέτων ζευγών Έλληνας / Τούρκος και Χριστιανός / Μουσουλμάνος, οφείλεται στην μακράιωνη συμβίωση – αντιπαράθεση των δύο εθνών στο χώρο της πάλαι ποτέ Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας πράγματι η ειδοποιός διαφορά στους κυρίαρχους Οθωμανούς και στους κατακτημένους λαούς ήταν η θρησκεία. Με βάση αυτή προσδιοριζόταν η θέση των κατοίκων της αυτοκρατορίας, η κοινωνική τους τάξη και κυρίως οι φορολογικές υποχρεώσεις τους όπως προκύπτει από την Οθωμανική νομοθεσία και μάλιστα τη φορολογική (κανουνναμέδες).⁹⁴

Η σχέση αυτή δεν θα μπορούσε να ήταν διαφορετική και στην Κρήτη μεταξύ Μουσουλμάνων / Χριστιανών / Εβραίων και των άλλων μικρότερων μειονοτήτων (Αρμενίων, Ενετών, Καθολικών κ.λ.π.) που ζούσαν στο νησί.

Η Κρήτη κατά την διάρκεια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας υπήρξε ο κατ' εξοχήν χώρος συνάντησης και σύγκρουσης των τριών μεγάλων αυτών μονοθεϊστικών θρησκειών.

Οι Εβραίοι – τους οποίους περιφρονούσαν και κακομεταχειρίζονταν οι Ρωμαίοι – έγιναν αντικείμενο περιφρόνησης από τον θριαμβεύοντα Χριστιανισμό. Αργότερα τον θρίαμβο του Χριστιανισμού ήρθε να αμφισβητήσει η άλλη μεγάλη μονοθεϊστική θρησκεία το Ισλάμ, που ξεχύθηκε από τις ερήμους της Αραβίας προς τη Μεσόγειο, εκφράζοντας ακόμη έναν πιο απόλυτο μονοθεϊσμό κατηγορώντας τις άλλες δύο μονοθεϊστικές θρησκείες ότι είχαν προδώσει την διδασκαλία των προφητών και του Ιησού που ήταν προάγγελοι του ερχομού του Μωάμεθ.

Πέρα από τις κάποιες ομοιότητες η συνύπαρξη των τριών μεγάλων μονοθεϊστικών θρησκειών - στην Κρήτη -, χαρακτηρίζονται από μεγάλες διαφορές μεταξύ τους, που έγινε πολλές φορές η αιτία για μία εξοντωτική αντιπαράθεση μεταξύ των Χριστιανών, των Εβραίων και των Μουσουλμάνων του νησιού.⁹⁵

⁹⁴ Αναστασία Κυρκίνη-Κούτουλα, «Το Ισλάμ στην Οθωμανική επαρχιακή διοίκηση του ελλαδικού χώρου», *Νέα Κοινωνιολογία* 23, Άνοιξη 1997, σ. 61.

⁹⁵ Σπήλιος Παπασηλιόπουλος, «Η Μεσόγειος των θεών και των ανθρώπων», *Ευρωπαϊκή έκφραση* 28, σ. 42.

Οι σχέσεις και οι δομές των θρησκειών αυτών, αποτυπωμένες σε νόμους και θεσμούς, γραπτούς ή προφορικούς, ήθη, έθιμα και πρακτικές, στο σύνολο της δικαιοταξίας κάθε κοινωνίας, μουσουλμανικής, ιουδαϊκής ή χριστιανικής, αποκρύπτουν την ομοιότητά τους μέσα σε ένα καταιγισμό πολιτισμικής διαφορετικότητας, προερχόμενης από ετερόκλητες πηγές και κατευθύνσεις και κάνουν αισθητή την παρουσία τους μόνον όταν απειλούνται.

Μετά την άλωση της Κρήτης από τους Οθωμανούς και κατά τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας η θρησκεία έπαιζε τον καθοριστικό ρόλο στην κοινωνική οργάνωση και ζωή του νησιού. Η Κρήτη γίνεται τότε, αυτό που πολύ όψιμα κάποιιοι θα ανακαλύψουν, ένα νησί Μουσουλμάνων, Χριστιανών και Εβραίων. Οι σχέσεις μεταξύ των διαφορετικών θρησκευτικών ομάδων δεν διακρίνονταν πάντα από την ανοχή και την ώσμωση, αλλά διασταυρώνονταν με τις σχέσεις εξουσίας και καθορίζονταν από τις ιστορικές συγκυρίες και αλλαγές. Οι σχέσεις εξουσίας αφορούν πρώτα και κύρια τον τρόπο με τον οποίο η οθωμανική διοίκηση αντιμετώπισε τις διαφορετικές κοινότητες. Χριστιανοί, Εβραίοι και Μουσουλμάνοι ζούσαν διακριτά στο πλαίσιο της κοινότητάς τους διατηρώντας όμως παράλληλα διακοινοτικές σχέσεις και επαφές. Η θρησκευτική διαφορά δεν δημιουργούσε περιχαράκωση αλλά γόνιμο έδαφος για πολιτισμική ώσμωση. Σε αυτό συνέτεινε και η άγνοια των περισσότερων απλών ανθρώπων για τα δογματικά ζητήματα, αλλά και η αδιαφορία των οθωμανικών αρχών για τα θρησκευτικά πιστεύω των υπηκόων τους. Αυτό το περιβάλλον ήταν πρόσφορο για την καλλιέργεια του θρησκευτικού συγκρητισμού και πολιτισμικής αλληλεπίδρασης, η οποία όμως γνώριζε ένα όριο: την αλλαγή θρησκευτικής πίστης που δεν μπορούσε να αποδεχθεί καμιά από τις θρησκευτικές κοινότητες. Η θρησκευτική μεταστροφή, πάντως, ήταν ένα ευαίσθητο θέμα που οδηγούσε στην απομόνωση του «εξωμότη» και προκαλούσε μεγάλη ένταση στις σχέσεις μεταξύ των κοινοτήτων. Στη διαδικασία αυτή οι κατακτημένοι συνεργάζονται εξ' ανάγκης σε περιόδους ειρήνης, εφόσον με τον τρόπο αυτό έχουν την άμεση αναγνώριση του πολιτισμού τους των θρησκειών τους και των πρακτικών τους, τις οποίες οι κατακτητές όχι μόνο ανέχονται, αλλά και χρησιμοποιούν. Αντίθετα σε περιόδους συγκρούσεων αυτό δεν ισχύει, και γίνεται προσπάθεια επικράτησης ή ισχυροποίησης της μίας θρησκείας έναντι των άλλων. Η θρησκευτική αυτή αναμέτρηση στην Κρήτη, κορυφώθηκε τα τελευταία χρόνια του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, με την επιθυμία ένωσης με την Ελλάδα της χριστιανικής πλειοψηφίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ, ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ, ΕΒΡΑΙΟΙ: ΕΝΑΣ ΙΔΙΟΤΥΠΟΣ ΣΥΓΚΡΗΤΙΣΜΟΣ

5α. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΖΩΗ ΤΩΝ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ

Οι Τουρκοκρητικοί έχοντας εξασφαλίσει τόπους λατρείας με τη μετατροπή ναών σε μουσουλμανικά τεμένη, δεν έκτισαν στο νησί παρά λίγα μόνο τζαμιά. Κατασκεύασαν όμως αρκετούς τεκέδες (μοναστήρια), κυρίως κοντά στις τρεις πόλεις, τα Χανιά, το Ρέθυμνο και τον Χάνδακα. Στους τεκέδες και τα τζαμιά οι μουσουλμάνοι λάτρευαν τους αγίους τους, πρόσφεραν προς τιμή τους ζώα και ζητούσαν τη βοήθειά τους.

Στα αστικά κέντρα, όπου κατοικούσαν οι περισσότεροι απ' αυτούς, η ενδυμασία και η θρησκευτική ζωή θύμιζαν αυτές της Τουρκίας. Στα χωριά, αντίθετα, η θρησκευτική ζωή των Μουσουλμάνων είχε έντονα συγκρητιστικά στοιχεία λαϊκής προέλευσης. Στη συντριπτική τους πλειοψηφία ντόπιοι αρνησίθρησκοι, οι μουσουλμάνοι των χωριών, παράλληλα με τις τελετές του Ισλάμ δέχονταν συχνά και χριστιανικές συνήθειες και θρησκευτικές αντιλήψεις. Διατήρησαν έτσι, με ελάχιστες εξαιρέσεις, τον κλήδονα, έπιναν κρασί και έτρωγαν χοιρινό κρέας. Επικαλούνταν την Παναγία, αποκαλώντας την Μεϊρέ – μάνα, σέβονταν το Χριστό, τον Άγιο Ιωάννη, τον Άγιο Σπυρίδωνα και πήγαιναν τάματα στα μοναστήρια του Αγίου Γεωργίου, η γιορτή του οποίου συνέπιπτε με τη γιορτή της άνοιξης των μπεκτασήδων. Άναβαν τα καντήλια στα ξωκλήσια, δέχονταν την ευλογία των ιερέων και καλούσαν σε βοήθεια την Παναγία για να ανακουφίσει τις γυναίκες στην εγκυμοσύνη.

Το Πάσχα έβαφαν αβγά, έκαναν κουλούρια όπως οι χριστιανοί. Την Μεγάλη Πέμπτη, κατά την ανάγνωση των 12 Ευαγγελίων, οι ασθενείς Οθωμανοί προσέρχονταν στην Εκκλησία, κάθονταν κάτω από το αναγιγνωσκόμενο Ευαγγέλιο. Οι εξισλαμισμένοι Κρήτες γίνονταν ακόμη και «σύντεκνοι» (κουμπάροι) των Χριστιανών, αναλαμβάνοντας τα έξοδα του βαπτίσματος αλλά χωρίς να παρευρίσκονται στην τέλεση του μυστηρίου.

Τη συνήθεια αυτή διατήρησαν και μετά την Επανάσταση του 1821, μέχρι την εποχή του Hatt-I Humayun του 1856, όποτε υποχρεώθηκαν να την εγκαταλείψουν, για να μην κατηγορηθούν για ανάμιξη στη λατρεία των χριστιανών.

Όλα αυτά μαζί με την γλώσσα και τα τραγούδια, που ήταν επίσης Ελληνικά, έκαναν τους Τουρκοκρήτες να θυμίζουν «μεταμφιεσμένους Έλληνες» και να μη

μοιάζουν στις συνήθειες με τους Τούρκους της Κων/πόλης. Για τον λόγο αυτό οι γνήσιοι Τούρκοι τους αντιμετώπιζαν με αντιπάθεια και οι Χριστιανοί μιλούσαν γι' αυτούς υποτιμητικά.⁹⁶

Για τους χορούς και τα τραγούδια των τουρκοκρητικών ο Ιωάννης Κονδυλάκης γράφει στην εφημερίδα «Εστία» 15 & 16-6-1896: «οι χωροί των είνε⁹⁷ οι κρητικοί και τα άσματα των τα ελληνικά, όπως δε οι χριστιανοί και αυτοί συνθέτουν εγκώμια εις τους διαπρέποντας κατά των πόλεμον. Το τραγούδι ενός Τούρκου ήρωος του 66 εξ Ηρακλείου ήρχιζεν ως εξής:

Ντελή Ξείνη Αξειδιανέ, ειντά 'τονε γραφτό σου
στυα' Αράδαινάς το φάραγγα να βρείς το θάνατό σου.

Πολλάκις δε οι καινούργιοι σκοποί όταν δεν έρχονται εξ Αθηνών ή εκ Σμύρνης, οφείλονται εις την μουσικήν επίνοιαν των εν ταις πόλεσι τούρκων και ιδίως των χανουμισών, αίτινες μάλιστα δεν παραλείπουν και αυτό το έθιμον του κλήδονα.⁹⁸

Ο Τσίβης συμπληρώνει σε αυτό το θέμα: «Οι Τουρκοκρητικοί, με συνοδεία των κρητικών οργάνων, λύρας, λαούτου και Μπουλγαρί, χόρευαν τους ίδιους χορούς που χόρευαν και οι Έλληνες κάτοικοι της Κρήτης, τραγουδούσαν τους ίδιους περίπου σκοπούς χωρίς τη συντροφιά γυναικών (η οποία πιθανόν υπήρχε στις παρέες των χριστιανών, αφού η θέση της ήταν διαφορετική). Πολλοί Τουρκοκρητικοί διακρίθηκαν ως χορευτές και άλλοι έγιναν διάσημοι λυράρηδες και λαουτιέρηδες.⁹⁹

Οι επαγγελματικές δραστηριότητες των τουρκοκρητικών ήταν όλων των ειδικοτήτων της εποχής. Οι πολλοί πλούσιοι ήταν κτηματίες, βιομήχανοι ή μεγαλέμποροι, πωλούσαν ή αποκτούσαν ακίνητα στο κέντρο της πόλης και σε αγροτικές περιοχές με υψηλές αποδόσεις, πραγματοποιούσαν επικερδείς αγοραπωλησίες και συχνά κινούνταν έξω από τα γεωγραφικά όρια του νησιού. Η επικερδής επίσης, οικονομική δραστηριότητα της σαπυνοβιομηχανίας οδήγησε πολλούς απ' αυτούς σε επενδύσεις στον κλάδο αυτό.

Εκτός όμως από τους πολύ πλούσιους υπήρχαν και άνθρωποι διαφόρων κατηγοριών και επαγγελμάτων. Οι άνθρωποι αυτοί ήταν : γεωργοί, καπνοπώλες, καφεπώλες, κηπουροί, λαχανοπώλες, κρεοπώλες, λεμβούχοι, ψαράδες, γυρολόγοι, νερουλάδες, αμαξηλάτες, σχοινοπλόκοι, καλαθοπλόκοι, ψαθοκατασκευαστές, μαχαιροποιοί, σαπυνοποιοί, βυρσοδέψες, υποδηματοποιοί, ράφτες, φωτογράφοι, εμπορικοί

⁹⁶ Πεπονάκης, ό.π., σ. 75-76.

⁹⁷ Διατηρώ την ορθογραφία του πρωτοτύπου.

⁹⁸ Ιωάννης Κονδυλάκης, *Τα Άπαντα*, Αθήνα: Αηδών, 1961, σ.372-385.

⁹⁹ Γιάννης Δ. Τσίβης, *Χανιά 1252-1940*, Αθήνα: Γνώση, 1993, σ. 111.

υπάλληλοι, εργάτες, μεσίτες, εστιατορές, πανδοχείς, λογιστές, ηλεκτρολόγοι, νοικοκυρές, μοδίστρες κ.λ.π.

Οι επαγγελματικές δραστηριότητες των τουρκοκρητικών, όταν οι συνθήκες το επέτρεπαν ασκούσαν σε ιδιόκτητα καταστήματα. Το ιδιοκτησιακό καθεστώς της επαγγελματικής στέγης ήταν αυτό της συνιδιοκτησίας. Είτε επρόκειτο για κληρονομίες είτε επρόκειτο για μεταβιβάσεις είτε επρόκειτο για αγοροπωλησίες ένα κατάστημα δεν μεταβιβαζόταν σχεδόν ποτέ ολόκληρο. Τα καταστήματά τους βρίσκονταν γύρω από την κεντρική αγορά ή τις μικρότερες συνοικιακές αγορές της πόλης, ήταν συχνά πρόχειρες κατασκευές από ξύλο.

Όσοι αγρότες Τουρκοκρητικοί ήταν μόνιμοι κάτοικοι της πόλης, καλλιεργούσαν κτήματα σε κοντινές εξοχές με την παραγωγή των οποίων ζούσαν τις οικογένειές τους και τροφοδοτούσαν τον αστικό πληθυσμό. Οι καλλιέργειες λαχανικών, δημητριακών, αμπελιών και ελαιώνων ήταν οι κυριότερες.

Μια άλλη οικονομική δραστηριότητα των Τουρκοκρητικών, αρκετά ενδιαφέρουσα όπως παρουσιάζεται ήταν το εμπόριο νερού. Η εξοικονόμηση νερού ήταν αναγκαία λόγω των ιδιαίτερων κλιματολογικών συνθηκών του νησιού.¹⁰⁰

Το μορφωτικό επίπεδο των Τουρκοκρητικών δεν ήταν υψηλό, παρόλη την πρόοδο που είχε σημειωθεί στο ζήτημα αυτό κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, επειδή ήταν αναγκασμένοι να εκπαιδεύονται μέσα σε ένα αναχρονιστικό σύστημα και σε μια ξένη γλώσσα, όπως ήταν γι' αυτούς τα Τουρκικά.¹⁰¹

Οι μορφωμένοι Τουρκοκρητικοί έφεραν τον τιμητικό τίτλο του εφέντη και μερικοί απ' αυτούς αναφέρονται ως εξαιρετικής μόρφωσης όπως ο Φαζίλ Ρουκουνάκης, νομικός απόφοιτος του Πανεπιστημίου Αθηνών με τον βαθμό εννιά. Ο Φαζίλ Ρουκουνάκης γνώριζε Τουρκικά, Περσικά, Αραβικά, Νέα Ελληνικά, Αρχαία Ελληνικά, Λατινικά, Γαλλικά, Αγγλικά και Ιταλικά. Για ένα διάστημα υπήρξε εισαγγελέας Λασιθίου. Από την Κρήτη έφυγε το 1908 και συνέχισε την καριέρα του ως καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Άγκυρας. Υπήρξε προσωπικός φίλος του Κεμάλ Ατατούρκ. Πέθανε το 1948.

Τα συνηθέστερα ανδρικά ονόματα που είχαν οι Τουρκοκρητικοί ήταν : Μουσταφάς, Χουσεΐν, Αλής, Μεχμέτ, Χασάν και Ιβραήμ, ενώ από τα γυναικεία τα : Φατουμέ, Μελέκη, Ζεϊνέ, Εμινέ, Ζεχρά και Πεμπέ. Καμιά φορά είχαν και διπλά ονόματα όπως:

¹⁰⁰ Τζεδάκη-Αποστολάκη, *ό.π.*, σ. 154-159.

¹⁰¹ Κάλλια Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, «Η παιδεία στην Κρήτη, 1868-1878. Μία επισκόπηση», Πεπραγμένα Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τ. Γ', Ηράκλειο 1985, σ. 77-86

Αχμέτ-Ρεφάτ οι άνδρες, Χατιτζέ-Αληγέ οι γυναίκες. Αν η γυναίκα ήταν παντρεμένη την συνόδευε ο μικρός τίτλος Χανούμ. Ως έγγαμη διατηρούσε το οικογενειακό της πατρωνυμικό επίθετο (το οποίο σχηματιζόταν με την κατάληξη –οπούλα στη ρίζα του πατρικού ονοματεπωνύμου) μαζί με την αναγραφή της ιδιότητάς της πριν από το ονοματεπώνυμο του συζύγου της π.χ. Ρεμπιέ Κονταζοπούλα σύζυγος Κιαζίμ Χαμπιμπάκη.¹⁰²

Συχνά μεγάλη έμφαση δίνεται στον τύπο της «επικρατέστερης» συγγένειας της γυναίκας με κάποιον άνδρα, αν δηλαδή η γυναίκα εξαρτάται περισσότερο από τον πατέρα της (όταν είναι ανύπανδρη) ή από τον σύζυγό της (όταν έχει παντρευτεί), οπότε δηλώνεται το όνομα και το επίθετο του άνδρα και η σχέση του με την γυναίκα. Συνήθως, όμως, αυτό που συμβαίνει, όσον αφορά στις παντρεμένες γυναίκες, είναι ότι αναφέρεται σχεδόν πάντα το επώνυμο του συζύγου, μαζί όμως με το γένος (πατρογενές επώνυμο), μετά από το μικρό όνομα και όπως αναφέραμε, την ιδιότητα της γυναίκας (αν δηλαδή είναι σύζυγος ή χήρα). Στα επώνυμα των ανήλικων αρσενικών και θηλυκών παιδιών της οικογένειας, χρησιμοποιείται η κατάληξη «–άκι», για να φανεί ακριβώς ότι δεν πρόκειται για ενήλικα,-η. Οι μητρωνυμίες σπανίζουν. Τέλος, όταν σε μια συμβολαιογραφική πράξη συμμετέχει ολόκληρη η οικογένεια, η σειρά με την οποία αναφέρονται τα μέλη της είναι σταθερά η ίδια: πρώτα αναφέρεται ο άνδρας, έπειτα η γυναίκα του, κάτι που όπως είδαμε δηλώνεται περιγραφικά, και τέλος τα παιδιά, πρώτα τα αρσενικά και έπειτα τα θηλυκά.¹⁰³

Τα οικογενειακά ονόματα των μουσουλμάνων ήταν ως προς τη μορφή τους κρητικά (με την κατάληξη –άκης), σε ποσοστό σχεδόν 97%. Σε περιπτώσεις εξάλου διπλών επωνύμων, αναγνωρίστηκαν αφομοιωτικές τάσεις, όπως στη περίπτωση Μουκαμπελετζή ή Μουκαμπελετζάκη, όπου το νέο επώνυμο διαφοροποιείται ηχητικά και προσαρμόζεται μορφολογικά στις κρητικές συνήθειες.¹⁰⁴

Αρκετά επώνυμα ήταν πατρωνυμικά, δηλαδή σχηματίστηκαν με την προσθήκη της κατάληξης –άκης στο μικρό όνομα του αρχηγού της οικογένειας π.χ. Οσμάν Χουσεϊνάκης του Χουσεϊν, Τζεβρή Ρετζεπάκης του Ρετζέπ, Αχμέτ Καδράκης του Καδρή. Πολλά επώνυμα προήλθαν από πατρωνύμια, όπως Νταναλάκης (ντανάλ, δυνατός), Τζαμπατζάκης (τζαμπατζής, αδιάντροπος), Αζιζάκης (αζίζ, αγαπητός),

¹⁰² Τζεδάκη-Αποστολάκη, *ό.π.*, σ. 154

¹⁰³ Αντώνης Στρατάκης, «Οι Συμβολαιογράφοι του Ρεθύμνου Περτέβ Δερβισάκης και Ιωάννης Δ. Νικολακάκης (19^{ος} – 20^{ος} αιώνας)», Ρέθυμνο: [χ.ε], 2006, σ. 7-9.

¹⁰⁴ Αντώνης Λιάκος, «Δοκίμιο για μια ποιητική της ιστορίας», *Τα Ιστορικά* 31, 1999, σ. 268.

άλλα αποτύπωσαν ατομικά χαρακτηριστικά, όπως Ζερβάκης, Κουφαλάκης, ή προσωπικές περιπέτειες όπως: Ψυχοπαιδάκης, Ορφανάκης, κ.λ.π.

Εντοπίστηκαν ακόμη επαγγελματικά επώνυμα, όπως Καμπεράκης (υπηρέτης), Μπαρμπεράκης (μπαρμπέρης), Μπογατσατζάκης (παρασκευαστής μπουγάτσας), Τερζιδάκης (τερζής, ράφτης), Σουμπαχάκης (σουμπαχής, διανομέας νερού). Τέλος οι τουρκοκρητικοί είχαν τοπωνυμικά επώνυμα όπως Κεραμουτσάκης (από το Κεραμούτσι), Σιβιανάκης (από το Σίβα) ή δηλωτικά κάποιας ιδιότητας, όπως Αγακάκης (αγάς), Εφεντάκης (εφέντης), Δερβισαλάκης (δερβίσης) κ.λ.π..¹⁰⁵

¹⁰⁵ Τζεδάκη-Αποστολάκη, *ό.π.*, σ. 155.

5β. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΖΩΗ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ

Οι Εβραίοι της Κρήτης ήταν εγκατεστημένοι σε δικές τους συνοικίες, κατ' εξοχήν στις τρεις πόλεις του νησιού, όπου διέθεταν εκπαιδευτήρια και συναγωγές και όπου εμπορεύονταν ή ασκούσαν το επάγγελμα του τοκιστή.¹⁰⁶

Η θρησκευτική τους συνείδηση ήταν ανεπτυγμένη. Το δέος για το άγνωστο μέλλον τους οδηγούσε σε πράξεις λατρείας αντίστοιχες με εκείνες των Χριστιανών. Χαρακτηριστική είναι μία κίνησή τους στα Χανιά μετά το σεισμό που έγινε στις 16 Νοεμβρίου 1595. Κατά μαρτυρία του Ιταλού γιατρού Onorio Belli, ο οποίος ζούσε στη πόλη, νήστεψαν τρεις μέρες.¹⁰⁷

Στην Κρήτη υπήρχαν πολλές συναγωγές: μόνο η πόλη του Χάντακα (Ηράκλειο) είχε τρεις, αν όχι τέσσερις. Στο Ρέθυμνο υπήρχε μια όπως και στην Κίσσαμο, ενώ στα Χανιά μετά το 17^ο αιώνα υπήρχαν δύο συναγωγές.¹⁰⁸

Στην πόλη του Ηρακλείου υπήρχαν τέσσερις συναγωγές: η «Μεγάλη», η «Κοανίμ», η «Ασκεναζίμ» και η «Υψίστη».¹⁰⁹

Στα Χανιά υπήρχαν δύο συναγωγές για τις λατρευτικές ανάγκες των εβραίων: η «Καλ Κανντος Μπέθ Σαλομ» και η «Ετζ Χαγίμ» που ανακαινίστηκε πρόσφατα.¹¹⁰

Για την διακόσμηση των χώρων λατρείας τους δαπανούσαν αρκετά χρήματα. Συχνά μάλιστα κατέφευγαν σε ορθόδοξους ζωγράφους ώστε να πετύχουν το καλύτερο αποτέλεσμα. Με μεγάλο σεβασμό οι Εβραίοι φρόντιζαν για την ταφή των νεκρών τους. Το θρήσκευμά τους δεν τους εμπόδιζε να μιλούν ελληνικά αλλά και να φέρουν ελληνικά ονόματα.¹¹¹

Αρκετοί Εβραίοι εκχριστιανίζονταν, χωρίς όμως να κόψουν τους δεσμούς που τους συνέδεαν με τους πρώην ομόθρησκούς τους. Όπως οι οικογένειες Λευή, Αρώνη, Σολωμού, κ.λ.π.¹¹²

Σε αντίθεση με άλλες περιοχές της Ελλάδας, οι Εβραίοι της Κρήτης διατήρησαν, - από τους ελληνοστυχούς χρόνους μέχρι την εξόντωσή τους από τους Ναζί το 1944 -

¹⁰⁶ Κάλλια Καλλιανάκη-Μερτικοπούλου, *Ελληνικός Αλυτρωτισμός και Οθωμανικές Μεταρρυθμίσεις... I*, ό.π., σ. 50.

¹⁰⁷ G. Morgan, «The Canea earthquake of 1595», *Κρητικά Χρονικά* 9, 1955, σ. 79.

¹⁰⁸ www.etz-hayyim-hania.org

¹⁰⁹ Κώστας Τσικνάκης, «Οι Εβραίοι του Χάντακα κατά τον 16^ο αιώνα», στο Συλλογικό: *Ο Ελληνικός Εβραϊσμός: επιστημονικό συμπόσιο*, 3 και 4 Απριλίου 1998, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1999, σ. 227.

¹¹⁰ Σταυρουλάκης, ό.π., σ. 3.

¹¹¹ Τσικνάκης, ό.π., σ. 227.

¹¹² Ν. Β. Τωμαδάκης, «Οικογένειαι Salamon-Σολωμού εν Κρήτη», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 14, 1938, σ. 166.

την ελληνική γλώσσα ανεξαρτήτως, αν οι Σεφαραδίτες υπερείχαν αριθμητικά των Ρωμανιωτών.¹¹³

Κατά τη διάρκεια της ενετοκρατίας «απηγορεύετο εις αυτούς η απόκτησις ακινήτων εκτός των ορίων της Εβραϊκής των (γκέττο). Δεν ηδύνατο να γίνουν πολίται Ενετοί, ούτε να επιδίδονται εις το υπερπόντιον εμπόριον».¹¹⁴

Ο Γάλλος προσκυνητής Jacques Le Saige, που επισκέφτηκε τον Χάνδακα τον Ιούλιο του 1518 ταξιδεύοντας προς τους Αγίους Τόπους, σχολιάζοντας την ενδυμασία των Εβραίων, σημειώνει ότι δεν διαφέρει από των υπολοίπων Κρητικών, εκτός από τον κίτρινο σκούφο που φορούσαν υποχρεωτικά στο κεφάλι ως διακριτικό σημάδι.

Το βασικό επάγγελμα των Εβραίων της Κρήτης ήταν η τοκογλυφία. Ασκούσαν με σχετική ελευθερία τα επαγγέλματα του εμπορομεσίτη, του γιατρού, του δικηγόρου, και του τελωνειακού. Κατά κανόνα, όμως συναντούσες, βυρσοδέψες, λαδέμπορους, λιμενεργάτες, υφασματέμπορους, υποδηματοποιούς, ράφτες και έμπορους τουρκικών χαλιών.¹¹⁵

Στη Κρήτη παρουσιάστηκε ένα φαινόμενο μάλλον ασύνηθες στην ιστορία του Εβραϊσμού, ένας τύπος Εβραϊσμού που χαρακτηρίστηκε αγροτικοαστικός. Η αγροτικοαστική Εβραϊκή συνεργασία υπήρξε η ψυχή της οικονομίας των Εβραίων της Κρήτης. Η συνεργασία αυτή αφ' ενός μεν χρηματοδότησε την γεωργική παραγωγή του νησιού, αφ' ετέρου δε εξήγαγε τα γεωργικά προϊόντα της Κρήτης στις αγορές της Μεσογείου.¹¹⁶

Είχαν αναπτύξει αξιόλογη δράση και «ευρίσκοντο σε στενή επικοινωνία με τις αγορές του εξωτερικού και το διεθνές Εβραϊκόν κεφάλαιον. Με τον τρόπον αυτόν, είχαν κατορθώσει να συγκεντρώσουν συν τω χρόνω, αξιόλογες αστικές περιουσίες, πολλά δε ωραία μέγαρα των Χανίων ήσαν Εβραϊκής ιδιοκτησίας».¹¹⁷

Τα γκέττο, καθώς περικλειόταν από τους τοίχους των σπιτιών τους, είχαν πύλες που έκλειναν ερμητικά τη νύχτα, έτσι ώστε οι Εβραίοι περιοριζόταν στις κοινωνικές επαφές τους. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι παρόμοια μέτρα μπορούσαν να λειτουργήσουν προς όφελος των Εβραίων, καθώς τα γκέττο επέτρεπαν την

¹¹³ Φαΐς, *ό.π.*, σ. 11.

¹¹⁴ Μαρία Χαιρέτη, *Ανέκδοτα Βενετικά έγγραφα περί των εβραίων εν Κρήτη*, (Ανατύπωση εκ του ΔΓ', 1964, τόμου της Επετηρίδος Εταιρίας Βυζαντινών Σπουδών), Αθήνα: Μυρτίδης, 1964, σ. 5. (Διατηρώ την ορθογραφία του πρωτότυπου).

¹¹⁵ Φαΐς, *ό.π.*, σ. 12-13.

¹¹⁶ Χριστόπουλος, *ό.π.*, σ. 4.

¹¹⁷ Φρόνιμος, *ό.π.*, σ. 13.

αυτοάμυνα ενάντια στους όχλους που στασίαζαν και στρέφονταν εναντίον τους, οι οποίοι μπορούσαν σταδιακά να διαταράξουν τη ζωή τους.¹¹⁸

Στους κόλπους των εβραϊκών κοινοτήτων της Κρήτης παρατηρήθηκαν σημαντικές κοινωνικές και οικονομικές διαβαθμίσεις. Από το ένα μέρος υπήρχαν πλούσιες οικογένειες, (όπως των Capsali, Casani, Del Medigo, κ.λ.π.). Από το άλλο μέρος υπήρχαν φτωχές οικογένειες, που για να επιβιώσουν, εργάζονταν πολλές φορές ως υπηρέτες σε πλούσια εβραϊκά σπίτια.

Από τους πρώτους αιώνες της Βενετοκρατίας, οι Εβραίοι της Κρήτης είχαν αναπτύξει μεγάλη πνευματική δραστηριότητα, για την οποία δεν διαθέτουμε ακόμη επαρκή στοιχεία. Στην εκδήλωσή της κύριο ρόλο επιτελούσαν οι εκάστοτε ραβίνοι που αποτελούσαν τους θεματοφύλακες της παράδοσης. Στο Ηράκλειο λειτουργούσε Ραβινική Ακαδημία που προσέφερε μεγάλες υπηρεσίες.¹¹⁹

Η εβραϊκές κοινότητες της Κρήτης ανέδειξαν και σπουδαίες προσωπικότητες. Αξίζει να αναφέρουμε τον Αρχιρραβίνο Κρήτης Αβραάμ Ευλαγών που πέθανε το 1933. Κατά την επανάσταση του 1897, είχε διασώσει 28 Χριστιανικές οικογένειες από βέβαιο θάνατο. Για το λόγο αυτό είχε τιμηθεί με το Χρυσού Σταυρό. Το 1911 ευρισκόμενος στη Σμύρνη φρόντισε να εξαγοράσει από τους Τούρκους παλιά καμπάνα την οποία είχαν αφαιρέσει από το Ναό του Αγ. Μηνά στο Ηράκλειο. Χάρης δε σε αυτόν, η καμπάνα τοποθετήθηκε εκεί που ήταν άλλοτε.

Το 1875, ο Αβά Δαλμέδεγο (περιώνυμη οικογένεια στη Κρήτη) με την προσωνυμία Αβαδάκης, ήταν ο πρώτος Εβραίος που αποτέλεσε μέλος της Γενικής Συνέλευσης της Κρήτης. Γεγονός που υπογραμμίζει την κοινωνική βαρύτητα που είχαν και τον ιστορικό ρόλο που διαδραμάτιζαν, ακόμη και τον όψιμο 19^ο αιώνα, οι λιγοστοί Εβραίοι.¹²⁰

Στις αρχές του αιώνα οι λιγοστοί Εβραίοι της Κρήτης είχαν αποκλειστικά την Ελληνική υπηκοότητα, μεμονωμένες περιπτώσεις διατηρούσαν την ιταλική ή γαλλική. Αρκετοί δε από αυτούς έχασαν τη ζωή τους στο Μακεδονικό αγώνα όπως ο Ραφαήλ Μόρδος, ο Αβραάμ Κοέν και ο Ηλίας Μουστάκης κ.λ.π.¹²¹

Τα τραγούδια και η μουσική των Κρητικοεβραίων κατά βάση δεν διέφεραν από αυτά των Χριστιανών αν και άκουγαν όλων των ειδών τη μουσική. Στοιχεία αντλούμε από τους «Καμόντες». Αυτοί ήταν ένα μουσικό γκρουπ 4 Εβραίων που έπαιζαν όλων

¹¹⁸ Σταυρουλάκης, *ό.π.*, σ. 2-3.

¹¹⁹ Τσικνάκης, *ό.π.*, σ. 227, 233.

¹²⁰ Φρόνιμος, *ό.π.*, σ. 13.

¹²¹ Φαΐς, *ό.π.*, σ. 19.

των ειδών μουσική. Από μεθυστικούς ισπανικούς σκοπούς (κατάγονταν από Ισπανοεβραίους) μέχρι αμανέδες της Ανατολής (πιθανόν προς τέρψη του μουσουλμανικού στοιχείου), ελληνικούς δημοτικούς και χωριστά τους κρητικούς σκοπούς. Ήσαν δε άψογοι και στην τέχνη τους και στην συμπεριφορά τους. Γι αυτό το κοινό τους εκτιμούσε πολύ.¹²²

Τα ονόματα που χρησιμοποιούσαν οι Κρητικοεβραίοι ήταν τα συνήθη εβραϊκά. Πολλοί όμως πρόσθεταν τη κατάληξη –ακης στο κυρίως όνομα, και αποκτούσαν κρητικό επίθετο. (π.χ. Αβαδάκης, Αβραμάκης, Αδαμάκης, κ.λ.π.)

¹²² Νίκος Μητσακάκης, «Οι οργανοπαίχτες», *Κήρυξ Χανίων*, 8-01-1989.

5γ. ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ, ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ, ΕΒΡΑΙΟΙ: ΦΙΛΟΙ Ή ΕΧΘΡΟΙ;

Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι που κατοικούσαν στη Κρήτη σχημάτιζαν μια από τις πιο πολύμορφες κοινωνίες της Μεσογείου. Οι σχέσεις των σύνοικων στοιχείων ήταν άλλοτε αρμονικές και άλλοτε εχθρικές ανάλογα με τις περιόδους ύφεσης ή έντασης. Σε καθημερινό επίπεδο υπήρχαν επαφές ανάμεσα στις τρεις κοινότητες. Όσον αφορά τη συμπεριφορά, καθοριστικό ρόλο έπαιζαν οι συνήθειες και κυρίως η θρησκεία.

Σε πολλά σημεία χριστιανοί, μουσουλμάνοι και εβραίοι συνέκλιναν. Η κοινή φυλετική καταγωγή (Μουσουλμάνων και Χριστιανών) πρώτα – πρώτα. Οι Μουσουλμάνοι, προέρχονταν βασικά από το ελληνικό υπόστρωμα της εποχής της κατάκτησης και είχαν διαφοροποιηθεί κυρίως με τις εξωμόσεις. Ένας μόνο μικρός αριθμός μουσουλμάνων είχε καθαρά τουρκική καταγωγή. Επρόκειτο για εκείνους που είχαν πολεμήσει και κατόπιν εγκατασταθεί στο νησί, ανταμειβόμενοι με γη για τις υπηρεσίες τους. Μεταγενέστεροι εποικισμοί Μουσουλμάνων έγιναν σε τόσο μικρή κλίμακα που ουσιαστικά δεν επηρέασαν τη σύνθεση του πληθυσμού.¹²³

Και οι Εβραίοι μπορούμε να πούμε ότι είχαν «αποκτήσει» κοινή φυλετική καταγωγή αφού βρίσκονταν στη Κρήτη από τους προχριστιανικούς και πρώτους μεταχριστιανικούς χρόνους. Όπως είδαμε στα προηγούμενα κεφάλαια το παλαιότερο εύρημα που αποδεικνύει την ύπαρξη Εβραίων στην Κρήτη, συσπειρωμένων γύρω από μία κοινότητα, χρονολογείται το 142 π.χ. Ο μινωικός πολιτισμός βρισκόταν σε συνεχή «διάλογο» με τους Εβραίους. Λέγεται ότι, επί μινωικής εποχής, στην επίσημη φρουρά των ανακτόρων της Κνωσού υπήρχαν στρατολογημένοι αρκετοί Εβραίοι.¹²⁴

Η κοινή γλώσσα επίσης, ένωνε τους Χριστιανούς, τους Μουσουλμάνους και τους Εβραίους του νησιού. Τα ελληνικά και ακριβέστερα το κρητικό ιδίωμα, ήταν η μητρική γλώσσα τόσο του Μουσουλμανικού όσο και του Εβραϊκού στοιχείου.

Ο μακρός συγχρωτισμός είχε συνδέσει τα τρία στοιχεία με ομοιότητες στις συνήθειες και στον τρόπο ντυσίματος.¹²⁵

Μουσουλμάνοι νυμφεύονταν με χριστιανές, έπιναν κρασί, έτρωγαν χοιρινό και γενικά έδειχναν μεγάλη χαλαρότητα στη τήρηση των τύπων λατρείας τους. Χριστιανοί κατοικούσαν στις ίδιες συνοικίες με τους Μουσουλμάνους, συναναστρέφονταν με αυτούς, αν και όχι με τόση ελευθερία, συνδέονταν με

¹²³ Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, *ό.π.*, σ. 86-87.

¹²⁴ Φαΐς, *ό.π.*, σ. 9.

¹²⁵ Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, *ό.π.*, σ. 87. Βλ. επίσης: Χριστόπουλος, *ό.π.*, σ. 4. και Φαΐς, *ό.π.*, σ. 13.

κουμπαριές και συνεταιρίζονταν σε εμπορικές επιχειρήσεις. Πολλά απ' αυτά ωστόσο, είχαν τη ρίζα τους σε μεγάλο ποσοστό στην ανάγκη, στον εξαναγκασμό και στο φόβο. Θα ήταν λανθασμένο να ερμηνευτούν ως δείγματα φιλίας, παρόλο που γενικά μαρτυρούν μια ύφεση στις σχέσεις.¹²⁶

Και οι Εβραίοι -μετά την κατάκτηση της Κρήτης από τους Οθωμανούς καταργήθηκε το γκέττο- μπορούσαν να ζήσουν όπου ήθελαν, αν και λόγω παράδοσης αλλά και ίσως λόγω μιας αίσθησης ανασφάλειας συνέχισαν να ζουν στα όρια της Ζουντέκα.¹²⁷

Άλλη μια προσέγγιση των τριών στοιχείων προέκυπτε από την κοινή εξαθλίωση που ένωνε τις αγροτικές τάξεις των, απέναντι στην καταδυνάστευση που υφίσταντο από τους Μουσουλμάνους κυρίως προκρίτους των πόλεων, οι οποίοι πίεζαν πιστούς και άπιστους με παραδειγματική αμεροληψία. Η κοινή κακοδαιμονία υπήρξε οπωσδήποτε ένας συνδετικός κρίκος αναμεταξύ τους, μέχρις ότου άρχισαν οι αλληπάλληλες επαναστάσεις του 19^{ου} αιώνα.¹²⁸

Αν ανατρέξουμε στα αρχεία της Γαλλικής Σχολής Χανίων θα αντλήσουμε στοιχεία για την ομαλή συμβίωση των τριών κοινοτήτων κατά τις περιόδους ύφεσης: Αξίζει να δούμε τη σύνθεση των μαθητών της πρώτης περιόδου της Σχολής στα Χανιά και στη Χαλέπα: Το 1875 φοιτούσαν 120 μαθητές, από τους οποίους 27 ήταν καθολικοί, 59 ορθόδοξοι, 11 Εβραίοι και 15 Μουσουλμάνοι. Το 1900, στη Χαλέπα φοιτούν 72 μαθητές, 21 καθολικοί, 39 ορθόδοξοι, 7 Εβραίοι και 5 μουσουλμάνοι, ενώ συνολικά (Χανιά και Χαλέπα) φοιτούν 33 καθολικοί, 137 ορθόδοξοι, 17 Εβραίοι και 26 μουσουλμάνοι. Το 1919-20 φοίτησαν 303 μαθητές, 25 καθολικοί, 246 ορθόδοξοι, 15 Εβραίοι, 15 μουσουλμάνοι και 2 αγνώστου θρησκευματος. Βλέπουμε δηλαδή ότι οι μαθητές αποτελούσαν μια πολυεθνική και θρησκευτικά ανομοιόμορφη ομάδα, που λειτουργούσε όμως άριστα κάτω από την καθοδήγηση της Σχολής μέσα σε ανεξίθρησκο περιβάλλον.¹²⁹

Καθ' όλη τη διάρκεια της συγκατοίκησης υπήρξαν και συλλογικοί φορείς, που δημιουργήθηκαν από Χριστιανούς μαζί με Μουσουλμάνους και Εβραίους συμπατριώτες τους. Βασική προϋπόθεση σε όλες τις περιπτώσεις, «η μη ανάμειξις εις την πολιτικήν». Ένας από τους γνωστότερους τέτοιους γυμναστικούς συλλόγους που ιδρύθηκε τον Αύγουστο του 1899 ήταν ο «Κρητικός Γυμναστικός Σύλλογος εν

¹²⁶ Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, *ό.π.*, σ. 87.

¹²⁷ Σταυρουλάκης, *ό.π.*, σ. 3.

¹²⁸ Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, *ό.π.*, σ. 87.

¹²⁹ Μανόλης Μανούσακας, «Η Γαλλική Σχολή Χανίων», *Χανιώτικα Νέα*, Διαδρομές, 27/04/07.

Ηρακλείω». Σκοπός, όπως αναφέρεται στο καταστατικό του, είναι η «εις άπασας τας κοινωνικάς τάξεις διάδοσις της γυμναστικής». Για να εγγραφεί κάποιος μέλος θα πρέπει να είναι ενήλικας (ανεξαρτήτως θρησκευματος) και να καταβάλει «δραχμάς δύο ημετέρας εφ' άπαξ, κατά μήνα δε, δραχμάς μία ως συνδρομήν».¹³⁰

Οι παραπάνω συγκλίσεις, αν μπορούν να χαρακτηριστούν έτσι, εξουδετερώνονται από το διαφορετικό εθνικό αίσθημα, θρησκεία και ιδεολογικό υπόβαθρο, που προσδιόριζαν τη φύση των σχέσεών τους.

Για τους Μουσουλμάνους η θρησκεία είχε υπάρξει, λόγω της καταγωγής τους, ένα πολιτικό μάλλον πλεονέκτημα παρά μια συνειδητή πίστη, το οποίο τους είχε επιτρέψει να ενταχθούν στο κυρίαρχο στοιχείο, να διατηρήσουν την περιουσία τους και να την αυξήσουν ανενόχλητα.¹³¹

Φαίνεται ότι πολλοί αξιωματούχοι του οθωμανικού καθεστώτος, που το θρησκευτικό τους συναίσθημα είχε ατονήσει, δεν είχαν ενδιασμούς να παραβαίνουν το τυπικό και τους περιορισμούς που τους επέβαλλε η μουσουλμανική θρησκεία όταν βρίσκονταν σε ιδιωτικό κύκλο, επιδεικνύοντας ευσέβεια μόνο σε δημόσιους χώρους. Έτσι η θρησκεία ήταν γι' αυτούς απλώς ιδεολογικό και πολιτικό μέσο, που τους χρησίμευε είτε για να διατηρούν τη θέση τους στην κρατική μηχανή είτε να προωθούν την προσωπική τους φιλοδοξία.

Η θρησκευτική διαφορά ανάμεσα στους Μουσουλμάνους και τους Χριστιανούς αποτελούσε συχνά, για τους τοπικούς αξιωματούχους, διέξοδο εκτόνωσης των αισθημάτων αγανάκτησης εκ μέρους των καταπιεζόμενων από τις αυθαιρεσίες τους. Καλλιεργώντας τον θρησκευτικό και κατ' επέκταση εθνικό ρατσισμό των Μουσουλμάνων σε βάρος των Χριστιανών και των Χριστιανών σε βάρος των Εβραίων, οι Οθωμανοί αξιωματούχοι συχνά έπαιζαν το δικό τους πολιτικό παιχνίδι σε βάρος της κεντρικής εξουσίας, που προσπαθούσε να διατηρεί λεπτές ισορροπίες.¹³²

Αντίθετα για τους Χριστιανούς του νησιού, η θρησκευτική παράδοση, και οι εξωτερικοί τύποι της λατρείας ακόμη, ήταν τα σύμβολα κάτω από τα οποία είχε επιβιώσει ο εθνισμός τους στους αιώνες δουλείας. Γι' αυτό η προσκόλλησή τους σε αυτά ήταν ενστικτώδης και ζωηρή.¹³³

¹³⁰ Γιάννης Ζαϊμάκης, «Κρητικός Γυμναστικός Σύλλογος εν Ηρακλείω». Ο πρώτος Γυμναστικός Σύλλογος της Κρητικής Πολιτείας. *Κρητική Πολιτεία*, Πατρίς 30/11/2007, σ. 93.

¹³¹ Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, *ό.π.*, σ. 88.

¹³² Κυρκίνη-Κούτουλα, *ό.π.*, σ. 64.

¹³³ Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, *ό.π.*, σ. 89.

Από την άλλη πλευρά πρέπει να τονιστεί, ότι η μουσουλμανική θρησκεία δεν είχε ποτέ σοβαρές τριβές με την ιουδαϊκή. Κι εδώ μπορεί κάποιος να συνεκτιμήσει: πρώτον, τη μικρή εμβέλεια του ιουδαϊσμού σε σχέση με την ορθοδοξία της Ανατολής και τον καθολικισμό της Δύσης και δεύτερο, κάποια κοινά στοιχεία θρησκευτικής πρακτικής που συνδέουν τις δύο δοξασίες (λ.χ. η περιτομή).¹³⁴

Οι σχέσεις αυτές μεταξύ Χριστιανών, Μουσουλμάνων και Εβραίων διαταράσσονταν με κάθε αφορμή. Βιαιοπραγίες και καταστροφές ήταν σύνηθες φαινόμενο σε περιόδους έντασης.

Μόνιμη αιτία προστριβών μεταξύ Εβραίων και Ελλήνων π.χ. αποτελούσαν οι προγαμιαίες ερωτικές σχέσεις που διατηρούσαν νεαρές Εβραίες με Χριστιανούς, πράγμα αντίθετο προς τους παραδοσιακούς κανόνες της εβραϊκής ηθικής. Οι ενέργειες των εβραίων ιθυνόντων, που επανειλημμένα έλαβαν μέτρα εκδίδοντας απαγορευτικά διατάγματα δεν έφεραν αποτέλεσμα. Στα μέσα του 16^{ου} αιώνα η κατάσταση είχε ξεφύγει από κάθε έλεγχο αφού αυξάνονταν οι γεννήσεις νόθων παιδιών. Παράγοντες του εβραϊσμού της διασποράς, μπροστά στον κίνδυνο της γενικευμένης δυσφήμισης των Εβραίων, υποχρεώθηκαν να λάβουν θέση στο πρόβλημα.¹³⁵

Παρά τις προσπάθειες όμως που καταβλήθηκαν τόσο από την πλευρά της εβραϊκής κοινότητας όσο και από την πλευρά των αρχών, το πρόβλημα εξακολούθησε να υφίσταται, ενισχύοντας την αντιπαλότητα Εβραίων και Χριστιανών. Το μοτίβο της όμορφης εβραιοπούλας που απαντάται σε κείμενα της Κρητικής Λογοτεχνίας, - (αναφέρεται σε προηγούμενο κεφάλαιο)- αλλά και σε πολλά μεταγενέστερα τραγούδια του νησιού, μάλλον στηρίζεται στην παραπάνω πραγματικότητα.¹³⁶

Την καχυποψία που επικρατούσε μεταξύ Εβραίων και Ελλήνων ενίσχυαν και πολλά άλλα γεγονότα. Οι ορθόδοξοι κάτοικοι επανειλημμένα δημιουργούσαν προβλήματα με την προκλητική στάση που τηρούσαν απέναντί τους. Ιδιαίτερα αποκαλυπτικό των διαθέσεων που επικρατούσαν είναι και το παρακάτω επεισόδιο.

Γύρω στα 1568 οι Εβραίοι της Κρήτης διαμαρτυρήθηκαν στον οικουμενικό πατριάρχη Μητροφάνη Γ΄ ότι κάποιοι χριστιανοί του νησιού τους καταπίεζαν με ποικίλους τρόπους. Θορυβημένος ο ορθόδοξος ιεράρχης απέστειλε τον Ιούλιο του 1568 εγκύκλιο, καταδικάζοντας τέτοιου είδους συμπεριφορές και απειλώντας με

¹³⁴ Φαΐς, *ό.π.*, σ. 16.

¹³⁵ Τσικνάκης, *ό.π.*, σ. 233.

¹³⁶ Ζ. Ankori, «Jews and the Jewish Community in the History of Medieval Crete», *Πεπραγμένα Β΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ΄, Αθήνα: 1968, σ. 343.

αφορισμό τους παραβάτες. Όπως μάλιστα σημειώνει με έμφαση, «η γαρ αδικία και συκοφαντία καθ' ου αν παραχθείη και τελεσθείη αδικία εστί.» Η πρωτοβουλία του Μητροφάνη Γ' έφερε πρόσκαιρα μόνο αποτελέσματα.¹³⁷

Από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα και εντεύθεν, που εντείνονται οι εχθροπραξίες μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων, οι Εβραίοι αγρότες εγκαταλείπουν την ύπαιθρο και συγκεντρώνονται στις πόλεις και υποαπασχολούνται σε αστικά και ημιαστικά επαγγέλματα. Παρ' όλα αυτά οι συνθήκες ζωής των Εβραίων επί Οθωμανών σε επίπεδο όρων διαβίωσης, βελτιώνονται αισθητά. Αυτό συμβαίνει γιατί η εσωτερική αυτονομία των κοινοτήτων δεν εξαργυρώνεται πλέον με αβάσταχτη φορολογία, αλλά με ευρύτερο οικονομικό διακανονισμό.¹³⁸

Η Επανάσταση του 1821-1830 είχε σοβαρές επιπτώσεις στον πληθυσμό της Κρήτης. Το γεγονός ότι η Κρήτη δεν συμπεριλήφθηκε στα όρια του νεοσύστατου ελληνικού κράτους έφερε αναπόφευκτα το τέλος της επανάστασης στα μέσα του 1830. Βιαιοπραγίες και καταστροφές σημειώθηκαν σε πολλές περιοχές και κάποιοι οικισμοί εγκαταλείφθηκαν. Εκτός από τις απώλειες στα πεδία των μαχών, σημειώθηκαν απώλειες και μεταξύ αμάχων ιδιαίτερα από την πλευρά των Χριστιανών. Η ζωή των Χριστιανών βελτιώθηκε με την εφαρμογή του Χάτι Σερίφ το 1839 και κυρίως του Χάτι Χουμαγιούν το 1856, κανονισμών οι οποίοι διέδρυναν και κατοχύρωναν τα δικαιώματα των μη Μουσουλμάνων υπηκόων. Ακόμη το φερμάνι του 1858, το οποίο καθιέρωνε εκτός των άλλων, το θεσμό των δημογεροντιών και το δικαίωμα οπλοφορίας για τους Χριστιανούς.

Μετά από δύο περιορισμένες τοπικά και χρονικά εξεγέρσεις το 1841 και 1958, η επόμενη μετά το 1830 σημαντική επανάσταση στην Κρήτη ήταν αυτή του 1866-1869. Το χάσμα και η εχθρότητα μεταξύ των Χριστιανών και Μουσουλμάνων θα βαθύνει και η σύγκρουση θα πάρει και θρησκευτική διάσταση με πράξεις ιεροσυλίας εκατέρωθεν.¹³⁹

Την ίδια περίοδο η κατάσταση για τις εβραϊκές κοινότητες θα γίνει γρήγορα ανυπόφορη διότι, παγιδευμένες μεταξύ σφύρας και άκμονος, μεταξύ των εξεγερμένων Χριστιανών και των μουσουλμανικών αρχών, αποφασίζουν να

¹³⁷ Τσιγκάκης, ό.π., σ. 232. Βλ. επίσης: Μανουήλ Ιωανν. Γεδεών (επιμ.), Κανονικά Διατάξεις Επιστολάι, Λύσεις, Θεσπίσματα των Αγιοτάτων Πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως: Από Γρηγορίου μέχρι του Διονυσίου Ανδριανουπόλεως, Κωνσταντινούπολη: Πατριαρχικό τυπογραφείο, 1889, σ. 71.

¹³⁸ Φαΐς, ό.π., σ. 16.

¹³⁹ Ανδριώτης, ό.π., σ. 66-68.

δηλώσουν πίστη στις δεύτερες. Η υπακοή όμως στους Μουσουλμάνους και η αδιαφορία τους να συμμετάσχουν στην επανάσταση στο πλευρό των Χριστιανών ερμηνεύονται σαν υποστήριξη προς ένα καθεστώς που η πλειοψηφία των Χριστιανών αποδέχεται όλο και λιγότερο. Θύματα ληστειών και κακομεταχείρισης περιθωριοποιημένοι και με τη στάμπα του προδότη, πολλοί Εβραίοι εγκαταλείπουν το νησί για την Ελλάδα και την Κέρκυρα, αφήνοντας πίσω τις περιουσίες τους. Στο μεταξύ οι Τούρκοι καταπνίγουν την επανάσταση χωρίς να σεβαστούν ούτε καν τους ιερούς χώρους των Χριστιανών.

Στη διάσκεψη του Παρισιού το 1869 αποφασίζεται η Κρήτη να παραμείνει οθωμανική υπό ιδιαίτερο καθεστώς, με βάση το ιραντέ του 1867. Η Πύλη προσπαθεί να εφαρμόσει της διατάξεις του ιραντέ συγκροτώντας μία Δίαιτα, στην οποία, θα αντιπροσωπεύονται όλοι οι μουσουλμανικοί και μη μουσουλμανικοί πληθυσμοί της Κρήτης εκτός από τους Εβραίους. Οι Εβραίοι αντέδρασαν και ο κυβερνήτης του νησιού, ύστερα από ένσταση των εβραϊκών κοινοτήτων, αναγκάζεται να φέρει το ζήτημα στην κεντρική εξουσία, και ο μεγάλος Βεζίρης απαντά ότι οι Εβραίοι θα πρέπει να είναι οπωσδήποτε παρόντες στην Δίαιτα.¹⁴⁰

Το ίδιο περίπου θα επαναληφθεί και στις επόμενες επαναστάσεις (1878, 1889 και 1895 – 1898): σποραδικές πράξεις βίας κατά Χριστιανών σε γειτονικούς στις πόλεις οικισμούς ή σε συνοικίες των τριών σημαντικότερων αστικών κέντρων (Χανιά, Ρέθυμνο, Ηράκλειο) και κατά Μουσουλμάνων σε οικισμούς που απείχαν αρκετά από τις πόλεις. Οι Μουσουλμάνοι εγκατέλειπαν την ύπαιθρο για να εγκατασταθούν στα φρούρια και στις πόλεις, ενώ οι Χριστιανοί αναχωρούσαν από τις πόλεις είτε για την ύπαιθρο είτε για την Ελλάδα. Η επανάσταση του 1878 συνδέεται με τον ρωσοτουρκικό πόλεμο ο οποίος είχε ξεκινήσει τον προηγούμενο χρόνο, διήρκησε πολύ λίγο και δεν είχε ιδιαίτερες επιπτώσεις.

Η Επανάσταση του 1889 αν και ήταν επίσης βραχύβια, αποτέλεσε σημαντική τομή ως προς την παραμονή των Μουσουλμάνων στην ύπαιθρο. Το σκηνικό εχθρότητας μεταξύ Χριστιανών και Μουσουλμάνων ήταν το ίδιο. Πράξεις βίας εκατέρωθεν, αναχώρηση της πλειονότητας των Χριστιανών από τις πόλεις και αναζήτηση καταφυγίου σε οχυρά για τους Μουσουλμάνους. Καινούργιο στοιχείο αποτέλεσε το γεγονός ότι οι Χριστιανοί της υπαίθρου ήταν τώρα πιο αποφασισμένοι να

¹⁴⁰ Bernard Pierron, *Εβραίοι και Χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα. Ιστορία των διακοινοτικών σχέσεων από το 1821 ως το 1945*, Μετάφραση: Γιώργος Σαρατσιώτης, Επιμέλεια: Έφη Αμίλητου-Δήμητρα Τουλάτου, Αθήνα: Πόλις, 2004, σ. 53-54.

αποτρέψουν την επανεγκατάσταση των Μουσουλμάνων στις εστίες τους. Πολλοί Χριστιανοί άρπαζαν τις εστίες των Μουσουλμάνων και εκακοποίησαν αυτούς.

Το κύριο χαρακτηριστικό αυτής της επανάστασης υπήρξε η δυσχερής θέση στην οποία περιήλθαν οι Μουσουλμάνοι των απομακρυσμένων από τις πόλεις οικισμών. Αν και πολλοί επέστρεψαν στις εστίες τους και δέχτηκαν χρηματική βοήθεια, όπως και οι Χριστιανοί άλλωστε, για την ανοικοδόμηση των σπιτιών τους, η θέση τους παρέμεινε επισφαλής μέχρι την επόμενη επαναστατική περίοδο, του 1895-1898, όποτε δέχτηκαν το τελειωτικό χτύπημα. Αρκετοί Μουσουλμάνοι βλέποντας ότι η θέση τους αποδυναμωνόταν μέρα με τη μέρα οργανώθηκαν σε θρησκευτικές εταιρείες και οργανώσεις εμπνεόμενες από πανισλαμικά ιδεώδη. Οι δυνατότητες δράσεις τους περιορίζονταν στις πόλεις και ως μοχλό πίεσης χρησιμοποιούσαν το μουσουλμανικό υποπρολεταριάτο (Βεγγάζιοι μετανάστες) των κρητικών πόλεων και τους φτωχούς Μουσουλμάνους της υπαίθρου, οι οποίοι είχαν καταφύγει στις πόλεις και εργάζονταν κυρίως ως αχθοφόροι. Είναι αυτοί που δημιουργούσαν σε κάθε ευκαιρία ταραχές στις πόλεις, επιδίδονταν σε βίαιες πράξεις κατά των Χριστιανών και δεν φοβόντουσαν ακόμη και να εκφράσουν την αντίθεσή τους σε προσπάθειες των οθωμανικών αρχών να κατευνάσουν τα οξυμένα πνεύματα.¹⁴¹

Τα γεγονότα του 1895–1898 χαρακτηρίζονται από την αδιαλλαξία των εμπλεκομένων, από το ξεκαθάρισμα των προθέσεων και τη ριζοσπαστικοποίηση των πολιτικών. Στο γύρισμα του αιώνα βρισκόμασταν ήδη στους καιρούς της εθνοκάθαρσης. Από τα πρώτα κιόλας συμβάντα κατέρρευσαν οι οποιοσδήποτε σχέσεις ανάμεσα στη χριστιανική και τη μουσουλμανική κοινότητα του νησιού και δημιουργήθηκαν παντού ζώνες κυριαρχίας με καθαρά αποτυπωμένες γραμμές αντιπαράθεσης. Η ανάμιξη των θρησκευτικά ετερόδοξων πληθυσμών –η συμβίωσή τους, κατά συνέπεια– πήρε τέλος με τον πλέον βίαιο τρόπο. Πρόκειται για την ολοκλήρωση διεργασιών που είχαν ξεκινήσει νωρίτερα – τις διακρίνουμε σε όλο τον 19^ο αιώνα.¹⁴²

Εκείνο που χαρακτηρίζει την επαναστατική περίοδο 1895-1898 ήταν οι εκτεταμένες καταστροφές σπιτιών και καλλιεργειών που ανήκαν κατά κύριο λόγο σε Μουσουλμάνους. Στόχος των Χριστιανών ήταν η οριστική εκδίωξη των Μουσουλμάνων από τις εστίες τους στην ύπαιθρο. Την περίοδο «των ανώμαλων

¹⁴¹ Ανδριώτης, *ό.π.*, σ. 68-71.

¹⁴² Γεώργιος Μαργαρίτης, «Αναταράξεις σε μεταβατική περίοδο», *Αφιέρωμα*, Καθημερινή 30/8/1998, σ. 26.

εκείνων ημερών του 1895-1898», κατά την οποία Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι «είχον προσφύγη και εις την τυφλήν μωρίαν του εκκόπτειν και καίειν τα δένδρα αλλήλων», καταστράφηκε το 23% του συνόλου των καρποφόρων δέντρων του νομού Ηρακλείου, το 5% του νομού Λασιθίου και το 13% των νομών Χανίων, Σφακίων και Ρεθύμνου.¹⁴³

Ανάμεσα στα θύματα των ταραχών της περιόδου 1895-1898 στη Κρήτη είναι και πολλοί Εβραίοι. Η κοινότητα Χανίων, η μόνη που εκείνη την εποχή έχει κάποια σημασία αριθμοί περίπου διακόσα άτομα. Τα μέλη της ασχολούνται με το εμπόριο και ανταγωνίζονται άμεσα τους Έλληνες, με αποτέλεσμα οι σχέσεις τους να επηρεάζονται από τον εμπορικό αντισημιτισμό. Τις σχέσεις των δύο κοινοτήτων δεν διευκολύνει επίσης καθόλου η νομιμοφροσύνη των Εβραίων απέναντι στην τοπική εξουσία: με αυτό τον τρόπο κατορθώνουν μεν να γλυτώνουν από τις λεηλασίες και τις σφαγές των Τούρκων, από την άλλη όμως γίνονται μισητοί στους Χριστιανούς. Παρά την αναρχία που επικρατεί στη περιοχή από την έναρξη των ταραχών, η εβραϊκή κοινότητα εξακολουθεί να πληρώνει φόρους όπως και στο παρελθόν. Αυτή η πίστη στην τήρηση των νόμων δεν αρέσει στους εξεγερμένους οι οποίοι θεωρούν τους Εβραίους συμμάχους των «μωαμεθανών». Το 1998 με την υπογραφή της εκχειρίας αναγνωρίζεται η αυτονομία της Κρήτης και το νησί αποκτά εθνική κυβέρνηση υπό την αρμοστεία του πρίγκιπα Γεώργιου. Ο πρίγκιπας Γεώργιος δέχεται τις εξής εντολές από τις μεγάλες δυνάμεις: «Οι Εβραίοι πρέπει να εκπροσωπούνται στη γενική συνέλευση, και η θρησκεία τους θα είναι σεβαστή και θα προστατεύονται».¹⁴⁴

Μετά το τέλος του πολέμου και την εδραίωση του αισθήματος ασφαλείας κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα κάποιοι Μουσουλμάνοι επέστρεψαν στις εστίες τους, κυρίως στις επαρχίες Μονοφατισίου, Πεδιάδας και Σητείας ενώ σε άλλες περιοχές ο μουσουλμανικός πληθυσμός γνώρισε περαιτέρω συρρίκνωση.

Παρά τη θεσμική κατοχύρωση των δικαιωμάτων της μουσουλμανικής μειονότητας και παρά την επιθυμία πολλών Χριστιανών πολιτικών για ειρηνική συμβίωση, οι συγκρούσεις μεταξύ των δύο κοινοτήτων ήταν συχνές, οφειλόμενες άλλοτε σε τοπικές αντιθέσεις και άλλοτε σε όξυνση των ελληνοτουρκικών σχέσεων:

¹⁴³ Ανδριώτης, *ό.π.*, σ. 72-73.

¹⁴⁴ Pierron, *ό.π.*, σ. 55-56.

- Το καλοκαίρι του 1905 αναφέρονται επιθέσεις σε Μουσουλμάνους του Ηρακλείου και του Ρεθύμνου οι οποίες ίσως να συνδέονταν με την ένταση που επικράτησε κατά τη διάρκεια της επανάστασης στο Θέρισο.
- Τον Αύγουστο του 1909 οι Χριστιανοί κάτοικοι του Ρεθύμνου αποφάσισαν την κήρυξη μποϋκοτάζ κατά των μουσουλμανικών καταστημάτων της πόλης.
- Τον Μάιο του 1910 η χριστιανική πλειοψηφία στη Συνέλευση των Κρητών απαίτησε οι Μουσουλμάνοι πληρεξούσιοι να ορκιστούν στο όνομα του βασιλιά της Ελλάδος, προκαλώντας έντονες αντιδράσεις, αναταραχές και μποϋκοτάζ ελληνικών προϊόντων σε λιμάνια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.
- Τον Απρίλιο και τον Μάιο του 1911 συγκροτήθηκαν συλλαλητήρια στις πόλεις του νησιού με αφορμή την αποστολή για πρώτη φορά καδήδων από την Κωνσταντινούπολη, για τους οποίους υπήρχε φόβος ότι «θα χρησιμεύσουν ως εστία συνδουλισμού πολιτικών και θρησκευτικών παθών μεταξύ των δύο συνοίκων στοιχείων»¹⁴⁵

Παρ' όλα αυτά δεν έλειπαν και εκδηλώσεις προσέγγισης μεταξύ των δύο αλλόθρησκων «συγκατοίκων». Με αφορμή τον εορτασμό του μπαϊραμιού τον Ιούνιο του 1920 στη πόλη του Ηρακλείου εκφράζονται έπαινοι για τη νομιμοφροσύνη των Μουσουλμάνων και τονίζονται οι αγαθές σχέσεις μεταξύ των δύο στοιχείων. Επιφανή μέλη των μουσουλμανικών κοινοτήτων των πόλεων προσέφεραν οικονομική ενίσχυση για τους Χριστιανούς πρόσφυγες από τη Μ. Ασία τόσο κατά το πρώτο διωγμό όσο και μετά τη Μικρασιατική καταστροφή. Συχνά οι Μουσουλμάνοι αναφέρονται από το τύπο ως «συμπατριώται» και μέχρι την αναχώρησή τους αντιμετώπιστηκαν με ιδιαίτερη συμπάθεια.¹⁴⁶

Εδώ θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι κατά την τελευταία δεκαετία πριν από την αποχώρηση του Μουσουλμανικού στοιχείου από το νησί η προσπάθεια πώλησης της περιουσίας των Τουρκοκρητικών εντάθηκε και οι συμβολαιογραφικές πράξεις τέτοιου είδους πολλαπλασιάστηκαν. Προφανώς διαισθανόμενοι το τέλος της «συγκατοίκησης». Γράφει ο Αντώνης Στρατάκης για το θέμα αυτό:

«...Οι δε πράξεις αφορούν σε διαφορές τόσο ανάμεσα στους ίδιους τους Τουρκοκρητικούς όσο και ανάμεσα στους τελευταίους και στον χριστιανικό πληθυσμό. Σημαντικό ρόλο φαίνεται να διαδραματίζει εδώ η συγκυρία, 1914-1920, καθώς η ενσωμάτωση της Κρήτης στο ελληνικό κράτος και η όξυνση των εθνικών

¹⁴⁵ Ανδριώτης, *ό.π.*, σ. 79-80.

¹⁴⁶ *ό.π.*, σ. 83-84.

διαφορών μετά την ελληνική αποβίβαση στη Σμύρνη, το 1919, προκάλεσαν πολλές διεργασίες, με σημαντικότερη στη συγκεκριμένη περίπτωση την πώληση κτημάτων και την τακτοποίηση διαφόρων εκκρεμοτήτων των Τουρκοκρητικών, οι οποίοι αναγκάστηκαν στις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα να εγκαταλείψουν το νησί. Στο ζήτημα των αγοραπωλησιών, για παράδειγμα, αρκετές είναι οι πράξεις εκείνες, στις οποίες Τουρκοκρητικοί (οι οποίοι προφανώς επιθυμούσαν να εγκαταλείψουν το νησί) πωλούν σε Τουρκοκρητικούς (οι οποίοι στην παρούσα φάση φαίνεται ότι δεν είχαν τη διάθεση να φύγουν), αρκετές είναι όμως κι εκείνες, στις οποίες Τουρκοκρητικοί πωλούν σε Χριστιανούς αγοραστές, φοβούμενοι ότι, αν δεν το κάνουν, ίσως χάσουν όλη τους την περιουσία και προτιμούν να αποκομίσουν έστω κάτι. Μπορούν πάνω στα ζητήματα αυτά να γίνουν διάφορες υποθέσεις, οι οποίες όμως πρέπει να διασταυρωθούν και κυρίως να προκύψουν και από άλλου τύπου πηγές, όπως εφημερίδες, ημερολόγια, καταγεγραμμένες προφορικές μαρτυρίες. Θα μπορούσε για παράδειγμα κάποια από αυτές τις πηγές να μαρτυρήσει την περίπτωση μιας οικογένειας Τουρκοκρητικών η οποία, φοβισμένη ίσως από τις νέες εξελίξεις, πωλεί βεβιασμένα την περιουσία της και εγκαταλείπει άμεσα το νησί; Φαίνεται, όπως άλλωστε έχουν αναδείξει διάφορες μελέτες, ότι κάτι τέτοιο είναι δυνατόν να συμβαίνει, καθώς η αλλαγή στο ιδιοκτησιακό καθεστώς, η οποία είχε ξεκινήσει από το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, περνά πλέον, ήδη από τα πρώτα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας, στο τελικό της στάδιο, με την πώληση μεγάλων γεωργικών εκτάσεων από Τουρκοκρητικούς σε χριστιανούς. Σε πρώτη φάση, βέβαια, η μεταβίβαση γης υπέρ των Χριστιανών, δε συνοδεύονταν από τη φυγή των Τουρκοκρητικών από το νησί αλλά από μια εσωτερική μετακίνηση, από τα χωριά στα κεφαλοχώρια των επαρχιών ή στα μεγάλα αστικά κέντρα του νησιού...».¹⁴⁷

Ενώ παρακάτω αναφέρει: «παρά το κλίμα αντιπαράθεσης και αντεκδίκησης που υπήρχε ανάμεσα στις δύο κοινότητες δε λείπουν επίσης δικαιπραξίες μεταξύ εκπροσώπων τους, που φανερώνουν τη θέλησή τους για συνύπαρξη και συνεργασία στον οικονομικό και κοινωνικό τομέα, όπως εξάλλου συνέβαινε και τόσα χρόνια πριν».¹⁴⁸

Από τα παραπάνω παρατηρούμε ότι σε περιόδους ειρήνης υπήρχε ανάμεσα στους «συγκάτοικους» των τριών κοινοτήτων μια «φαινομενική αρμονία», που σε περιόδους εντάσεων και πολεμικών επιχειρήσεων μετατρέποταν σε φανατισμό.

¹⁴⁷ Στρατάκης, *ό.π.*, σ. 9-10.

¹⁴⁸ *ό.π.*, σ. 13.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΣΥΓΚΑΤΟΙΚΗΣΗΣ

6α. Η ΟΡΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΧΩΡΗΣΗ ΤΩΝ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ

Όπως ήδη αναφέρθηκε, την τελευταία επανάσταση του (1897-1898) διαδέχθηκε μια δεκαπενταετής περίοδος ημιανεξαρτησίας, ή περίοδος αυτονομίας (1898-1913) και αυτή η τελική ενσωμάτωση του νησιού στον εθνικό κορμό. Από την 1^η Δεκεμβρίου 1913, η Κρήτη ακολούθησε την τύχη του Ελληνικού Κράτους.

Μετά την αποδυνάμωση του Μουσουλμανικού στοιχείου του νησιού και παρά τις εκδηλώσεις προσέγγισης μεταξύ των δύο αλλόθρησκων «συγκατοίκων», οι οποίες δεν στέφθηκαν με πλήρη επιτυχία οδηγηθήκαμε στην Συνθήκη της Λοζάννης (1923). Υπογράφηκε από τα αντίπαλα μέρη, την Ελλάδα και την Τουρκία, η «Σύμβαση Ανταλλαγής των πληθυσμών», της οποίας – μολονότι την πατρότητα της πρότασης δεν γνωρίζουμε με ασφάλεια – ξέρουμε καλά τις συνέπειες για το ελληνικό κράτος.

Ο καταναγκαστικός και υποχρεωτικός χαρακτήρας της ανταλλαγής με βάση το θρήσκευμα αποτέλεσε παγκόσμια πρωτοτυπία στην ιστορία των λαών, οδήγησε 1.300.000 Χριστιανούς Οθωμανούς υπηκόους στην Ελλάδα και 500.000 Μουσουλμάνους Έλληνες υπηκόους στην Τουρκία και αποτελεί «πρόκριμα» για την τακτοποίηση λογαριασμών μεταξύ αντιπάλων κρατών.

Το 1923 θ' αναλωθεί με τις προετοιμασίες της ανταλλαγής των ετερόδοξων πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, σύμφωνα με την Σύμβαση ανταλλαγής του Ιανουαρίου του 1923. Πολλοί Μουσουλμάνοι της Κρήτης θ' αναχωρήσουν από το νησί ιδιωτικώς κατά τη διάρκεια της χρονιάς, εφ' όσον διέθεταν τις οικονομικές προϋποθέσεις, οι περισσότεροι όμως θ' αναχωρήσουν κατά ομάδες, με ειδικά ναυλωμένα πλοία, κάτω από τον έλεγχο τριμελών επιτροπών.

Η πρώτη οργανωμένη ομάδα ανταλακτέων Μουσουλμάνων θα συγκροτηθεί από 1.929 Τουρκοκρητικούς της περιοχής Ηρακλείου και της περιοχής Ρεθύμνου, οι οποίοι θα επιβιβαστούν διαδοχικά στο ατμόπλοιο «Κερασούζ» με κατάπλου το λιμάνι των Κυδωνιών της Μ. Ασίας στις 3/12/1923 και η τελευταία από 300 περίπου άτομα τα οποία θα αναχωρήσουν από το Ηράκλειο στα μέσα Ιουλίου του 1924 με το ατμόπλοιο «Αντιγόνη». Η διάρκεια του ταξιδιού Κρήτη – Κυδωνίες υπολογίζεται σε 6 μέρες, κατά τις οποίες οι ανταλλάξιμοι ήταν υποχρεωμένοι να έχουν εξασφαλίσει

με ίδια μέσα τη διατροφή τους σύμφωνα με ανακοίνωση της επιτροπής ανταλλακτέων.¹⁴⁹

Από την Κρήτη αναχώρησαν συνολικά 23.821 Τουρκοκρητικοί. Οι κυριότεροι τόποι εγκατάστασης των Τουρκοκρητικών στην Τουρκία ήταν η Σμύρνη, το Αϊβαλί, ο Τσεσμές, το Αδραμύτιο, τα Βουρλά, η Φωκαία και τα Καράμπουρνα.¹⁵⁰

Αρκετοί Τουρκοκρητικοί προσπάθησαν να εξαιρεθούν από την ανταλλαγή, άλλοτε επιτυχώς και άλλοτε όχι. Τελικά απ' αυτούς θα παραμείνουν ελάχιστοι είτε με οριστική απαλλαγή από την υποχρέωση ανταλλαγής, μετά από απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου, είτε με προσωρινή παράταση της παραμονής τους, με απόφαση της Γενικής Διοίκησης Κρήτης. Η οριστική απαλλαγή σχετιζόταν με πράξεις επέμβασης Τουρκοκρητικών υπέρ Χριστιανών του νησιού στη διάρκεια της τρομοκρατίας.

Λαϊκές αφηγήσεις υπαινίσσονται ή και υποστηρίζουν την κρυφή παραμονή στο νησί Μουσουλμάνων, ιδιαίτερα γυναικών. Αυτό προϋπόθετε μικτούς γάμους.¹⁵¹

¹⁴⁹ Τζεδάκη-Αποστολάκη, *ό.π.*, σ. 147-148.

¹⁵⁰ Ανδρριώτης, *ό.π.*, σ. 85-86.

¹⁵¹ Τζεδάκη-Αποστολάκη, *ό.π.*, σ. 149.

6β. ΤΟ ΤΡΑΓΙΚΟ ΤΕΛΟΣ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Η ιστορία των Εβραίων της Κρήτης είχε τραγικό τέλος εξ' αιτίας του ολοκληρωτικού χαμού τους κατά την περίοδο της Γερμανικής κατοχής.

Το θέμα αυτό έχει απασχολήσει κατ' επανάληψη Έλληνες και ξένους ιστορικούς ερευνητές. Αυτή η μαζική εξόντωση των Εβραίων μαζί με Χριστιανούς συμπολίτες τους επετεύχθη με την βύθιση του πλοίου «ΤΑΝΑΪΣ», που τους μετέφερε στον Πειραιά μετά τη σύλληψή τους. Το κρίσιμο ερώτημα ήταν πάντα ποιος βύθισε το πλοίο, το οποίο οδήγησε σε ομαδικό θάνατο εκατοντάδες αθώους; Το έκαναν οι ίδιοι οι Γερμανοί, προήλθε από λάθος συμμαχικού υποβρυχίου; Τι ακριβώς συνέβη;

Η σύλληψη των Εβραίων της Κρήτης ξεκίνησε από τα Χανιά. Τα ξημερώματα της 21^{ης} Μαΐου του 1944 από τη Γκεστάπο. Οι Εβραίοι κρατήθηκαν στις φυλακές της Αγυιάς μέχρι τις 3 Ιουνίου και στις 4 Ιουνίου τους επιβίβασαν σε φορτηγά αυτοκίνητα και μέσω Ρεθύμνου τους μετέφεραν στο Ηράκλειο, όπου κρατήθηκαν στις φυλακές του φρουρίου Μακάσι. Αμέσως μετά τη σύλληψή τους, 21 Μαΐου, ακολούθησε λεηλασία των σπιτιών τους, τα οποία απογυμνώθηκαν από κάθε τι κινητό. Μαρτυρίες αναφέρουν, ότι τα θρησκευτικά και άλλα πολύτιμα βιβλία τους συγκεντρώθηκαν στο κτίριο που σήμερα στεγάζει το Αρχαιολογικό Μουσείο της πόλης και αφού διαλέχτηκαν ορισμένα, τα υπόλοιπα δόθηκαν στις φλόγες. Στις 25 Μαΐου η Γερμανική Στρατιωτική Διοίκηση εξέδωσε διαταγή σχετικά με την κατάσχεση των εβραϊκών περιουσιών, ενώ όριζε ότι αυτή «θα γινόταν μεταξύ 20 και 23 Μαΐου». Προφανώς, η διαταγή εξεδόθη για να νομιμοποιηθούν οι λεηλασίες που είχαν προηγηθεί. Μεταξύ της 21^{ης} Μαΐου και της 8^{ης} Ιουνίου συνελήφθησαν και οι Εβραίοι του Ηρακλείου καθώς και οι λιγοστοί της υπόλοιπης Κρήτης, οι οποίοι φυλακίστηκαν επίσης περιμένοντας τη μεταφορά τους στον Πειραιά.

Το ατμόπλοιο Τάναϊς κατέπλευσε στο λιμάνι του Ηρακλείου στις 8.10 μ.μ. της 1^{ης} Ιουνίου 1944 προερχόμενο από τον Πειραιά και μεταφέροντας εφόδια στις γερμανικές δυνάμεις κατοχής. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του υπέστη δύο αεροπορικές επιθέσεις από τη βρετανική αεροπορία, χωρίς όμως να χτυπηθεί, όπως συνέβη με άλλα πλοία της νηοπομπής του. Έτσι έφθασε στο Ηράκλειο σώο και αμέσως άρχισε την εκφόρτωση.

Στο διάστημα από τον κατάπλου (1^η Ιουνίου) έως τον απόπλου (8 Ιουνίου), το πλοίο παρέμεινε στο λιμάνι του Ηρακλείου, το οποίο βομβαρδίστηκε επανειλημμένα από τις συμμαχικές δυνάμεις χωρίς και πάλι το «Τάναϊς» να κτυπηθεί.

Η επιβίβαση των Εβραίων ομήρων, καθώς και μιας ομάδας Χριστιανών που είχαν συλληφθεί λόγω της απαγωγής του Γερμανού στρατηγού Κράιπε (26 Απριλίου 1944), έγινε το απόγευμα της 8^{ης} Ιουνίου 1944. Ακολουθώντας την τακτική του νυκτερινού πλου, το πλοίο απέπλευσε μετά την δύση του ήλιου συνοδευόμενο από δύο μικρά καταδιωκτικά σκάφη και το εξοπλισμένο ιστιοφόρο «Ηρα», με προορισμό το λιμάνι του Πειραιά. Στο πλοίο επιβιβάστηκαν 269 Εβραίοι, 48 Χριστιανοί όμηροι, 8 άτομα πλήρωμα και 30 Γερμανοί φρουροί των ομήρων, (οι περισσότεροι από τους Γερμανούς διασώθηκαν).

Η πορεία που ακολούθησε η νηοπομπή ήταν προς βορρά και προφανώς είχε κατεύθυνση προς το στενό Σαντορίνης και Φολεγάνδρου. Εάν έφθανε στο σημείο αυτό, θα έστρεφε βορειοδυτικά και μέσα από τα νησιά των Νοτίων Κυκλάδων θα κατευθυνόταν προς τον τελικό προορισμό της, τον Πειραιά.

Το ατμόπλοιο Τάναϊς εντοπίστηκε από το υποβρύχιο Βίβιντ στις 2.31 π.μ. της 9^{ης} Ιουνίου, όταν πλέον η νηοπομπή βρισκόταν στον τομέα περιπολίας του. Εκείνο το βράδυ η θάλασσα ήταν ήσυχη. Στις 3.12 π.μ. το υποβρύχιο βρέθηκε στη κατάλληλη θέση επιθέσεως. Η απόστασή του από τον στόχο του υπολογίζεται μεταξύ 2.000-2.700 μέτρων. Από περισκοπικό βάθος εξαπέλυσε εναντίον του Τάναϊς τέσσερις τορπίλες και αμέσως μετά καταδύθηκε στα 80 αγγλικά πόδια (24,38 μέτρα). Δύο λεπτά αργότερα, δύο από τις τέσσερις τορπίλες χτύπησαν το σκάφος και ακολούθησαν ισάριθμες εκρήξεις.

Τη στιγμή εκείνη το πλοίο βρισκόταν 33 μίλια βορειοανατολικά του Ηρακλείου. Τα επόμενα 45 λεπτά τέσσερις ακόμα εκρήξεις ακούστηκαν και το πλοίο βυθίστηκε παίρνοντας μαζί του εκατοντάδες ανθρώπινες ζωές. Το σημείο 35° 53' βόρειο και 25° 11' ανατολικό του Κρητικού πελάγους έμελλε να γίνει ο υγρός τάφος τόσων αθώων θυμάτων.

Το υποβρύχιο παρέμεινε σε κατάδυση αρκετό χρόνο μετά την επίθεση. Οι ήχοι που έφθασαν σ' αυτό από την επιφάνεια έδειχναν ότι τα τρία συνοδευτικά σκάφη περισυνέλεξαν επιζώντες ναυαγούς, ενώ δεν παρατηρήθηκε ανθυποβρυχιακή δράση. Το μεσημέρι της ίδιας ημέρας, στις 15.00 μ.μ. εντοπίστηκαν στη θάλασσα 15 κομμάτια ξύλου διαφόρων μεγεθών και σχημάτων, καθώς και 12 γεμάτα βαρέλια πετρελαίου των 40 γαλονιών.¹⁵²

¹⁵² Δημήτρης Μαυριδερός, «Το τελευταίο ταξίδι», *Χρονικά 129*, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1994, σ. 32.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η δυναμική της συνύπαρξης ανάμεσα στους Χριστιανούς, τους Μουσουλμάνους και τους Εβραίους της Κρήτης για ένα διάστημα περίπου τριών αιώνων είναι πράγματι συναρπαστική. Η σύντηξη ετερογενών πολιτισμικών χαρακτηριστικών και αλλόδοξων παραδόσεων στο πεδίο της καθημερινής ζωής γεννούν ποικίλες συγκρητιστικές μορφές.

Εκ των πραγμάτων ο Ελληνισμός της Τουρκοκρατίας συσπειρώνεται γύρω από την Ορθόδοξη Εκκλησία. Αυτή, άλλωστε, επιβιώνει μετά την πτώση του Βυζαντίου και διατηρεί τη συνοχή των υποδούλων. Όμως, ήδη από την περίοδο του Κρητικού Πολέμου οργανώθηκε μια ισχυρή μουσουλμανική κοινότητα αποτελούμενη, σχεδόν κατεξοχήν, από Τουρκοκρήτες, Έλληνες δηλαδή μουσουλμάνους. Η κοινότητα αυτή συνδυάζοντας μουσουλμανικά χαρακτηριστικά με ελληνικές συνήθειες, αυξανόταν προοδευτικά για να εξισωθεί σε αριθμό μελών με τη χριστιανική λίγο πριν από το 1821. Συγχρόνως εμφανίστηκε το φαινόμενο του κρυπτοχριστιανισμού ανάμεσα στους βίαια εξισλαμισθέντες. Βέβαια, για τους Μουσουλμάνους της Κρήτης η θρησκεία υπήρξε, λόγω και της καταγωγής τους, ένα πολιτικό μάλλον πλεονέκτημα παρά ένα συνειδητό *forum internum*. Ωστόσο, δεν εξέλειπε κάποιες φορές και ο φανατισμός εξαιτίας της χαμηλής μορφωτικής τους στάθμης. Οι Χριστιανοί υπερείχαν αριθμητικά στην ύπαιθρο, ενώ αντίθετα οι Μουσουλμάνοι διέθεταν το προβάδισμα στα τρία μεγάλα αστικά κέντρα της Βόρειας Κρήτης, τα Χανιά, το Ρέθυμνο και το Ηράκλειο, γεγονός που καθόριζε και σε σημαντικό βαθμό τις επαγγελματικές τους δραστηριότητες.

Από την άλλη, η εβραϊκή παρουσία στην Κρήτη είναι πολύ παλιά. Αν και αναφορές γίνονται από την Μινωική ακόμη και έπειτα Ρωμαϊκή εποχή, εντούτοις η έλευση και συστηματική εγκαθίδρυσή τους στο νησί κορυφώνεται με την κατάκτηση των Βενετών. Επί Ενετοκρατίας επιβάλλεται η γκετοποίηση που ίσχυε και στη μεσαιωνική Ευρώπη και οι Εβραίοι κατοικούν σε ξεχωριστές συνοικίες συνήθως γύρω από τη Συναγωγή στα τρία μεγάλα λιμάνια, συνιστώντας μια ενδιάμεση τάξη μεταξύ Ελλήνων και Ενετών Ευγενών με κύριες ασχολίες το εμπόριο και την τοκογλυφία. Στην Οθωμανική περίοδο τα περιοριστικά μέτρα χαλαρώνουν, όμως, ακόμη και στην ακμή τους, ο αριθμός τους συγκριτικά με τα άλλα δύο στοιχεία ήταν μικρός. Εξαίρεση αποτελεί η εβραϊκή κοινότητα των Χανίων με το μεγαλύτερο αριθμό μελών και σημαντική οικονομική άνθηση. Οι Εβραίοι της Κρήτης είχαν

αρκετές πνευματικές δραστηριότητες απορρέουσες από τις θρησκευτικές τους αρχές και παρέμειναν σχετικά ουδέτεροι στις διαμάχες μεταξύ Χριστιανών και Μουσουλμάνων.

Ο αυστηρός διαχωρισμός κατά θρησκεύματα γινόταν εμφανέστερος μόνο σε επαναστατικές εποχές όπου επικρατούσε μια ένοπλη ειρήνη με καχυποψία και συχνά σκληρές συγκρούσεις, ενώ τον υπόλοιπο χρόνο οι σχέσεις των τριών στοιχείων ήταν καλές. Γενικά, πάντως, φαίνεται ότι ο πλουραλισμός ήταν ζωτικό στοιχείο της αστικής κρητικής κοινωνίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Αγουρίδης Σάββας, *Το κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο*, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, 2005.
2. Αναστασόπουλος Αντώνης, «Η Κρήτη στο οθωμανικό πλαίσιο», *Κρητολογικά Γράμματα 17*, Ρέθυμνο 2001.
3. Ανδριώτης Νίκος, «Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Κρήτη 1821-1924. Ένας αιώνας συνεχούς αναμέτρησης εντός και εκτός του πεδίου μάχης», *Μνήμων 26* (2004).
4. Ανδριώτης Νίκος, «Η Κρήτη στο κατώφλι της Ελευθερίας», *Αφιέρωμα*, Καθημερινή 30/8/1998.
5. Ankori Z., «Jews and the Jewish Community in the History of Medieval Crete», *Πεπραγμένα Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ', Αθήνα: 1968.
6. Αράρ Ιακώβ, «Πέντε Θεοί στην ίδια πόλη», *Το άλλο Βήμα*, 8/11/1998.
7. Βενιαμίν εκ Τουδέλης, *Το βιβλίο των ταξιδίων*, Αθήνα: Στοχαστής, 1994.
8. Γεδεών Ιωάνν. Μανουήλ, (επιμ.), *Κανονικά Διατάξεις Επιστολάι, Λύσεις, Θεσπίσματα των Αγιοτάτων Πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως: Από Γρηγορίου μέχρι του Διονυσίου Ανδριανουπόλεως*, Κωνσταντινούπολη: Πατριαρχικό τυπογραφείο, 1889.
9. Greene Molly, *Κρήτη ένας κοινός κόσμος: Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στη Μεσόγειο των Πρώιμων Νεότερων Χρόνων*, Αθήνα: Εικοστός Πρώτος, 2005.
10. Δετοράκης Θεοχάρης, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο: [χ.ε], 1986.
11. Δετοράκης Θεοχάρης, «Η εκατόμβη της 25^{ης} Αυγούστου 1898», *Αφιέρωμα*, Καθημερινή 30/8/1998.
12. Εβραϊκή κοινότητα Βόλου, *Εβραϊκές γιορτές και παραδόσεις*, Βόλος: 1993.
13. Ζαϊμάκης Γιάννης, «Κρητικός Γυμναστικός Σύλλογος εν Ηρακλείω». Ο πρώτος Γυμναστικός Σύλλογος της Κρητικής Πολιτείας. *Κρητική Πολιτεία*, Πατρίς 30/11/2007
14. Καζαντζάκης Νίκος, *Αναφορά στον Γκρέκο*, Αθήνα⁶: Ελένη Καζαντζάκη, 1961.
15. Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου Κάλλια, «Η παιδεία στην Κρήτη, 1868-1878. Μία επισκόπηση», *Πεπραγμένα Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ', Ηράκλειο 1985
16. Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου Κάλλια, *Ελληνικός Αλτρωτισμός και Οθωμανικές Μεταρρυθμίσεις: η περίπτωση της Κρήτης 1868-1877*, Αθήνα: Εστία, 1988.

17. Κάνιελ Μάικλ, *Η τέχνη του ιουδαϊσμού*, Αθήνα: Ντουντούμης, 1982.
18. Καραβιδόπουλος Δ. Ιωάννης, *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 11, Αθήνα: Μαρτίνοσ., 1967.
19. Καρέλης Μανώλης, «Οι Κρητικές επαναστάσεις του 19^{ου} αιώνα και οι σφαγές της 25^{ης} Αυγούστου στο Ηράκλειο», *Κρητική Πολιτεία*, Πατρίς 30/11/2007.
20. Καριώτογλου Αλέξανδρος, *Ορθοδοξία και Ισλάμ*, Αθήνα: Δόμος, 1994.
21. Κονδυλάκης Ιωάννης, *Τα Άπαντα*, Αθήνα: Αηδών, 1961.
22. Κορναράκης Γ, Λαγουδιανάκης Κ κ.α., *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο: Σύλλογος Δασκάλων & Νηπιαγωγών Ν. Ηρακλείου, χ.χ..
23. Kreiser K, Deim W, Majer G. H, *Lexikon der islamischen Welt*, τ. 3, Stuttgart: 1974.
24. Κυρκίνη-Κούτουλα Αναστασία, «Το Ισλάμ στην Οθωμανική επαρχιακή διοίκηση του ελλαδικού χώρου», *Νέα Κοινωνιολογία 23*, Άνοιξη 1997.
25. Κωνσταντίνη Μωϋσή (Άρχείο), «Το καταστατικό λειτουργίας των ισραηλιτικών κοινοτήτων Κρήτης», *Χρονικά 162*, Ιούλιος-Άύγουστος 1999.
26. Λιάκος Αντώνης, «Δοκίμιο για μια ποιητική της ιστορίας», *Τα Ιστορικά 31*, 1999
27. Λουκάτος Σπύρος, «Η Κρήτη κατά την κρίση του Ανατολικού ζητήματος 1875-1881». *Πεπραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ρέθυμνο 1995, τόμος Γ1.
28. Μαμαλάκης Ιωάννης, «Σοβαρές επιτυχίες των επαναστατών το 1868 στην Κρήτη», *Πεπραγμένα Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Αθήνα 1975, τόμος Γ'.
29. Μανούσακας Μανόλης, «Η Γαλλική Σχολή Χανίων», *Χανιώτικα Νέα*, Διαδρομές, 27/04/07
30. Μαργαρίτης Γεώργιος, «Αναταράξεις σε μεταβατική περίοδο», *Αφιέρωμα*, Καθημερινή 30/8/1998.
31. Μαυριδερός Δημήτρης, «Το τελευταίο ταξίδι», *Χρονικά 129*, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1994.
32. Μάρκογλου Εμμανουήλ, Το ενδιαφέρον του Αμερικανικού λαού διά την Κρητικήν επανάστασιν 1866-1869, Αθήνα: Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών, 1970.
33. Μόλχο Ρένα, *Ιστορία του ελληνικού Εβραϊσμού*, Αθήνα: Πάντειον, 2002, (Πανεπιστημιακές σημειώσεις).
34. Morgan G, «The Canea earthquake of 1595», *Κρητικά Χρονικά 9*, 1955.
35. Μπέγζος Μάριος (επιμ.), *Θρησκευτολογικό Λεξικό*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2000.

36. Νούρ Αλύ, Το Κοράνιον και το Βυζάντιον, Αθήνα: [χ.ε.], 1970.
37. Παναγιωτάκης Γεώργιος, «Η Αρμοστέια του Πρίγκιπα Γεώργιου και τα σημαντικά γεγονότα», *Κρητική Πολιτεία*, Πατρίς 30/11/2007.
38. Παναγιωτάκης Γεώργιος, «Η Αρμοστέια του Αλέξανδρου Ζαΐμη», *Κρητική Πολιτεία*, Πατρίς 30/11/2007.
39. Παπαγεωργίου Στέφανος, Από το Γένος στο Έθνος: Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους 1821-1862, Αθήνα: Παπαζήσης, 2004.
40. Παπαδοπετράκης Γρηγόριος, *Ιστορία των Σφακίων: ήτοι μέρος της Κρητικής ιστορίας*, Αθήνα: Αδελφοί Βαρδινογιάννη, 1971 (φωτοτυπική ανατύπωση της εκδ. του 1888).
41. Παπαδόπουλος Παύλος, «Μια βόλτα στα Οβραϊκά», *Στιγμές 44*, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1999.
42. Παπαμανουσάκης Στρατής, (επιμ.), *ΤΑΙΩΣ τόμος Γ'*, Χανιά: 1993.
43. Παπαρρηγόπουλος Κων/νος, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1970-1978, τόμος ΙΓ'.
44. Παπασπηλιόπουλος Σπήλιος, «Η Μεσόγειος των θεών και των ανθρώπων», *Ευρωπαϊκή έκφραση 28*,
45. Πεπονάκης Μανόλης, *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-1898)*, Ρέθυμνο: Ιερά Μητρόπολις Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου, 1997.
46. Pierron Bernard, *Εβραίοι και Χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα. Ιστορία των διακοινοτικών σχέσεων από το 1821 ως το 1945*, Μετάφραση: Γιώργος Σαρατσιώτης, Επιμέλεια: Έφη Αμίλητου-Δήμητρα Τουλάτου, Αθήνα: Πόλις, 2004.
47. Rearl C.Dr, R.Brookes, *Βασικές Αρχές του Ιουδαϊσμού*, μετφ. Μ. Κρίσπη, Αθήνα: ΚΙΣ, 1997.
48. Σβολόπουλος Κων/νος, «Από την Κρητική Πολιτεία στην Ένωση», *Αφιέρωμα*, Καθημερινή 30/8/1998.
49. Σημανδηράκη Ζαχαρένια, «Τα Κρητικά σωματεία από το 1878 ως το 1913», Χανιά: Πεπραγμένα 6^{ου} Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, 1991, τ. Γ'.
50. Σταυράκης Νικόλαος, *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης: Μετά διαφόρων γεωγραφικών, ιστορικών, αρχαιολογικών, εκκλησιαστικών κ.λ.π. ειδήσεων περί νήσου* (μέρος Α'), Αθήνα: Παλλιγενεσία, 1890.
51. Σταυρινίδης Νίκος, *Μεταφράσεις Τουρκικών Ιστορικών Εγγράφων*, τ. Β'. Ηράκλειο: ΒΔΒΗ, 1976.

52. Στρατάκης Αντώνης, «Οι Συμβολαιογράφοι του Ρεθύμνου Περτέβ Δερβισιάκης και Ιωάννης Δ. Νικολακάκης (19^{ος} – 20^{ος} αιώνας)», Ρέθυμνο: [χ.ε.], 2006
53. Τζεδάκη-Αποστολάκη Λένα, «Τουρκοκρητικοί: αναζήτηση μιας ταυτότητας», *Τα Ιστορικά* 18 (2001).
54. Turot Henry, *Η Κρητική επανάσταση και ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897*, Μετάφραση: Λοίσκα Αβαγιανού. Σχόλια-εισαγωγή: Ελένη Λιακάκη. Αθήνα: [χ.ε.] 1991.
55. Τσίβης Δ. Γιάννης, *Χανιά 1252-1940*, Αθήνα: Γνώση, 1993.
56. Τσιγκάκης Κώστας, «Οι Εβραίοι του Χάνδακα κατά τον 16^ο αιώνα», στο Συλλογικό: *Ο Ελληνικός Εβραϊσμός: επιστημονικό συνέδριο*, 3 και 4 Απριλίου 1998, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1999.
57. Τωμαδάκης Β. Ν., «Οικογένειαι Salamon-Σολωμού εν Κρήτη», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 14, 1938
58. Φαίς Μισέλ, «Ναυαγισμένοι στην Ιστορία», *Χρονικά* 155, Μάιος-Ιούνιος 1998.
59. Fagothi Suraiya, *Κουλτούρα και καθημερινή ζωή στην Οθωμανική αυτοκρατορία (Από τον Μασαίωνα ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα)*, Μετάφραση: Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, [Αθήνα]: Εξάντας.
60. Φρόνιμος Ευάγγελος, «Η Κρήτη και οι Εβραίοι», *Χρονικά*, 148, Μάρτιος-Απρίλιος 1997.
61. Χαιρέτη Μαρία, *Ανέκδοτα Βενετικά έγγραφα περί των εβραίων εν Κρήτη*, (Ανατύπωση εκ του ΛΓ', 1964, τόμου της Επετηρίδος Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών), Αθήνα: Μυρτίδης, 1964.
62. Χανάν Σταυρουλάκης Νικόλας, «Η Ζουντέκα: Η εβραϊκή συνοικία των Χανίων», Χανιά: χ.χ..
63. Χιδίρογλου Παύλος, «Εξισλαμισμοί στην Κρήτη», *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Αθήνα: 1981, τόμος Γ'.
64. Chouraqui Andre, *Η Καθημερινή Ζωή των Ανθρώπων της Βίβλου*, Αθήνα: Παπαδήμας, 1992
65. Χρηστάκης Γιάννης, Πατεράκης Γιώργος, *Η Κρήτη και η Ιστορία της*, Αθήνα: Καλέντης 1995.
66. Χριστόπουλος Φ. Παν., «Η Εβραϊκή Κοινότητα στην Μεσαιωνική Κρήτη», *Χρονικά* 117, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος, 1991.

ΔΙΚΤΥΑΚΟΙ ΤΟΠΟΙ

«Η διακοπή μιας ιστορίας 23 αιώνων», www.nyloo.com/html/ent/154/ent.37154.2.asp

«Οι Εβραίοι της Ελλάδος», www.kis.gr/main.html

«Ιστορία των Εβραίων στην Ελλάδα», www.el.wikipedia.org/wiki

<http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%99%CF%83%CE%BB%CE%AC%CE%BC>

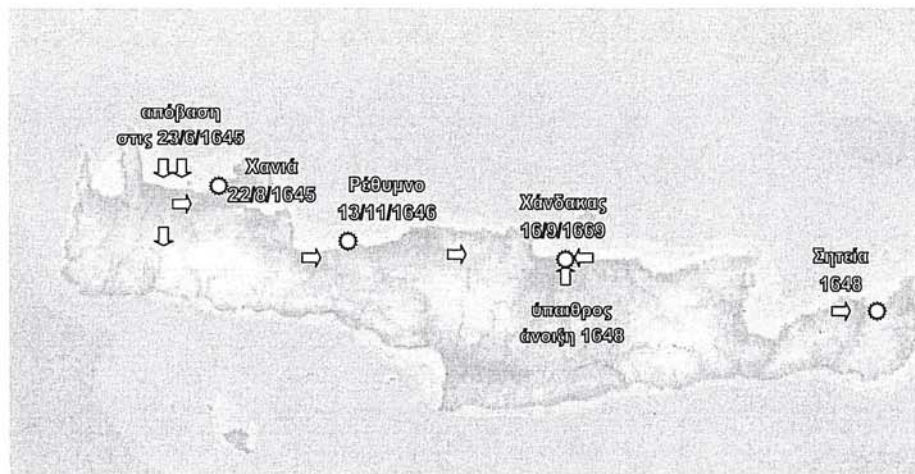
www.etz-hayyim-hania.org

ΦΕΚ

Νόμος 3218, ΦΕΚ Α/12/27-1-04.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΧΑΡΤΗΣ 1
Ο ΚΡΗΤΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ (1645-1669).

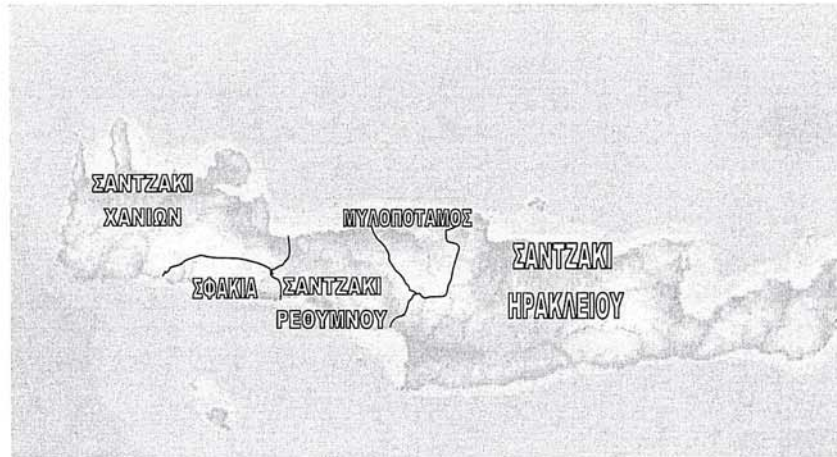

Ο τουρκικός στόλος, έφτασε στο δυτικό άκρο του κόλπου των Χανίων στις **23 Ιουνίου 1645**. Η απόβαση έγινε κοντά στη Μονή Γωνιάς. Μετά από δύο μήνες αντίσταση η πόλη των Χανίων παραδόθηκε στους Τούρκους στις **22 Αυγούστου 1645**.

Ο επόμενος στόχος ήταν το Ρέθυμνο. Η πολιορκία της πόλης άρχισε στα τέλη Σεπτεμβρίου του 1646. Τελικά στις **13 Νοεμβρίου 1646** το φρούριο παραδόθηκε στους Τούρκους. Ολόκληρη η ύπαιθρος είχε πέσει στα χέρια των Τούρκων την **άνοιξη του 1648**. Η πολιορκία του Χάνδακα άρχισε το Μάιο του 1648. Η πρώτη σοβαρή επίθεση έγινε στις 2 Ιουνίου 1648 και αποκρούστηκε αμέσως. Μέχρι το 1666 η πολιορκία έδειχνε μια εικόνα στασιμότητας και αποτελμάτωσης. Ο πόλεμος πήρε διεθνή χαρακτήρα. Το τέλος όμως έφτασε και ο Μοροζίνι ξεκίνησε στα τέλη Αυγούστου του 1669 μυστικές διαπραγματεύσεις με τους Τούρκους για την παράδοση της πόλης. Η συνθήκη υπογράφηκε στις **16 Σεπτεμβρίου 1669** και οι εχθροπραξίες έληξαν αμέσως. Στις **12 Οκτώβρη 1669** οι Τούρκοι μπήκαν στο Χάνδακα. Τα τρία θαλάσσια φρούρια που κατείχε ακόμα η Βενετία, παραδόθηκαν στους Τούρκους μετά από μερικά χρόνια. Το Δεκέμβριο του 1691 παραδόθηκε η Γραμβούσα και το φθινόπωρο του 1715 η η Σούδα και η Σπιναλόγκα.*

* Οι πληροφορίες αυτές προέρχονται από το βιβλίο του Θεοχ. Δετοράκη: *Ιστορία της Κρήτης*, σ. 251-270, 282-284.

ΧΑΡΤΗΣ 2
ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΔΙΑΙΡΕΣΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ 1669 - 1868.

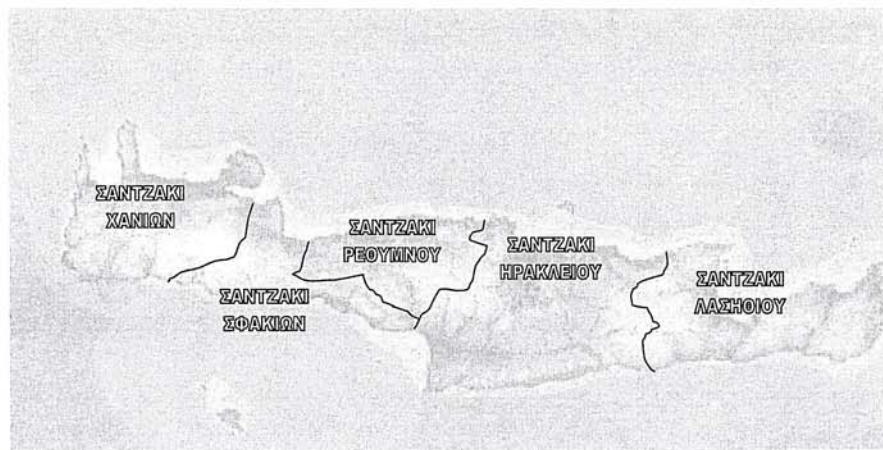

Το εγιαλέτι της Κρήτης χωρίστηκε το 1669 σε τρία σαντζάκια (νομούς/διοικήσεις). Πρωτεύουσα του νησιού μέχρι το 1851 ήταν το Ηράκλειο. Εκείνη τη χρονιά η πρωτεύουσα μεταφέρθηκε στα Χανιά. Το σαντζάκι των Χανίων είχε πρωτεύουσα τα Χανιά, το σαντζάκι του Ρεθύμνου το Ρέθυμνο και το σαντζάκι του Ηρακλείου το Ηράκλειο

Η επαρχία Μυλοποτάμου άλλοτε υπαγόταν στο σαντζάκι Ηρακλείου και άλλοτε υπαγόταν στο σαντζάκι Ρεθύμνου. Η επαρχία Σφακίων από το 1658 ήταν βακουφική, δηλ. αφιερωμένη στις δύο ιερές πόλεις των Μουσουλμάνων, τη Μέκκα και τη Μεδίνα.*

* Οι πληροφορίες αυτές προέρχονται από το βιβλίο του Θεοχ. Δετοράκη: *Ιστορία της Κρήτης*, σ. 272-275

ΧΑΡΤΗΣ 3
ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΔΙΑΙΡΕΣΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΑ
ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ 1868 - 1898.

Σύμφωνα με τον Οργανικό Νόμο του 1868 τα σαντζάκια (νομοί/διοικήσεις) του νησιού από τρία έγιναν πέντε. Το 1868 δημιουργήθηκαν δύο νέα σαντζάκια, των Σφακίων και του Λασηθίου.

- Το σαντζάκι των Χανίων περιελάμβανε τις επαρχίες Κυδωνίας, Κισάμου, Σελίνου και την πόλη των Χανίων. Πρωτεύουσα του σαντζακίου ήταν τα Χανιά.

- Το σαντζάκι των Σφακίων περιελάμβανε τις επαρχίες Αποκόρωνα, Σφακίων και Αγίου Βασιλείου. Πρωτεύουσα το σαντζακίου ήταν ο Βάμος.

- Το σαντζάκι Ρεθύμνου αποτελούνταν από τις επαρχίες Αμαρίου, Μυλοποτάμου, και από την πόλη του Ρεθύμνου, που ήταν και η πρωτεύουσα του σαντζακίου.

- Το σαντζάκι Ηρακλείου περιελάμβανε τις επαρχίες Μαλεβιζίου, Τεμένους, Πεδιάδας, Μονοφατσίου και μέρος του Ρίζου, Καινούργιου, Πυργιώτισσας και την πόλη του Ηρακλείου. Πρωτεύουσα ήταν το Ηράκλειο.

- Το σαντζάκι Λασηθίου χωριζόταν στις επαρχίες Μιραμπέλλου, Λασηθίου, Βιάννου και μέρος του Ρίζου, Ιεράπετρας και Σητείας. Πρωτεύουσα ήταν η Νεάπολη.

Αυτή η διοικητική διαίρεση ίσχυε στα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας, ως την αυτονομία του νησιού το 1898.*

* Οι πληροφορίες αυτές προέρχονται από το βιβλίο του Νικ. Σταυράκη: *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης*, μέρος πρώτο, σ. 163-164, μέρος δεύτερο, σ. 4-5.

Πίνακας 1
ΔΥΝΑΜΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΚΑΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ ΜΟΝΟΦΑΤΕΙΟΥ

Α/Α ΟΝΟΜΑΤΑ ΧΩΡΙΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ					
	πριν από τό 1821 ¹		τό 1832 ²		τό 1834 ³	
	χρισ.	μουσ.	χρισ.	μουσ.	χρισ.	μουσ.
1. Δαμάνια	0	25	0	8	0	12
2. Κεφάλια	0	30	0	9	0	8
3. Ἀρκάδι	1	18	0	10	0	6
4. Κόλενα	5	16	0	10	0	2
5. Δούλι	0	18	0	6	0	15
6. Ἅγιος Θωμάς	300	7	68	1	20	1
7. Ἐπάνω Ἀργάτια	0	35	0	20	8	4
8. Κάτω Ἀργάτια	28	0	18	0	—	— ⁽⁴⁾
9. Ἀξέντι	2	55	0	40	0	30
10. Πιρουνιανά κλπ.	94	11	35	8	32	8
11. Μεγάλη Βρύση	35	3	15	2	25	2
12. Πρεβελιανά	52	0	0	0	10	0
13. Γράτος	0	16	0	7	0	5
14. Κάτω Μούλια	0	25	0	6	0	5
15. Ξερόκαμπος	0	18	0	0	0	2
16. Βαλί	0	22	0	9	0	10
17. Καγκάλαις	0	42	0	0	0	24
18. Βαγιονιά	15	41	4	12	6	8
19. Λούκια	24	0	0	0	8	0
20. Κούμα	8	0	0	0	5	0
21. Φουρνοφάραγγο	10	4	5	0	1	5
22. Καπετανιανά	42	0	0	0	30	0
23. Ἅγιος Κύριλλος	0	5	0	0	0	0
24. Καλάλαγκα	6	0	0	0	4	0
25. Ἀϊνικόλας	16	1	7	0	—	—
26. Ζάμπρες	0	8	0	2	0	2
27. Πλατανιάς	0	10	0	2	0	4
28. Παρανύχι	4	6	4	2	5	1
29. Ἀμύδαλο	0	16	0	0	0	12
30. Πιρινιάς	7	1	3	0	2	0

ΔΥΝΑΜΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΚΑΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ ΜΟΝΟΦΑΤΣΙΟΥ

Α/Α ΟΝΟΜΑΤΑ ΧΩΡΙΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ					
	πρίν από τό 1821 ¹		τό 1832 ²		τό 1834 ³	
	χρισ.	μουσ.	χρισ.	μουσ.	χρισ.	μουσ.
31. Έτιά	17	10	5	3	10	5
32. Άχεντριάς	28	0	0	0	0	20
33. Χάρακας	60	30	26	20	25	10
34. Άγιά Φωτιά	4	12	0	0	0	2
35. Χαντρά	0	5	0	0	0	0
36. Στέρνας	14	12	4	6	5	4
37. Πετριάς και Παναγιά	0	32	0	16	—	—
38. Δωράκι	8	30	1	15	—	—
39. Καλογερικό	6	16	0	15	—	—
40. Πύργος	8	30	4	24	2	30
41. Ροτάσι	9	90	0	20	—	—
42. Μεσοχώρι	52	30	8	6	6	9
43. Λιγόρτυνο	8	70	1	20	—	—
44. Πλακιάτισσα	0	30	0	2	0	2
45. Άποσελέμι	0	35	0	11	0	6
46. Τεφέλι	0	80	0	20	0	30
47. Άρμανάγια	0	30	0	6	0	5
48. Καλό Χωριό	0	42	0	18	0	0
49. Χαράκι	0	18	0	5	0	6
50. Πετροκεφάλι	0	5	0	3	—	—
51. Μαδέ	0	7	0	5	0	10
52. Μελιδοχώρι	0	5	0	5	—	—
53. Βοργιά	0	35	0	30	0	10
54. Κάτω Καστέλι	0	5	9	0	—	—
55. Τσιφούτ Καστέλι	0	14	0	6	—	—
56. Λαράκι	0	40	0	30	0	20
57. Κουτού	0	4	0	2	0	2
58. Βορού	0	6	0	2	—	—
59. Πράιτώρια	52	41	6	20	12	8
60. Δαμάντρι	0	10	0	4	0	3
61. Καλαματιανά	0	35	0	0	—	—

ΔΥΝΑΜΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΚΑΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ ΜΟΝΟΦΑΤΣΙΩ

Α/Α ΟΝΟΜΑΤΑ ΧΩΡΙΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩ					
	πρίν από τό 1821 ¹		τό 1832 ²		τό 1834 ³	
	χρισ.	μουσ.	χρισ.	μουσ.	χρισ.	μουσ.
62. Ἀσήμ	32	30	6	15	8	7
63. Κάργια	0	6	0	3	0	4
64. Διονύσι	0	25	0	12	—	—
65. Ἀκάματος	0	5	0	2	0	4
66. Στάβιες	6	8	3	5	—	—
67. Βερούλι	0	12	0	4	0	2
68. Μπαπαλιανά	6	0	0	2	—	—
69. Ἀποῖνι	0	22	0	8	0	5
70. Σακαράς	1	51	0	20	2	38
71. Φαραγγιανά	0	25	0	15	—	—
72. Μοριά	0	6	0	3	—	—
73. Κάτω Ἀκρια	0	18	0	3	0	10
74. Ἐπάνω Ἀκρια	0	18	0	3	—	—
75. Ἀτσιπάδες	8	25	1	10	2	8
76. Λοῦρες	0	20	0	6	0	8
77. Ρίζικας	0	5	0	2	0	4
78. Στόλοι	0	12	0	7	0	6
79. Ἴνια	0	20	0	4	0	8
80. Λαγκάς κλπ.	5	32	2	20	—	—

- (1), (2): Τά δνόματα τῶν χωριῶν καί ὁ ἀριθμός τῶν χριστιανικῶν καί μουσουλμανικῶν οἰκογενειῶν τῆς ἐπαρχίας, πού παρατίθενται στίς στήλες 1-4, δίνονται στοῦ Μ. Χουρμούζη-Βυζαντίου, *Κρητικά*, Ἀθήνα 1842, σ. 74-85. Στό ἴδιο ἔργο καταγράφονται κατὰ θρήσκευμα καί οἱ οἰκογένειες τῶν ἐπαρχιῶν Πεδιάδας καί Καινουρίου.
- (3): Τά χωριά καί ὁ πληθυσμός τους (στήλες 5 καί 6), καταγράφηκαν στοῦ R. Pashley, *Travels in Crete*, London 1837, τ. 2, 316-317.
- (4): Σημειώνεται παύλα στήν περίπτωση πού τά χωριά δέν ἀναφέρονται ἀπό τόν R. Pashley.

Το 1858, επί εποχής Βελή Πασά έγινε απογραφή προκειμένου η Οθωμανική διοίκηση να έχει εικόνα για τον αριθμό Χριστιανών και Μουσουλμάνων αλλά και για τους γνωστούς λόγους του προσδιορισμού των υπόχρεων σε φορολογία, όπως ήταν ο σκοπός όλων των τουρκικών απογραφών. Ο πληθυσμός της Κρήτης βρέθηκε στις 278.908 ψυχές, σημαντικά αυξημένος σε σχέση με την καταμέτρηση της Αιγυπτιακής διοίκησης του 1832, όταν αποδείχτηκε ότι είχαν απομείνει οι μισοί Κρητικοί μετά την επανάσταση του 1821. Οι Χριστιανοί ήταν 215.863, οι Μουσουλμάνοι 62.138 και οι Ισραηλίτες 907.

Τα στοιχεία της απογραφής που αφορούν στις επαρχίες του νομού Χανίων τα παρουσίασε ο Βελή Πασάς σε τεύχος που εξέδωσε την ίδια χρονιά στο Παρίσι με τον τίτλο «La verité sur les événements de Candie». Η πόλη των Χανίων είχε 7.655 κατοίκους, 6.124 Μουσουλμάνους, 1309 Χριστιανούς, 217 Ισραηλίτες και 5 Αρμένιους, η επαρχία Κυδωνίας 16.627 κατοίκους, 3.158 Μουσουλμάνους και 13.469 Χριστιανούς, η επαρχία Σελίνου 6.763 (2.747 Μουσουλμάνους και 4.016 Χριστιανούς), ο Αποκόρωνας 12.311 (582 Μουσουλμάνους και 11.729 Χριστιανούς) και τα Σφακιά 4.429, όλους Χριστιανούς. Το σύνολο των κατοίκων του νομού Χανίων ήταν 47.785, οι Μουσουλμάνοι 12.611 και οι Χριστιανοί 34.952. Υπήρχαν, όπως προαναφέρθηκε, 217 Ισραηλίτες και 5 Αρμένιοι στην πόλη των Χανίων.

Όπως ανέφερε ο Νικόλαος Σταυράκης στη «Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης», που εξέδωσε το 1890, το γενικό στοιχείο του πληθυσμού της Κρήτης το διέσωσε ο Νικόλαος Μουτσονικολάκης από τις Κεραμειές Χανίων, ο οποίος ήταν μέλος της επιτροπής προς διανομή του τότε επιβληθέντος στρατιωτικού φόρου, και του το παρέδωσε λίγο πριν πεθάνει. Σε ιδιόχειρο σημείωμα που είχε παραδώσει ο Μουτσονικολάκης, ανέφερε:

« 1857-1858. Γενική καταμέτρησης.

Εβγήκαν οι Χριστιανοί από μιας ώρας παιδί και γέροντες έως ότου να ζη ονόματα 215.863.

Εβγήκαν οι Οθωμανοί 62.138.

Εβγήκαν οι Ισραηλίται 907.

(σ.σ. σύνολον) 278.908.»

Η μοναδική ολοκληρωμένη απογραφή επί Τουρκοκρατίας, το 1881

Η μοναδική οργανωμένη και πλήρης απογραφή πληθυσμού της Οθωμανικής Διοίκησης έγινε το 1881, 17 χρόνια πριν απελευθερωθεί η Κρήτη από τον τουρκοικό ζυγό. Η απογραφή βασήν στην οποία αναζητήθηκαν σημαντικά στοιχεία των κατοίκων του νησιού (επαγγέλματα, ηλικίες, εγγράμματοι και αγράμματοι κλπ) δεν ανακινώθηκε έως και τον επόμενο αιώνα. Η διαδικασία της καταγραφής έγινε το καλοκαίρι του 1881 επί Φωτιάδη πασά με την ευθύνη του Νουβάου Στουρτζίου, που ήταν τότε γενικός γραμματέας της γενικής Διοικήσεως Κρήτης, και μια πρώτη κεντρική δέσμη στη δημοσιότητα στις 15 Νοεμβρίου του ίδιου χρόνου. Η «Κρήτη», που ήταν η «Βοημερική

Οι κάτοικοι της Κρήτης έφτασαν τους 280.000 από τους οποίους οι Χριστιανοί ήταν 202.934 και οι Μουσουλμάνοι 72.353
Είχαν καταγραφεί και 10.000 βιομήχανοι σε όλο το νησί!

της Γενικής Διοικήσεως Κρήτης», δημοσίευσε τα γενικά στοιχεία του πληθυσμού, προαναγγέλλοντας ότι «προσε-

χώς εκδοθήσεται φυλλάδιον περί των λεπτομερειών τα αριθμητικά δεδομένα της απογραφής κατά Τμήματα, Επαρ-

χίας, Δήμους χωρία κτλ. Αυτό όμως δεν συνέβη ποτέ και ο Ν. Σταυράκης, μετά τη συνταξιοδότησή του, συγκέντρωσε όλα τα στοιχεία και τα παρουσίασε το 1890 στο βιβλίο του «Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης». Στην έκδοσή αυτή ο πρώην αξιωματικός της γενικής διοίκησης του νησιού μας δίνει όλες τις πληροφορίες για τον πληθυσμό και διαρθρωμένο το συνολικό αριθμό. Το 1881 στην «Κρήτη» είχε ανακοινωθεί ότι ο πληθυσμός ήταν 279.192 άνθρωποι, ενώ το τελικό, και μάλλον επίσημο, στοιχείο που έβλεπε το 1890 ο Σταυράκης ήταν ελαφρώς διαφοροποιημένο, φτάνοντας τους 279.160 κατοίκους, 141.602 άνδρες και 137.563 γυναίκες. Οι Χριστιανοί ήταν 202.934 και οι Μουσουλμάνοι 72.353. Ο νομός Χανίων είχε 264 χωριά και 61.473 κατοίκους, και 30.887 Σφακιών 117 χωριά και 30.887 κατοίκους, ο νομός Ρεθύμνης 209 χωριά και 46.591 κατοίκους, ο νομός Ηρακλείου 339 χωριά και 87.965 κατοίκους και ο νομός Λασιθίου 163 χωριά και 52.249 κατοίκους. Η Κρήτη είχε συνολικά 23 επαρχίες, 88 δήμους και 1092 χωριά.

Εκτός από τους Χριστιανούς και του Μουσουλμάνους καταγράφηκαν 647 Ισραηλίτες, 253 Καθολικοί, 13 Διαμαρτυρούμενοι και 8 Αρμένιοι. Στην ανάλυση του βίου του Σταυράκη αναφερόταν ότι στον ανώτερο πληθυσμίο έχει η επαρχία Πεδιάδος, 24.059, τον δε κατώτερο η της Πυργιωτίσσης, 3.953». Ο Σταυράκης στην εισροή της απογραφής ανέφερε και τον πληθυσμό των πόλεων και κομποπόλεων. Σύμφωνα με αυτήν, το Ηράκλειο είχε 21.368 κατοίκους, τα Χανιά 13.812, το Ρέθυμνο 9.274, η Επισκοπή Πεδιάδος 5.659, τα Περιβόλια Κυδωνίας 5.629, το Καστέλι Πεδιάδος 5.595, ο Μοχός 5.194.

Από τα στοιχεία προκύπτει ότι η κάθε χριστιανική οικογένεια είχε μέσο όρο 4,6 μέλη ενώ η κάθε μουσουλμανική 3,98. Βασιτερά ενδιαφέροντα είναι τα στοιχεία για την επαγγελματική απασχόληση των Κρητικών. Φαίνεται από αυτά ότι σχεδόν 10.000 ήταν οι βιομήχανοι στο νησί. Περαιτέρω δεν αναφερόμαστε στην έννοια

ΚΡΗΤΗ

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΓΕΝ. ΔΙΟΙΚΗΣΕΩΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΣΤΟΣ Η'. Το Σάββατο 21 Νοεμβρίου 1881 ΑΡΙΘ. 917

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΑ ΠΡΟΚΑΤΑΓΓΕΛΙΑ — Η Γενική Διοίκηση Κρήτης, με άρτημα της 10ης Νοεμβρίου 1881, αριθμ. 113, διατάσσει να δημοσιευθούν τα αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Κρήτης, όπως αυτή έγινε κατά το καλοκαίρι του 1881, με την ευθύνη του Νουβάου Στουρτζίου, που ήταν τότε γενικός γραμματέας της γενικής Διοικήσεως Κρήτης, και μια πρώτη κεντρική δέσμη στη δημοσιότητα στις 15 Νοεμβρίου του ίδιου χρόνου. Η «Κρήτη», που ήταν η «Βοημερική

ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΙΘΜΗΤΙΚΑ ΔΙΔΟΜΕΝΑ

Απογραφή του κατόικου της γένου

ΚΡΗΤΗΣ

Νομός	Επαρχία	Δήμος	Χωριό	Αρρένες	Θήλειες	Σύνολον	Χριστιανοί	Μουσουλμάνοι
Χανίων	4	17	264	31.413	30.060	61.473		
Σφακιών	3	14	117	15.729	15.158	30.887		
Ρεθύμνης	4	16	209	23.356	23.235	46.591		
Ηρακλείου	7	21	339	44.736	43.229	87.965		
Λασιθίου	5	20	163	26.368	25.881	52.249		
Σύνολον	23	88	1.092	141.602	137.563	279.165		

Απογραφή του κατόικου της γένου

ΚΡΗΤΗΣ

Απογραφή του κατόικου της γένου

ΚΡΗΤΗΣ

Απογραφή του κατόικου της γένου

ΚΡΗΤΗΣ

Απογραφή του κατόικου της γένου

ΚΡΗΤΗΣ

Απογραφή του κατόικου της γένου

ΚΡΗΤΗΣ

Απογραφή του κατόικου της γένου

ΚΡΗΤΗΣ

Απογραφή του κατόικου της γένου

ΚΡΗΤΗΣ

Απογραφή του κατόικου της γένου

ΚΡΗΤΗΣ

Απογραφή του κατόικου της γένου

ΚΡΗΤΗΣ

Απογραφή του κατόικου της γένου

ΚΡΗΤΗΣ

Απογραφή του κατόικου της γένου

ΚΡΗΤΗΣ

Απογραφή του κατόικου της γένου

ΚΡΗΤΗΣ

Απογραφή του κατόικου της γένου

ΚΡΗΤΗΣ

Απογραφή του κατόικου της γένου

ΚΡΗΤΗΣ

Απογραφή του κατόικου της γένου

ΚΡΗΤΗΣ

Απογραφή του κατόικου της γένου

ΚΡΗΤΗΣ

Απογραφή του κατόικου της γένου

ΚΡΗΤΗΣ

Απογραφή του κατόικου της γένου

ΚΡΗΤΗΣ

Απογραφή του κατόικου της γένου

ΚΡΗΤΗΣ

Απογραφή του κατόικου της γένου

ΚΡΗΤΗΣ

Απογραφή του κατόικου της γένου

ΚΡΗΤΗΣ

Απογραφή του κατόικου της γένου

ΚΡΗΤΗΣ

Απογραφή του κατόικου της γένου

ΚΡΗΤΗΣ

Απογραφή του κατόικου της γένου

ΚΡΗΤΗΣ

Απογραφή του κατόικου της γένου

ΚΡΗΤΗΣ

Απογραφή του κατόικου της γένου

ΚΡΗΤΗΣ

Απογραφή του κατόικου της γένου

ΚΡΗΤΗΣ

Απογραφή του κατόικου της γένου

ΚΡΗΤΗΣ

Απογραφή του κατόικου της γένου

ΚΡΗΤΗΣ

Απογραφή του κατόικου της γένου

ΚΡΗΤΗΣ

Απογραφή του κατόικου της γένου

ΚΡΗΤΗΣ

Απογραφή του κατόικου της γένου

ΚΡΗΤΗΣ

Απογραφή του κατόικου της γένου

ΚΡΗΤΗΣ

Απογραφή του κατόικου της γένου

ΚΡΗΤΗΣ

Απογραφή του κατόικου της γένου

ΚΡΗΤΗΣ

ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΚΡΗΤΗΣ					
ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ					
1881					
ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΚΑΤΑ ΔΙΟΙΚΗΣΕΙΣ					
ΔΙΟΙΚΗΣΕΙΣ	Αριθμός			ΠΛΗΘ. ΤΩΝ ΔΙΟΙΚΗΣΕΩΝ	
	Επαρχιών	Δήμων	Χωριών	Αρρένων	Θηλέων
1. Χανίων	4	17	264	31,413	30,060
2. Σφακιών	3	14	117	15,729	15,158
3. Ρεθύμνης	4	16	209	23,356	23,235
4. Ηρακλείου	7	21	339	44,736	43,229
5. Λασιθίου	5	20	163	26,368	25,881
Σύνολον	23	88	1,092	141,602	137,563

ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΚΡΗΤΗΣ						
ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΣ ΚΑΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΟΣ						
ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1881						
ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΣ ΚΑΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΔΙΟΙΚΗΣΕΩΝ ΚΑΤ' ΑΤΟΜΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ						
ΑΤΟΜΑ						
ΔΙΟΙΚΗΣΕΙΣ	Χριστιανοί			Μουσουλμανοί		
(Departments)	Αρρένες	Θήλειες	Σύνολον	Αρρένες	Θήλειες	Σύνολον
Χανίων	21.538	21.191	42.729	8.804	8.491	17.295
Σφακιών	14.915	14.680	29.595	527	478	1.005
Ρεθύμνης	16.256	16.766	33.022	6.511	6.420	12.937
Ηρακλείου	27.189	27.098	54.287	16.752	15.990	32.742
Λασιθίου	21.620	21.681	43.301	4.247	4.127	8.374
Σύνολον	101.518	101.416	202.934	36.841	35.512	72.353

Τα αριθμητικά στοιχεία της απογραφής παρουσιάζει ο Νουβάου Στουρτζίου, που είχε την ευθύνη της διαδικασίας, στο βιβλίο που εξέδωσε το 1890. Στην πρώτη πίνακα φέρνονται τα γενικά στοιχεία του πληθυσμού και στο δεύτερο ο χωρισμός του με βάση το θρήσκευμα

Η επίσημη εφημερίδα της γενικής διοικήσεως «Κρήτη» (η αλληλόγλωσση έκδοσή) της 15ης Νοεμβρίου 1881 με τα πρώτα αποτελέσματα της απογραφής. Άλλα στοιχεία ποτέ δεν ανακοινώθηκαν επίσημα.

του βιομηχάνου όπως την ξέρομαι σήμερα. Τα επαγγέλματα των Κρητικών ήταν τα εξής: Βιομήχανοι 9908, Έμποροι 3814, Ναυτικοί 1183, Κτηματίες 2822, Γεωργοί 40795, Ποιμένες 7469, Εργάτες 6475, Λάσκαλοι 428, Μυθιστές 13.939, Γιατροί 98, Λειτουργοί 21, Φαρμακοποιοί 22, Δικηγόροι και δικαστές 68, Δημοσιογράφοι 4, Καλλιτέχνες 60, Μηχανικοί 10, Κληρικοί 846, Υπάλληλοι 1492, Γυναικείες 2477. Τα επαγγέλματα των γυναικών ήταν τα εξής: Διδασκάλισσες 113, Μαίες 362, Υπηρέτριες 2645, ενώ υπήρχαν και 5629 μηδενικές. Το σύνολο των ανδρών που είχαν επαγγέλμα ήταν 91.931 και των γυναικών 8844. Υπήρχαν ακόμη 753 καλόγεροι και 151 καλόγριες, 147 βιολογικές στους τουρκοκρατούμενες, 480 άνδρες και 14 γυναικείες φυλακισμένοι, 1397 χωρο-

ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΟΣ ΚΑΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΑΝΑ ΔΗΜΟ

ΔΗΜΟΙ	ΑΤΟΜΑ		Μουσουλμάνοι		ΑΤΟΜΑ		Μουσουλμάνοι	
	Άρρενες	Χθέρων Θύλας Σύνολον	Άρρενες	Θύλας Σύνολον	Άρρενες	Χθέρων Θύλας Σύνολον	Άρρενες	Θύλας Σύνολον
Χανίων	1790	1727	3477	4746	6723	9469	5909	8125
Αρκαδίου	1457	1470	2827	591	301	592	38	75
Αρκαδίου	1317	1393	2710	-	-	-	38	37
Αρκαδίου	1321	1323	2644	207	191	388	195	195
Πύργου Υψηλοτόπου	1061	1018	2079	214	218	432	49	209
Πύργου	1725	1817	3572	1659	976	2026	695	1363
Αρκαδίου	1484	1481	2945	8	71	157	500	519
Αρκαδίου	33	28	61	-	-	-	227	221
Αρκαδίου	8485	8300	16988	2107	2027	4134	1816	1739
Αρκαδίου	1955	1913	3868	13	13	26	47	39
Αρκαδίου	1035	1030	1986	218	222	450	218	185
Αρκαδίου	2080	2127	4217	265	265	530	660	691
Αρκαδίου	1490	1496	2985	7	5	12	925	915
Αρκαδίου	1450	1474	2924	304	272	576	237	184
Αρκαδίου	774	774	1548	46	44	90	84	75
Αρκαδίου	8624	8524	16988	880	821	1684	384	354
Αρκαδίου	1340	1329	2689	31	31	62	4	3
Αρκαδίου	732	730	1458	538	535	1114	140	124
Αρκαδίου	984	985	1919	498	498	996	465	388
Αρκαδίου	2855	2875	5725	1088	1070	2168	717	738
Αρκαδίου	1574	1498	3072	117	107	214	7	9
Αρκαδίου	2311	2389	4698	15	16	31	16	16
Αρκαδίου	2083	2085	4168	15	14	29	43	42
Αρκαδίου	2202	2127	4329	167	120	276	528	451
Αρκαδίου	823	880	1712	-	-	-	528	451
Αρκαδίου	941	988	1939	-	-	-	328	288
Αρκαδίου	1190	1216	2406	14	13	27	28	28
Αρκαδίου	1111	1095	2107	362	336	698	445	422
Αρκαδίου	4086	4168	8215	326	348	725	445	422
Αρκαδίου	557	508	1065	4	-	-	306	276
Αρκαδίου	415	391	776	-	-	-	306	276
Αρκαδίου	451	446	897	-	-	-	306	276
Αρκαδίου	295	278	574	-	-	-	306	276
Αρκαδίου	372	384	756	-	-	-	306	276
Αρκαδίου	580	593	1183	-	-	-	306	276
Αρκαδίου	2670	2594	5183	4	-	-	306	276

ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΟΣ ΚΑΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΑΝΑ ΕΠΑΡΧΙΑ

ΕΠΑΡΧΙΑΙ	ΑΤΟΜΑ		Μουσουλμάνοι		ΑΤΟΜΑ		Μουσουλμάνοι	
	Άρρενες	Χθέρων Θύλας Σύνολον	Άρρενες	Θύλας Σύνολον	Άρρενες	Χθέρων Θύλας Σύνολον	Άρρενες	Θύλας Σύνολον
Αρκαδίου	1790	1727	3477	4746	6723	9469	5909	8125
Αρκαδίου	8403	8330	16988	2107	2027	4134	1816	1739
Αρκαδίου	8294	8284	16688	863	821	1684	388	354
Αρκαδίου	2956	2970	5926	1088	1070	2168	717	738
Αρκαδίου	21538	21191	42729	8894	8491	17266	611	648
Αρκαδίου	8170	8027	16197	147	120	276	528	451
Αρκαδίου	466	459	925	37	34	71	42	42
Αρκαδίου	2679	2604	5183	4	-	-	306	276
Αρκαδίου	14915	14680	29595	57	49	106	443	379

ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΟΣ ΚΑΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΑΝΑ ΔΗΜΟ

ΔΗΜΟΙ	ΑΤΟΜΑ		Μουσουλμάνοι		ΑΤΟΜΑ		Μουσουλμάνοι	
	Άρρενες	Χθέρων Θύλας Σύνολον	Άρρενες	Θύλας Σύνολον	Άρρενες	Χθέρων Θύλας Σύνολον	Άρρενες	Θύλας Σύνολον
Μεγάλης Βρετανίας	595	584	1189	3305	3385	6991	938	868
Αμερικής	2672	2500	5172	4433	3779	8222	522	236
Ζακίου	1246	1255	2501	98	209	646	10752	15350
Παρισιού	1840	1790	3639	75	80	155	79	761
Κορνίου	3596	3517	7113	938	886	1804	8	8
Τουρναδού	583	517	1100	252	236	488	-	-
Νορβηγίας	1174	1182	2356	-	-	-	252	236
Νορβηγίας	1757	1699	3456	-	-	-	252	236
Νορβηγίας	1390	1420	2810	93	55	148	93	55
Νορβηγίας	-	1	1	1	1	1	547	564
Νορβηγίας	1514	1516	3030	27	32	59	111	111
Νορβηγίας	1346	1380	2726	119	105	224	4	5
Νορβηγίας	1191	1310	2501	4	4	9	4	5
Νορβηγίας	1700	1612	3312	-	-	-	761	1589
Νορβηγίας	7141	7239	14380	209	209	418	4	4
Νορβηγίας	1279	1303	2582	4	4	8	4	4
Νορβηγίας	1182	1223	2405	8	8	16	8	8
Νορβηγίας	2461	2526	4987	8	8	16	8	8
Νορβηγίας	632	685	1317	422	364	786	422	364
Νορβηγίας	1177	1230	2407	-	-	-	422	364
Νορβηγίας	2880	3007	5887	622	564	1186	622	564
Νορβηγίας	879	882	1761	171	156	327	71	70
Νορβηγίας	732	704	1436	8	8	16	8	8
Νορβηγίας	1000	1013	2013	212	210	422	8	8
Νορβηγίας	407	425	830	6000	1235	2485	6000	1235
Νορβηγίας	9018	9282	18300	2744	2688	5432	94	93
Νορβηγίας	1327	1381	2768	689	718	1387	94	93
Νορβηγίας	1375	1369	2748	3688	354	718	3688	354
Νορβηγίας	1003	984	1987	12	10	22	12	10
Νορβηγίας	883	864	1747	388	354	742	388	354
Νορβηγίας	1452	1389	2841	617	572	1189	617	572
Νορβηγίας	6026	5927	11947	1780	1740	3527	1780	1740
Νορβηγίας	101218	101416	202854	38841	36512	72353	38841	36512

ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΟΣ ΚΑΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΑΝΑ ΕΠΑΡΧΙΑ

ΕΠΑΡΧΙΑΙ	ΑΤΟΜΑ		Μουσουλμάνοι		ΑΤΟΜΑ		Μουσουλμάνοι	
	Άρρενες	Χθέρων Θύλας Σύνολον	Άρρενες	Θύλας Σύνολον	Άρρενες	Χθέρων Θύλας Σύνολον	Άρρενες	Θύλας Σύνολον
Καναρίων	3395	3517	7113	938	868	1804	8	8
Παρικίων	1757	1699	3456	252	236	488	-	-
Παρικίων	2108	2108	4216	10752	15350	32742	10752	15350
Μεγαρίδων	7141	7239	14380	209	209	418	4	4
Μεγαρίδων	2461	2526	4987	8	8	16	8	8
Μεγαρίδων	2580	3007	5887	622	564	1186	622	564
Μεγαρίδων	6026	5927	11947	1780	1740	3527	1780	1740
Μεγαρίδων	21620	21081	42801	4217	4127	8244	4217	4127
Μεγαρίδων	101518	101416	202854	38841	36512	72353	38841	36512

ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΣ ΚΑΤΑ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑ ΚΑΙ ΦΥΛΟΝ ΚΑΤ' ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΚΑΙ ΝΟΜΟΥΣ													
ΝΟΜΟΙ	Αυξ. αρ.	Επαρχιαί	Αριθ. πόλεων & χωριών	Αριθμ. Δήμων	Χριστιανοί		Μουσουλμανοί		Σύνολο πληθυσμού				
					Άρρενες	Θήλειες	Άρρενες	Θήλειες	Άρρενες	Θήλειες	Σύνολον		
ΧΑΝΙΩΝ	1	Χανίων	5	1	6417	4674	4659	4621	11397	9604	21001		
	2	Κοθωνίας	103	7	10314	9966	1280	1075	11595	11043	22638		
	3	Κισσάμου	133	6	10664	10488	36	10700	10488	21188		
	4	Σελίνου	76	3	4020	3844	73	4093	3844	7937		
		Σύνολον	317	17	31415	28972	6039	5696	37785	34979	72764		
ΣΦΑΚΙΩΝ	1	Αποκαράνου	69	4	9688	9850	31	14	9699	9864	19563		
		Σφακίων	20	6	2634	2760	2534	2760	5394		
		Σύνολον	89	10	12302	12610	31	14	12333	12624	24957		
ΡΕΘΥΜΝΗΣ	1	Ρεθύμνης(π.)	5	1	2000	1717	2676	2899	4685	4623	9308		
	2	Ρεθύμνης	73	6	6846	6626	581	396	7427	7422	14449		
	3	Αγ. Βασιλίου	41	4	5022	5156	59	17	5081	5173	10254		
	4	Αμαρίου	39	3	3844	3961	87	47	3931	4008	7939		
	5	Μολοποτάμου	84	6	8700	8606	34	1	8734	8607	17341		
		Σύνολον	242	20	26412	26066	3437	3360	29858	29433	59291		
ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	1	Ηρακλείου	8	1	3914	4839	5723	5936	11672	10809	22481		
	2	Τεμένους	32	2	2718	2603	325	194	3044	2797	5841		
	3	Μαλεβουζίου	28	3	6236	6229	106	71	6342	6300	12642		
	4	Πεδιάδος	97	4	11974	12801	251	48	12225	12649	24874		
	5	Μονοφαταίου	105	5	4500	4051	646	65	5146	4116	9262		
	6	Καινορίου	54	3	5634	5342	50	1	5684	5343	11027		
	7	Πιργιωτισ.	16	2	2585	2501	15	...	2600	2501	5101		
		Σύνολον	340	20	39561	38166	7116	6315	46713	44515	91228		
ΛΑΣΗΘΕΙΟΥ	1	Μεραμπέλλου	34	5	9384	9367	145	131	9529	9498	19027		
	2	Λασηθείου	20	2	2515	2543	2515	2543	5058		
	3	Βιάννου	22	3	2532	3649	32	...	3564	3649	7213		
	4	Ιεραπέτρας	20	4	3991	3888	354	291	4345	4179	8524		
	5	Σπηταίας	78	5	7494	7452	302	233	7796	7685	15481		
	Σύνολον	174	19	26889	26899	833	655	27749	27554	55303			
Γενικόν Σύνολον					1162	86	136806	132713	17446	16040	154436	149105	303543
Ιεραπέτρας													
Νομοί		Επαρχιαί			Άρρενες		Θήλειες			Σύνολον			
Χανίων		Χανίων			330		300			639			
		Κοθωνίας			1		2			3			
		Σύνολον			331		311			642			
Ρεθύμνης		Ρεθύμνης (πόλεως)			9		7			16			
Ηρακλείου		Ηρακλείου			35		34			69			
		Τεμένους			1		...			1			
		Γενικόν σύνολον			376		352			728			

Νομός Ηρακλείου

Σύνολο οικογενειών 27.111 και κατοίκων 110.015. Οι Χριστιανοί κάτοικοι ήταν 97.298 και οι Μουσουλμάνοι 12.635, ενώ υπήρχαν και 62 Ισραηλίτες. Οι άνδρες ήταν 55.922 (Χριστιανοί 49.158, Μουσουλμάνοι 6.735 και Ισραηλίτες 29) και οι γυναίκες 54.093 (Χριστιανές 48.140, Μουσουλμάνες 5.920 και Ισραηλίτισσες 33). Οι Χριστιανοί είχαν αυξηθεί από το 1900 κατά 19.571, οι Μουσουλμάνοι είχαν μειωθεί 784 και οι Ισραηλίτες κατά 8.

Νομός Χανίων

Σύνολο οικογενειών 18.441 και κατοίκων 77.159. Οι Χριστιανοί ήταν 67.927 (άνδρες 33.706, γυναίκες 34.221), οι Μουσουλμάνοι 8.810 (άνδρες 4.576, γυναίκες 4.234) και οι Ισραηλίτες 422 (άνδρες 191, γυναίκες 231). Συνολικά οι άνδρες ήταν 38.473 και οι γυναίκες 38.686. Οι Χριστιανοί σε σχέση με το 1900 αυξήθηκαν κατά 7.540, οι Μουσουλμάνοι μειώθηκαν κατά 3.145 και οι Ισραηλίτες κατά 220.

Νομός Σφακίων

Σύνολο οικογενειών 6.222 και κατοίκων 25.027. Οι Χριστιανοί ήταν 24.998 (άνδρες 11.724, γυναίκες 13.274) και οι Μουσουλμάνοι 29 (άνδρες 14, γυναίκες 15). Συνολικά οι άνδρες ήταν 11.738 και οι γυναίκες 13.289. Οι Χριστιανοί είχαν αυξηθεί σε σχέση με το 1900 κατά 664 και οι Μουσουλμάνοι μειώθηκαν κατά 595.

Νομός Ρεθύμνης

Σύνολο οικογενειών 15.439 και κατοίκων 61.339. Οι Χριστιανοί ήταν 56.382 (άνδρες 27.830, γυναίκες 28.552) και οι Μουσουλμάνοι 4.954 (άνδρες 2.536, γυναίκες 2.418), ενώ υπήρχαν και 3 Ισραηλίτες (1 άνδρας και 2 γυναίκες). Συνολικά οι άνδρες ήταν 30.367 και οι γυναίκες 30.972. Οι Χριστιανοί σε σχέση με το 1900 αυξήθηκαν κατά 3.904, οι Μουσουλμάνοι μειώθηκαν κατά 1.856 και οι Ισραηλίτες κατά 13.

Νομός Λασιθίου

Σύνολο οικογενειών 16.985 και κατοίκων 62.611. Οι Χριστιανοί ήταν 61.207 (άνδρες 30.115, γυναίκες 31.092) και οι Μουσουλμάνοι 1.404 (άνδρες 757, γυναίκες 647). Συνολικά οι άνδρες ήταν 30.872 και οι γυναίκες 31.749. Από το 1900 οι Χριστιανοί αυξήθηκαν κατά 7.392 και οι Μουσουλμάνοι μειώθηκαν κατά 84. Οι κάτοικοι πόλεων και των επαρχιών του νησιού

Με την απογραφή του 1911 ο πληθυσμός των πόλεων και των επαρχιών παρουσιάζει την εξής εικόνα:

Νομός Ηρακλείου

Αστικός Δήμος Ηρακλείου:
Οικογένειες 5.916 και πληθυσμός 25.185.

Χριστιανοί 15.877 (άνδρες 8.485, γυναίκες 7.392), Μουσουλμάνοι 9.248 (άνδρες 4.813, γυναίκες 4.435), Ισραηλίτες 60 (άνδρες 27, γυναίκες 33). Σύνολο ανδρών 13.325 και γυναικών 11.860.

Επαρχία Τεμένους πλην του Δήμου Ηρακλείου:
Οικογένειες 1.340, κάτοικοι 5.694. Χριστιανοί 5.597 (άνδρες 2.778, γυναίκες 2.819), Μουσουλμάνοι 97 (άνδρες 50, γυναίκες 47). Σύνολο ανδρών 2.828, σύνολο γυναικών 2.866.

Επαρχία Τεμένους εν τω συνόλω της:
Οικογένειες 7.256, κάτοικοι 30.879. Χριστιανοί 21.474 (άνδρες 11.263, γυναίκες 10.211), Μουσουλμάνοι 9.345 (άνδρες 4.863, γυναίκες 4.482), Ισραηλίτες 60 (άνδρες 27, γυναίκες 33). Σύνολο ανδρών 16.133, γυναικών 14.726. Σε σχέση με το 1900, Χριστιανοί αύξηση κατά 5.400, Μουσουλμάνοι μείωση κατά 2.833, Ισραηλίτες μείωση κατά 10.

Επαρχία Πεδιάδος:
Οικογένειες 7.403, κάτοικοι 28.795. Χριστιανοί 28.187 (άνδρες 13.735, γυναίκες 14.452), Μουσουλμάνοι 607 (άνδρες 353, γυναίκες 254), Ισραηλίτες 1 (άνδρας). Σύνολο ανδρών 14.088 και γυναικών 14.706. Σε σχέση με το 1900, Χριστιανοί αύξηση κατά 3.612, Μουσουλμάνοι αύξηση κατά 308, αύξηση Ισραηλιτών κατά 1.

Επαρχία Μονορατίου:
Οικογένειες 4.010, κάτοικοι 16.094. Χριστιανοί 13.563 (άνδρες 7.001, γυναίκες 6.562), Μουσουλμάνοι 2.531 (άνδρες 1.413, γυναίκες 1.118), Σύνολο ανδρών 8.414, γυναικών 7.680. Σε σχέση με το 1900, Χριστιανοί αύξηση κατά 5.012, Μουσουλμάνοι αύξηση κατά 1.820.

Επαρχία Καινούριου:
Οικογένειες 3.148, κάτοικοι 12.973. Χριστιανοί 12.959 (άνδρες 6.632, γυναίκες 6.327), Μουσουλμάνοι 14 (άνδρες 13, γυναίκες 1). Σύνολο ανδρών 6.645 και γυναικών 6.328. Σε σχέση με το 1900, Χριστιανοί αύξηση κατά 1.983, Μουσουλμάνοι μείωση κατά 37.

Επαρχία Πυργωτίσσης:
Οικογένειες 1.450, κάτοικοι 5.786, όλοι Χριστιανοί. Άνδρες 2.936, γυναίκες 2.850. Σε σχέση με το 1900, Χριστιανοί αύξηση κατά 700, Μουσουλμάνοι μείωση κατά 15.

Επαρχία Μαλεβιζίου:
Οικογένειες 3.844, κάτοικοι 15.488. Χριστιανοί 15.329 (άνδρες 7.591, γυναίκες 7.738), Μουσουλμάνοι 159 (άνδρες 93, γυναίκες 65). Γνώριζε με ένα άνδρας Ισραηλίτης. Σύνολο ανδρών 7.685, γυναικών 7.803. Σε σχέση με το 1900, Χριστιανοί αύξηση κατά 2.864, Μουσουλμάνοι μείωση κατά 19, Ισραηλίτες αύξηση κατά 1.

Νομός Χανίων

Αστικός Δήμος Χανίων:
Οικογένειες 6.049, κάτοικοι 24.399. Χριστιανοί 15.731 (άνδρες 8.141, γυναίκες 7.590).

Μουσουλμάνοι 8.246 (άνδρες 4.272, γυναίκες 3.974), Ισραηλίτες 422 (άνδρες 191, γυναίκες 231). Σύνολο ανδρών 12.604, γυναικών 11.795.

Επαρχία Κυδωνίας πλην του Δήμου Χανίων:
Οικογένειες 4.776, κάτοικοι 20.888. Χριστιανοί 20.333 (άνδρες 9.996, γυναίκες 10.337), Μουσουλμάνοι 555 (άνδρες 298, γυναίκες 257). Σύνολο ανδρών 10.294, γυναικών 10.594.

Επαρχία Κυδωνίας εν τω συνόλω της:
Οικογένειες 10.825, κάτοικοι 45.287. Χριστιανοί 36.064 (άνδρες 18.137, γυναίκες 17.927), Μουσουλμάνοι 8.801 (άνδρες 4.570, γυναίκες 4.231), Ισραηλίτες 422 (άνδρες 191, γυναίκες 231). Σύνολο ανδρών 22.898, γυναικών 22.389. Σε σχέση με το 1900, Χριστιανοί αύξηση κατά 4.693, Μουσουλμάνοι μείωση κατά 2.825, Ισραηλίτες μείωση κατά 220.

Επαρχία Κισαμίου:
Οικογένειες 5.611, κάτοικοι 23.067. Χριστιανοί 23.056 (άνδρες 11.189, γυναίκες 11.877), Μουσουλμάνοι 1 (άνδρας). Σύνολο ανδρών 11.190, γυναικών 11.877. Σε σχέση με το 1900, Χριστιανοί αύξηση κατά 1.914, Μουσουλμάνοι μείωση κατά 35.

Επαρχία Σελίνου:
Οικογένειες 2.005, κάτοικοι 8.805. Χριστιανοί 8.797 (άνδρες 4.380, γυναίκες 4.417), Μουσουλμάνοι 8 (άνδρες 5, γυναίκες 3). Σύνολο ανδρών 4.385, γυναικών 4.420. Σε σχέση με το 1900, Χριστιανοί αύξηση κατά 933, Μουσουλμάνοι μείωση κατά 68.

Νομός Σφακίων

Επαρχία Αποκορώνου:
Οικογένειες 5.087, κάτοικοι 19.982. Χριστιανοί 19.954 (άνδρες 9.275, γυναίκες 10.679), Μουσουλμάνοι 28 (άνδρες 13, γυναίκες 15). Σύνολο ανδρών 9.288, γυναικών 10.694. Σε σχέση με το 1900, Χριστιανοί μείωση κατά 393, Μουσουλμάνοι μείωση κατά 18.

Επαρχία Σφακίων:
Οικογένειες 1.135, κάτοικοι 5.045. Χριστιανοί (άνδρες 2.449, γυναίκες 2.595), Μουσουλμάνοι 1 (άνδρας). Σύνολο ανδρών 2.450, γυναικών 2.595. Σε σχέση με το 1900, Χριστιανοί μείωση κατά 350, Μουσουλμάνοι αύξηση κατά 1.

Νομός Ρεθύμνης

Αστικός Δήμος Ρεθύμνης:
Οικογένειες 2.280, κάτοικοι 9.086. Χριστιανοί 5.170 (άνδρες 2.824, γυναίκες 2.346), Μουσουλμάνοι 3.913 (άνδρες 1.951, γυναίκες 1.962), Ισραηλίτες 3 (άνδρες 1, γυναίκες 2). Σύνολο ανδρών 4.776, γυναικών 4.310.

Επαρχία Ρεθύμνης πλην του Δήμου Ρεθύμνης:
Οικογένειες 3.860, κάτοικοι 15.124. Χριστιανοί 14.233 (άνδρες 6.909, γυναίκες 7.324), Μουσουλμάνοι 891 (άνδρες 486, γυναίκες 405). Σύνολο ανδρών 7.395, γυναικών 7.729.

Επαρχία Ρεθύμνης εν τω συνόλω της:
Οικογένειες 6.140, κάτοικοι 24.210. Χρι-

στιανοί 19.403 (άνδρες 9.733, γυναίκες 9.670, Μουσουλμάνοι 4.804 (άνδρες 2.437, γυναίκες 2.367), Ισραηλίτες 3 (άνδρες 1, γυναίκες 2). Σύνολο ανδρών 12.171, γυναικών 12.039. Σε σχέση με το 1900, Χριστιανοί αύξηση κατά 2.214, Μουσουλμάνοι μείωση κατά 1.748, Ισραηλίτες μείωση κατά 13.

Επαρχία Μυλοποταμίου:
Οικογένειες 4.291, κάτοικοι 17.661. Χριστιανοί 17.642 (άνδρες 8.793, γυναίκες 8.849), Μουσουλμάνοι 19 (άνδρες 18, γυναίκες 1). Σύνολο ανδρών 8.811, γυναικες 8.850. Σε σχέση με το 1900, Χριστιανοί αύξηση κατά 336, Μουσουλμάνοι μείωση κατά 16.

Επαρχία Αμαρίου:
Οικογένειες 2.096, κάτοικοι 8.237. Χριστιανοί 8.129 (άνδρες 3.895, γυναίκες 4.234), Μουσουλμάνοι 108 (άνδρες 64, γυναίκες 44), Σύνολο ανδρών 3.959, γυναικών 4.278. Σε σχέση με το 1900, Χριστιανοί αύξηση κατά 324, Μουσουλμάνοι μείωση κατά 26.

Επαρχία Αγίου Βασιλείου:
Οικογένειες 2.912, κάτοικοι 11.231. Χριστιανοί 11.208 (άνδρες 5.409, γυναίκες 5.799), Μουσουλμάνοι 23 (άνδρες 17, γυναίκες 6), Σύνολο ανδρών 5.426, γυναικών 5.805. Σε σχέση με το 1900, Χριστιανοί αύξηση κατά 1.030, Μουσουλμάνοι μείωση κατά 53.

Νομός Λασιθίου

Επαρχία Μεραμβέλλου:
Οικογένειες 5.814, κάτοικοι 21.272. Χριστιανοί (άνδρες 10.459, γυναίκες 10.785), Μουσουλμάνοι 28, όλοι άνδρες. Σύνολο ανδρών 10.487, γυναικών 10.785. Σε σχέση με το 1900, Χριστιανοί αύξηση κατά 2.493, Μουσουλμάνοι μείωση κατά 248.

Επαρχία Λασηθίου:
Οικογένειες 1.520, κάτοικοι 4.991, όλοι Χριστιανοί. Άνδρες 2.552, γυναίκες 2.439. Η μείωση του χριστιανικού πληθυσμού σε σχέση με το 1900 ήταν 104 άνθρωποι.

Επαρχία Βακωνίας:
Οικογένειες 2.129, κάτοικοι 7.490. Χριστιανοί 7.480 (άνδρες 3.685, γυναίκες 3.795), Μουσουλμάνοι 10 άνδρες. Σύνολο ανδρών 3.695, γυναικών 3.795. Σε σχέση με το 1900, Χριστιανοί αύξηση κατά 299, Μουσουλμάνοι μείωση κατά 22.

Επαρχία Σητείας:
Οικογένειες 4.672, κάτοικοι 18.043. Χριστιανοί 17.379 (άνδρες 8.571, γυναίκες 8.808), Μουσουλμάνοι (άνδρες 357, γυναίκες 307), Σύνολο ανδρών 8.928, γυναικών 9.115. Σε σχέση με το 1900, Χριστιανοί αύξηση κατά 2.433, Μουσουλμάνοι αύξηση 129.

Επαρχία Ιεράπετρας:
Οικογένειες 2.850, κάτοικοι 10.815. Χριστιανοί 10.113 (άνδρες 4.848, γυναίκες 5.265), Μουσουλμάνοι 702 (άνδρες 362, γυναίκες 340), Σύνολο ανδρών 5.210, γυναικών 5.605. Σε σχέση με το 1900, Χριστιανοί αύξηση κατά 2.234, Μουσουλμάνοι αύξηση κατά 57.

ΚΡΗΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Β. ΔΗΜΟΤΙΚΟΝ ΣΧΟΛΕΙΟΝ ΧΑΝΙΩΝ

Αρ.θ. (90)

ΑΠΟΛΥΤΗΡΙΟΝ

Ο μαθητής *Ρόμβεντος Μωυσής*
ἐκ *Χανίων* ἐτῶν *13* πατὸς *Γεωργίου*

διακούσας πάντα τὰ ἐν τῇ Δ' τάξει τοῦ Σχολείου τούτου διδασκόμενα μαθήματα καὶ δημοσίᾳ κατὰ τὸ τέλος τοῦ Σχολικοῦ ἔτους ὑποστὰς τῇ ἀπολυτήριον δοκιμασίαν ἐκρίθη ἄξιος τοῦ γενικοῦ βαθμοῦ *παιῶς (7)*

Ἡ δὲ ἐν τῷ σχολείῳ διαγωγή αὐτοῦ ὑπῆρξε *εὐσεβὴ καὶ ἀεική*

Ἐν Χανίοις τῇ *23* Ἰουνίου 1907

ΠΡΟ-ΙΣΤΑΜΕΝΟΣ

Καροδοπούλου

Οἱ Διδάσκαλοι

Κρασιμηνίτης
Μουμαντζής

ΡΝΓ' (ΡΕΒ')

ΜΗΤΡΟΦΑΝΟΥΣ ΤΟΥ ΑΠΟ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ

Περὶ τῆς πρὸς τοὺς ἐν Κρήτῃ Ἰουδαίου ἀδικίας.

Μητροφάνης ἐλέφ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ρώμης καὶ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης.

Ἐπειδὴ οἱ ἐν πάσῃ τῇ νήσῳ Κρήτῃ εὐρισκόμενοι ἔβραιοι ἀνέφερον τῇ ἡμῶν μετριότητι καὶ κατεβόησαν μετὰ δακρύων πολλῶν ὅτι τινὲς τῶν ἔκεισε χριστιανῶν, ποτὲ μὲν ἀδίκως καὶ συκοφαντικῶς παραδίδουσιν αὐτοὺς εἰς τοὺς ἐνδοξοτάτους ἀρχοντας καὶ αὐθέντας τῆς νήσου ταύτης· καὶ διαβολαῖς ἀδίκους καὶ

παραλόγοις ζημιοῦσι, καὶ ἐνοχλοῦσιν αὐτοῖς· ποτὲ δὲ δι' ἑαυτῶν ἐπιτιθέμενοι τούτοις ὀρμητὴν ἀτάκτων καὶ ἀυθαδείας μεστῆ, καὶ πᾶσι τρόποις κακοποιεῖν αὐτοὺς παραλόγως σπουδαίους, μισθὸν ἔχειν παρὰ τῷ πάντων Θεῷ ἔκ τούτων νομίζοντες· τούτου χάριν ἡ μετριότης ἡμῶν γράφουσα ἀποφαινεται ἐν ἁγίῳ Πνεύματι ἵνα, ὅσοι τῶν χριστιανῶν τὰ τοιαῦτα ποιοῦσι, καὶ συκοφαντίας ἀδίκους ρίπτουσι κατ' αὐτῶν, ἐπιζημία καὶ ἀπωλεία αὐτῶν ἀδίκῳ καὶ παραλόγῳ, ὅσοι τὲ μὴ ἀρκούμενοι τῇ κρίσει τῶν ἐνδοξοτάτων αὐθεντῶν, ἐν τῇ ἐνδίκῃ θεωρίᾳ αὐτῶν, ὀρμησιν ἀυθαδῶς καὶ ἀνυποστόλως, καὶ χεῖρας αἴρουν κατ' αὐτῶν, οἱ τοιοῦτοι ὑπάρχουσιν ἀφωρισμένοι ἀπὸ Θεοῦ Παντοκράτορος καὶ κατηραμένοι, καὶ ἀσυγχώρητοι καὶ μετὰ θάνατον ἄλυτοι· ἡ γὰρ ἀδικία, καὶ συκοφαντία, καθ' ὅσον ἀνπραχθεῖη καὶ τελεσθεῖη ἀδικία ἐστὶ καὶ οὐκ ἐστὶ ποτὲ τὸν ἀδικούντα εἶναι ἀνεύθυνον ἐκ τοῦ προφασίζεσθαι, ὅτι ἑτεροδόξον ἠδίκησε, καὶ οὐκ εὐσεβῆ, ἐπεὶ καὶ ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς, ἐν Εὐαγγελίοις, μηδένα φησὶ διασεισῆναι, μηδὲ συκοφαντήσῃτε, μὴ διαχωρίζων πάντως, μηδὲ χώραν διδοὺς τοῖς εὐσεβέσι ἀδικεῖν τοῖς ἄλλοτριόφρονας. Οὕτως οὖν ἄφροντες, διαρθρώσεως τυχεῖν τὰ τοιαῦτα βουλόμεθα· ἐφ' ᾧ καὶ τὸ παρὸν ἀπελύσαμεν γράμμα· ὅπερ ἐν πάσῃ τῇ νήσῳ παρρησίᾳ ἀναγνωσθήτω, καὶ δηλωθήτω. Ἐν ἔτει ζος'.

Σημ. Ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ἐν σελ. 281 τῆς Turcogræcia. Μετ' ἐπαίνων ἀναφέρει τὴν διάταξιν ταύτην τοῦ Μητροφάνου ὁ Βιλλεμαλὴν ἐν Δοκιμίῳ, διὰ τῆν δίκαιαν ἐπιτίμησιν ὅτι, ἡ ἀδικία οὐδέμῳς ἀλλάσσει φύσιν ἢ γέννηται πρὸς ἑτεροδόξον ταῦτα ἐπὶ ἐνετοκρατίας. Περὶ δὲ τοῦ πατριάρχου Μητροφάνου Γ' βλέπε «Πατριαρχικὸς Πίνακας» σελ. 515 κ. ἔξ.

Κατάλογος των εν τη πόλει Χανίων κατοικούντων Ισραηλιτών (17.2.43)

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ	ΗΛΙΚΙΑ	ΤΟΠΟΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ	ΤΟΠΟΣ ΓΕΝΝΗΣΕΩΣ	ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ
1. Αβιγαδές Ευσέβιος του Ματαθία	44	Χανιά	Χανιά	Σκούφων 30
2. Άγγελ Αιμιλία του Νισσίμ	73	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 25
3. Αλχανάτου Ρεβέκκα του Μιχαήλ	58	Ιωάννινα	Ιωάννινα	Κονδυλάκη 43
4. Αλχανάτης Αβραάμ του Μιχαήλ	14	Ιωάννινα	Χανιά	Κονδυλάκη 43
5. Αλχανάτης Σαμουήλ του Μιχαήλ	28	Θεσσαλονίκη	Χανιά	Πόρτου 20
6. Αλχανάτη Λοίζα του Σαμουήλ	27	Χαλκίς	Χανιά	Πόρτου 20
7. Αμάρ Καρολίνα του Αβραάμ	77	Ζάκυνθος	Ζάκυνθος	Δούκα 15
8. Αμάρ Άννα του Αβραάμ	35	Χανιά	Χανιά	Δούκα 15
9. Άγγελ Κλοτίλδη του Ιακώβ	44	Χανιά	Χανιά	Σκούφων 23
10. Γανής Σολομών του Σαμουήλ	50	Ζάκυνθος	Ζάκυνθος	Σκούφων 10
11. Γανή Ρεβέκκα του Σολομώντος	53	Ζάκυνθος	Χανιά	Σκούφων 10
12. Γανής Σάββας του Σαμουήλ	44	Ζάκυνθος	Ζάκυνθος	Κονδυλάκη 27
13. Γανή Ραχήλ (Ντουντού) του Σάββα	37	Θεσσαλονίκη	Θεσσαλονίκη	Κονδυλάκη 27
14. Γανής Σαμουήλ του Σάββα	14	Ζάκυνθος	Ζάκυνθος	Κονδυλάκη 27
15. Γανή Πέρλα του Σάββα	12	Ζάκυνθος	Ζάκυνθος	Κονδυλάκη 27
16. Γανή Ντόλτσα του Σάββα	11	Ζάκυνθος	Ζάκυνθος	Κονδυλάκη 27
17. Γανής Δαβίδ του Σάββα	8	Ζάκυνθος	Χανιά	Σκούφων 10
18. Γανής Ιωσήφ του Σάββα	7	Ζάκυνθος	Χανιά	Κονδυλάκη 27
19. Γανής Ραφαήλ του Σάββα	5	Ζάκυνθος	Χανιά	Κονδυλάκη 27
20. Γανής Σολομών του Σάββα	1	Ζάκυνθος	Χανιά	Κονδυλάκη 27
21. Γανής Ησαΐας του Σαμουήλ	42	Ζάκυνθος	Ζάκυνθος	Κονδυλάκη 35
22. Γανή Ελβίρα του Ησαΐα	42	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 35
23. Γανή Ραχήλ του Ησαΐα	16	Ζάκυνθος	Χανιά	Κονδυλάκη 35
24. Γανής Σαμουήλ του Ησαΐα	14	Ζάκυνθος	Χανιά	Κονδυλάκη 35
25. Γανή Αιμιλία του Ησαΐα	12	Ζάκυνθος	Χανιά	Κονδυλάκη 35
26. Γανής Μάρκος του Ησαΐα	8	Ζάκυνθος	Χανιά	Κονδυλάκη 35
27. Γανής Ιωσήφ του Ησαΐα	5	Ζάκυνθος	Χανιά	Κονδυλάκη 35
28. Γανής Σολομών του Ησαΐα	1	Ζάκυνθος	Χανιά	Κονδυλάκη 35
29. Διέντες Μιχαήλ του Σαμουήλ	50	Χανιά	Χανιά	Σκούφων 26

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ	ΗΛΙΚΙΑ	ΤΟΠΟΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ	ΤΟΠΟΣ ΓΕΝΝΗΣΕΩΣ	ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ
30. Διέντες Εοθήρ του Μιχαήλ	39	Αθήνα	Χανιά	Σκούφων 26
31. Διέντες Σάρρα του Μιχαήλ	18	Χανιά	Χανιά	Σκούφων 26
32. Διέντες Άστρο του Μιχαήλ	14	Χανιά	Χανιά	Σκούφων 26
33. Διέντες Ιακώβ του Μιχαήλ	7	Χανιά	Χανιά	Σκούφων 26
34. Διέντες Ρεβέκα του Μιχαήλ	5	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 2
35. Διέντες Βήτας του Σαμουήλ	54	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 2
36. Διέντες Σιμχά του Βήτα	41	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 2
37. Διέντες Σάρρα του Βήτα	22	Χανιά	Χανιά	Δούκα 7
38. Διέντες Μαρίνος του Σαμουήλ	54	Χανιά	Χανιά	Δούκα 7
39. Διέντε Εοθήρ του Μαμίνου	31	Ζάκυνθος	Χανιά	Δούκα 7
40. Διέντες Μπουλίσια του Μαμίνου	7	Χανιά	Χανιά	Δούκα 7
41. Διέντες Σαμουήλ του Μαμίνου	3	Χανιά	Χανιά	Δούκα 7
42. Διέντες Άννα του Μαμίνου	1	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 25
43. Δεπάς Μωυσής του Χαϊμ	39	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 25
44. Δεπάς Αλέγγρα του Μωυσή	38	Χανιά	Βεγγάζη	Κονδυλάκη 25
45. Δεπάς Λιλίκα του Μωυσή	8	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 25
46. Δεπάς Χαϊμ του Μωυσή	7	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 25
47. Δεπάς Δαβίδ του Μωυσή	5	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 25
48. Δεπάς Σταματία του Μωυσή	4	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 25
49. Δεπάς Ρένα του Μωυσή	2	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 29
50. Δεπάς Μάρκος του Χαϊμ	35	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 29
51. Δεπάς Εοθήρ του Μάρκου	48	Εμύρνη	Εμύρνη	Κονδυλάκη 50
52. Δεπάς Εοθήρ του Χαϊμ	57	Ζάκυνθος	Ζάκυνθος	Κονδυλάκη 50
53. Δεπάς Ρεβέκα του Χαϊμ	32	Χανιά	Χανιά	Δούκα 43
54. Δεπάς Ραχήλ του Χαϊμ	25	Χανιά	Χανιά	Δούκα 43
55. Δεπάς Ιακώβ του Μωυσή	82	Χανιά	Χανιά	Δούκα 43
56. Δεπάς Ζιλντα του Ιακώβ	62	Ηράκλειο	Ηράκλειο	Κονδυλάκη 13
57. Ευλαγών Λέων του Αβραάμ	65	Κων/πολις	Χανιά	Κονδυλάκη 13
58. Ευλαγών Άννα του Λεών	49	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 13
59. Ευλαγών Αλβέρτος του Λεών	15	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 13
60. Ευλαγών Ρενέ του Λεών	9	Χανιά	Χανιά	Δούκα 8
61. Ελχάις Χαϊμ του Ισαάκ	63	Ηράκλειο	Ηράκλειο	Δούκα 8
62. Ελχάις Ελβίρα του Χαϊμ	57	Χανιά	Χανιά	Δούκα 8
63. Ελχάις Ρεβέκα του Χαϊμ	27	Ηράκλειο	Ηράκλειο	Δούκα 8
64. Ελχάις Χρυσούλα του Χαϊμ	18	Ηράκλειο	Ηράκλειο	Δούκα 8
65. Ελχάις Σάρρα του Χαϊμ	16	Ηράκλειο	Χανιά	Δούκα 16
66. Ελχάις Ηλίας του Αβραάμ	25	Ηράκλειο	Ηράκλειο	Σκούφων 28
67. Ελχάις Χαϊμ του Αβραάμ	41	Ηράκλειο	Ηράκλειο	Σκούφων 28
68. Ελχάις Εοθήρ του Χαϊμ	37	Ζάκυνθος	Χανιά	Σκούφων 28
69. Ελχάις Αλβέρτος του Χαϊμ	9	Ηράκλειο	Χανιά	Σκούφων 28
70. Ελχάις Αλβέρτος του Χαϊμ	32	Ηράκλειο	Ηράκλειο	Σκούφων 28
71. Ελχάις Σουλτάνα του Αλβέρτου	29	Χανιά	Χανιά	Σκούφων 28
72. Ελχάις Ελβίρα του Αλβέρτου	5	Ηράκλειο	Χανιά	Σκούφων 28
73. Ελχάις Χαϊμ του Αλβέρτου	4	Ηράκλειο	Χανιά	Γαβαλάδων
74. Ελχάις Ισαάκ του Χαϊμ	35	Ηράκλειο	Χανιά	Γαβαλάδων
75. Ελχάις Ρεβέκα του Ισαάκ	33	Χανιά	Χανιά	Γαβαλάδων
76. Ελχάις Βικτώρ του Ισαάκ	5	Χανιά	Χανιά	Γαβαλάδων
77. Ελχάις Σάρρα του Ισαάκ	3	Χανιά	Χανιά	Σκούφων 2
78. Ζακάρ Αλβέρτος του Εμμαν.	44	Κέρκυρα	Κέρκυρα	Δούκα 24
79. Ισχακή Στερίνα του Δανιήλ	57	Ηράκλειο	Χανιά	Δούκα 24
80. Ισχακή Μωύνα του Δανιήλ	28	Ηράκλειο	Ηράκλειο	Δούκα 24
81. Ισχακή Ρεβέκα του Δανιήλ	25	Ηράκλειο	Ηράκλειο	Βενέρη 5
82. Ισχακής Λεών του Ιακώβ	57	Χανιά	Χανιά	Βενέρη 5
83. Ισχακή Μπουλίσια του Λεών	55	Χανιά	Χανιά	Βενέρη 5
84. Ισχακής Αβραάμ του Λεών	24	Χανιά	Χανιά	Βενέρη 5

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ	ΗΛΙΚΙΑ	ΤΟΠΟΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ	ΤΟΠΟΣ ΓΕΝΝΗΣΕΩΣ	ΔΙΕΥΘΥΝΗ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ
85. Ισχακής Σαμουήλ του Λεών	19	Χανιά	Χανιά	Βενέρη 5
86. Ισχακής Σολομών του Λεών	17	Χανιά	Χανιά	Βενέρη 5
87. Ισχακής Ισαάκ του Λεών	13	Χανιά	Χανιά	Βενέρη 5
88. Ισχακής Μωύς του Λεών	12	Χανιά	Χανιά	Βενέρη 5
89. Ισχακής Ιουσούας του Μάρκου	74	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 13
90. Ισχακής Νισίμ του Μάρκου	77	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 14
91. Ισχακής Ηλίας του Μάρκου	61	Χανιά	Χανιά	Σκούφων 11
92. Ισχακής Δανιήλ του Μάρκου	64	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 14
93. Ισχακής Δανιήλ του Δανιήλ	45	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 14
94. Ισχακή Άννα του Δανιήλ	16	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 14
95. Ισχακής Μάρκος του Δανιήλ	14	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 14
96. Ισχακής Αβραάμ του Μάρκου	57	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 13
97. Ισχακή Ραχήλ του Αβραάμ	51	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 13
98. Ισχακής Γαβριήλ του Μάρκου	66	Χανιά	Χανιά	Πόρτου 50
99. Ισχακή Σάρρα του Γαβριήλ	54	Χανιά	Χανιά	Πόρτου 50
100. Ισχακή Άννα του Γαβριήλ	35	Χανιά	Χανιά	Πόρτου 50
101. Ισχακή Ιουδήφ του Γαβριήλ	27	Χανιά	Χανιά	Πόρτου 50
102. Ισχακή Σάρρα του Λεών	48	Εμύρνη	Χανιά	Κεντρική 97
103. Ισχακής Μάρκος του Λεών	24	Χανιά	Χανιά	Κεντρική 97
104. Ισχακή Λορίκα του Λεών	22	Χανιά	Χανιά	Κεντρική 97
105. Ισχακής Ηλίας του Λεών	14	Χανιά	Χανιά	Κεντρική 97
106. Ισχακής Μωυσής του Δανιήλ	37	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 37
107. Ισχακή Άννα του Μωυσή	38	Ηράκλειο	Χανιά	Κονδυλάκη 37
108. Ισχακής Αλβέρτος του Μωυσή	10	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 37
109. Ισχακή Στερίνα του Μωυσή	7	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 37
110. Ισχακής Ματαθίας του Μάρκου	3	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 37
111. Ισχακή Ντόλτσα του Μάρκου	63	Χανιά	Χανιά	Σκούφων 30
112. Ισχακής Ιακώβ του Μάρκου	24	Χανιά	Χανιά	Σκούφων 30
113. Ισχακής Σίμων του Μάρκου	22	Χανιά	Χανιά	Σκούφων 30
114. Κοέν Αβραάμ του Σίμων	25	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 2
115. Κατς Μωυσής του Τζαλμόν	73	Ρωσία	Τασουσι Μαδελόφ	Κονδυλάκη 64
116. Κοέν Μωυσής του Εμμαν.	45	Χανιά	Χανιά	Βικτ. Ουγκώ 6
117. Κοέν Νέλλη του Μωυσή	43	Χανιά	Χανιά	Βικτ. Ουγκώ 6
118. Κοέν Ζίζιλα του Μωυσή	22	Χανιά	Χανιά	Βικτ. Ουγκώ 6
119. Κοέν Εμμανουήλ του Μωυσή	19	Χανιά	Χανιά	Βικτ. Ουγκώ 6
120. Κοέν Ηλίας του Μωυσή	17	Χανιά	Χανιά	Βικτ. Ουγκώ 6
121. Κοέν Ίρμα του Μωυσή	14	Χανιά	Χανιά	Βικτ. Ουγκώ 6
122. Κοέν Ροβέρτος του Εμμαν.	25	Χανιά	Χανιά	Κεντρικής 97
123. Κοέν Ηλίας του Εμμαν.	48	Χανιά	Χανιά	Αντ. Γιάνναρη 19
124. Κοέν Μαθίλδη του Ηλία	37	Θεσσαλονίκη	Θεσσαλονίκη	Αντ. Γιάνναρη 19
125. Κοέν Εμμανουήλ του Ηλία	10	Ηράκλειο	Ηράκλειο	Αντ. Γιάνναρη 19
126. Κοέν Ιακώβ του Ηλία	8	Ηράκλειο	Ηράκλειο	Αντ. Γιάνναρη 19
127. Κοέν Ροβέρτος του Ηλία	5	Ηράκλειο	Ηράκλειο	Αντ. Γιάνναρη 19
128. Κοέν Μωύς του Αβραάμ	61	Ρέθυμνο	Ρέθυμνο	Κονδυλάκη 4
129. Κοέν Ρόζα του Μωυσή	58	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 4
130. Κοέν Ζεντίλα του Μωυσή	30	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 4
131. Κοέν Νέλλη του Μωυσή	19	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 4
132. Κοέν Ιακώβ του Μωυσή	27	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 48
133. Κοέν Σουλτάνα του Ιακώβ	26	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 48
134. Κοέν Μωυσής του Ιακώβ	1	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 48
135. Κοέν Ελφριδα του Μωυσή	45	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 20
136. Κοέν Ιολάνδη του Μωυσή	36	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 20
137. Κοέν Σολομών του Ισαάκ	43	Χανιά	Χανιά	Δούκα 15
138. Κοέν Ελιζα του Σολομώντος	41	Ζάκυνθος	Χανιά	Δούκα 15
139. Κοέν Ισαάκ του Σολομώντος	14	Ζάκυνθος	Χανιά	Δούκα 15

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ	ΗΛΙΚΙΑ	ΤΟΠΟΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ	ΤΟΠΟΣ ΓΕΝΝΗΣΕΩΣ	ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ
140. Κοέν Μάρκος του Σίμων	58	Χανιά	Χανιά	Σκούφων 37
141. Κοέν Ερικήτα του Μάρκου	48	Χανιά	Χανιά	Σκούφων 37
142. Κοέν Ρόζα του Μάρκου	28	Χανιά	Χανιά	Σκούφων 37
143. Κοέν Ιωσήφ του Μάρκου	23	Χανιά	Χανιά	Σκούφων 37
144. Κοέν Μασλάχ του Μάρκου	20	Χανιά	Χανιά	Σκούφων 37
145. Κοέν Συμεών του Μάρκου	16	Χανιά	Χανιά	Σκούφων 37
146. Κοέν Μαίρη του Μάρκου	18	Χανιά	Χανιά	Σκούφων 37
147. Κοέν Δεά του Μάρκου	11	Χανιά	Χανιά	Σκούφων 37
148. Κοέν Ρεγγίνα του Μάρκου	5	Χανιά	Χανιά	Σκούφων 37
149. Κούνιο Ντόλτσα του Λεών	53	Χανιά	Χανιά	Σκούφων 13
150. Κούνιο Σάρρα του Λεών	22	Χανιά	Χανιά	Σκούφων 13
151. Κούνιο Ιουδήθ του Λεών	20	Χανιά	Χανιά	Σκούφων 13
152. Κούνιο Μπουλίσια του Λεών	15	Χανιά	Χανιά	Σκούφων 13
153. Λεβή Χανά του Μωύς	88	Χανιά	Χανιά	Δούκα 39
154. Λεβή Ματαθίας του Μωουσή	72	Ηράκλειο	Χανιά	Σκούφων 6
155. Λεβή Λεά του Ματαθία	63	Ηράκλειο	Ηράκλειο	Σκούφων 6
156. Λεβή Ζίλτα του Ματαθία	21	Ηράκλειο	Χανιά	Σκούφων 6
157. Λεβή Ιωσήφ του Ματαθία	16	Ηράκλειο	Χανιά	Σκούφων 6
158. Λεβή Μωύς του Ματαθία	41	Ηράκλειο	Χανιά	Κονδυλάκη 31
159. Λεβή Ματίλδη του Μωουσή	38	Ηράκλειο	Χανιά	Κονδυλάκη 31
160. Λεβή Ματαθία του Μωουσή	16	Ηράκλειο	Χανιά	Κονδυλάκη 31
161. Λεβή Λεά του Μωουσή	15	Ηράκλειο	Χανιά	Κονδυλάκη 31
162. Λεβή Στερίνα του Μωουσή	13	Ηράκλειο	Χανιά	Κονδυλάκη 31
163. Λεβή Σίμων του Μωουσή	7	Ηράκλειο	Χανιά	Κονδυλάκη 31
164. Λεβή Ιακώβ του Ισάκ	35	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 47
165. Λεβή Κέττη του Ιακώβ	34	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 47
166. Λεβή Φοφώ του Ιακώβ	6	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 47
167. Λεβή Πίγχα του Ματαθία	31	Ηράκλειο	Ηράκλειο	Κονδυλάκη 64
168. Λεβή Ρόζα του Πίγχα	31	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 64
169. Λεβή Λεά του Πίγχα	12	Ηράκλειο	Χανιά	Κονδυλάκη 64
170. Λεβή Βικτωρία του Πίγχα	9	Ηράκλειο	Χανιά	Κονδυλάκη 64
171. Λεβή Μαίρη του Πίγχα	4	Ηράκλειο	Χανιά	Κονδυλάκη 64
172. Λεβής Άννα του Πίγχα	7	Ηράκλειο	Χανιά	Κονδυλάκη 64
173. Λεβής Ματαθίας του Πίγχα	1	Ηράκλειο	Χανιά	Κονδυλάκη 64
174. Λεβής Αλέγγρα του Μάρκου	67	Ζάκυνθος	Ζάκυνθος	Δούκα 12
175. Λεβής Σάρρα του Μάρκου	37	Κέρκυρα	Χανιά	Δούκα 12
176. Λέων Ιουσούας του Μπαρμαϊμόν	77	Ηράκλειο	Χανιά	Κονδυλάκη 37
177. Λέων Ραχήλ του Ιουσούα	52	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 37
178. Μηνιωνής Ιωσήφ του Σαμουήλ	67	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 4
179. Μηνιωνής Βήτας του Σαμουήλ	79	Χανιά	Χανιά	Βικτ. Ουγκώ 1
180. Μηνιωνής Εσθήρ του Βήτα	69	Χανιά	Χανιά	Βικτ. Ουγκώ 1
181. Μινέρβο Αλβέρτος του Μωουσή	43	Ζάκυνθος	Χανιά	Χαιρέτη 20
182. Μινέρβο Βικτωρία του Αλβέρτου	43	Ζάκυνθος	Χανιά	Χαιρέτη 20
183. Μινέρβο Ελβορή του Αβραάμ	59	Χανιά	Χανιά	Έβανς 9
184. Μινέρβο Ραχήλ του Αβραάμ	24	Ζάκυνθος	Χανιά	Έβανς 9
185. Μινέρβο Μαργαρίτα του Σίμων	72	Ζάκυνθος	Χανιά	Κεντρικής 5ε
186. Μινέρβο Σίμχα του Σίμων	32	Ζάκυνθος	Χανιά	Μελετίου 8
187. Μινέρβος Σαμουήλ του Αβραάμ	73	Ζάκυνθος	Χανιά	Μελετίου 8
188. Μινέρβο Ρεγγίνα του Σαμουήλ	55	Βόλος	Βόλος	Μελετίου 8
189. Μινέρβο Ιουλία του Σαμουήλ	30	Ζάκυνθος	Χανιά	Μελετίου 8
190. Μινέρβο Ευγενία του Σαμουήλ	27	Ζάκυνθος	Χανιά	Μελετίου 8
191. Μινέρβος Ιζάκ του Σαμουήλ	32	Ζάκυνθος	Χανιά	Πόρτου 22
192. Μινέρβο Λεά του Νισίμ	45	Χανιά	Χανιά	Αγγέλου 12
193. Μινέρβος Πασχάλ του Νισίμ	15	Ζάκυνθος	Χανιά	Αγγέλου 12
194. Μουστάκης Ισραήλ του Σάββα	22	Χανιά	Χανιά	Σκούφων 17

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ	ΗΛΙΚΙΑ	ΤΟΠΟΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ	ΤΟΠΟΣ ΓΕΝΝΗΣΕΩΣ	ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ
195. Μόλχος Ιακώβ του Σολομώντος	70	Θεσσαλονίκη	Θεσσαλονίκη	Αντ. Γιάνναρη 19
196. Μόλχο Τζόγια του Ιακώβ	57	Θεσσαλονίκη	Θεσσαλονίκη	Αντ. Γιάνναρη 19
197. Μόλχος Σολομών του Ιακώβ	34	Θεσσαλονίκη	Θεσσαλονίκη	Αντ. Γιάνναρη 19
198. Μόλχο Στέλλα του Ιακώβ	25	Θεσσαλονίκη	Θεσσαλονίκη	Αντ. Γιάνναρη 19
199. Όσμος Ηλίας του Σολομώντος	70	Κέρκυρα	Κέρκυρα	Κονδυλάκη 39
200. Όσμο Ρόζα του Ηλία	71	Ζάκυνθος	Ζάκυνθος	Κονδυλάκη 39
201. Όσμος Σολομών του Ηλία	42	Κέρκυρα	Χανιά	Κονδυλάκη 6
202. Όσμο Στέλλα του Σολομώντος	42	Κέρκυρα	Κέρκυρα	Κονδυλάκη 6
203. Όσμο Καίτη του Σολομώντος	10	Κέρκυρα	Χανιά	Κονδυλάκη 6
204. Όσμος Νισίμ του Σολομώντος	7	Κέρκυρα	Χανιά	Κονδυλάκη 6
205. Όσμος Μωυσής του Ηλία	40	Κέρκυρα	Χανιά	Κονδυλάκη 39
206. Όσμο Σάρρα του Μωυσή	28	Χαλκίς	Χανιά	Κονδυλάκη 39
207. Όσμος Δαβίδ του Ηλία	37	Κέρκυρα	Χανιά	Κονδυλάκη 39
208. Όσμος Σολόμ του Δαβίδ	10	Κέρκυρα	Χανιά	Κονδυλάκη 39
209. Όσμος Ρόζα του Δαβίδ	9	Κέρκυρα	Χανιά	Κονδυλάκη 39
210. Όσμος Ηλίας του Δαβίδ	7	Κέρκυρα	Τελ Αβίβ Παλαιστ.	Κονδυλάκη 39
211. Όσμος Δαβίδ του Βικτωρος	43	Κέρκυρα	Χανιά	Κονδυλάκη 15
212. Όσμο Νίνα του Δαβίδ	44	Κέρκυρα	Χανιά	Κονδυλάκη 15
213. Όσμο Λίνα του Δαβίδ	12	Κέρκυρα	Χανιά	Κονδυλάκη 15
214. Όσμος Βικτωρ του Δαβίδ	9	Κέρκυρα	Χανιά	Κονδυλάκη 15
215. Όσμο Ρόζα του Δαβίδ	5	Κέρκυρα	Χανιά	Κονδυλάκη 15
216. Παπουσιάδου Ραχήλ του Νισίμ	59	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 40
217. Πολίτη Χρυσούλα του Ραφαήλ	37	Αθήνα	Χανιά	Κονδυλάκη 16
218. Πολίτη Ρεβέκκα του Ραφαήλ	17	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 16
219. Πολίτης Μάρκος του Ραφαήλ	13	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 16
220. Πολίτη Σιμχά του Ραφαήλ	15	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 16
221. Πολίτης Ιωσήφ του Ραφαήλ	10	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 16
222. Πολίτη Αιμιλία του Ραφαήλ	74	Χανιά	Χανιά	Ζαμπελίου 35
223. Σαρφατής Μωυσής ή Νισίμ του Δαβίδ	62	Ηράκλειο	Χανιά	Σκούφων 9
224. Σαρφατή Σάρρα του Μωυσή	47	Ηράκλειο	Χανιά	Σκούφων 9
225. Σαρφατή Ματίλδη του Μωυσή	12	Ηράκλειο	Χανιά	Σκούφων 9
226. Σαρφατής Δαβίδ του Μωυσή	10	Ηράκλειο	Χανιά	Σκούφων 9
227. Σαρφατή Ζιλδα του Μωυσή	6	Ηράκλειο	Χανιά	Σκούφων 9
228. Σαρφατής Αλβέρτο του Μωυσή	2	Ηράκλειο	Χανιά	Σκούφων 9
229. Σαρφατή Σάρρα του Δαβίδ	63	Χανιά	Χανιά	Δούκα 43
230. Σεζάνας Ραφαήλ του Σαμουήλ	46	Σμύρνη	Χανιά	Αγίας Λαύρας 19
231. Σεζάνα Σάρρα του Ραφαήλ	48	Σμύρνη	Χανιά	Αγίας Λαύρας 19
232. Σεζάνα Λούνα του Σαμουήλ	83	Σμύρνη	Χανιά	Κεντρικής 97
233. Σερένο Αβραάμ του Νισίμ	45	Σμύρνη	Ηράκλειο	Αντ. Γιάνναρη 13
234. Σερένο Όλγα του Νισίμ	44	Σμύρνη	Χανιά	Αντ. Γιάνναρη 13
235. Σερένο Μαίρη του Νισίμ	39	Σμύρνη	Χανιά	Αντ. Γιάνναρη 13
236. Τρέβεζας Αλέξανδρος του Αβράμ	64	Ζάκυνθος	Χανιά	Σκούφων 6
237. Τρέβεζα Ρευκούλα του Αλέξ.	63	Ζάκυνθος	Χανιά	Σκούφων 6
238. Τρέβεζας Σαμουήλ του Αλέξ.	22	Ζάκυνθος	Χανιά	Σκούφων 6
239. Τρέβεζα Αιμιλία του Αλέξ.	17	Ζάκυνθος	Χανιά	Σκούφων 6
240. Τρέβεζας Ζαφείρα του Σολομώντος	58	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 8
241. Φερμών Αλβέρτος του Μωυσή	68	Κων/πολις	Κων/πολις	Κονδυλάκη 28
242. Φερμών Ζαφείρω του Αλβέρτου	58	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 28
243. Φερμών Βικτωρία του Αλβέρτου	32	Κων/πολις	Χανιά	Κονδυλάκη 28
244. Φερμών Μωυσής του Αλβέρτου	41	Κων/πολις	Χανιά	Ζαμπελίου 33
245. Φερμών Σουλτάνα του Μωυσή	41	Χανιά	Χανιά	Ζαμπελίου 33
246. Φόρτε Ρεβέκκα του Ιωσήφ	73	Ζάκυνθος	Χανιά	Κονδυλάκη 8
247. Φόρτε Εδμόν του Ραφαήλ	31	Ζάκυνθος	Χανιά	Σκούφων 10
248. Φόρτε Τριμα του Ραφαήλ	28	Ζάκυνθος	Χανιά	Σκούφων 10
249. Φράγκος Σαββατών του Δαβίδ	62	Χανιά	Χανιά	Θεοφάνους 13

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ	ΗΛΙΚΙΑ	ΤΟΠΟΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ	ΤΟΠΟΣ ΓΕΝΝΗΣΕΩΣ	ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ
250. Φράγκου Ρεβέκκα του Σαββατών	47	Χανιά	Χανιά	Θεοφάνους 13
251. Φράγκου Φερνάνδη του Σαββατών	27	Χανιά	Χανιά	Θεοφάνους 13
252. Φράγκος Δαβίδ του Σαββατών	24	Χανιά	Χανιά	Θεοφάνους 13
253. Φράγκου Θάλεια του Ιακώβ	53	Χανιά	Χανιά	Πόρτου 22
254. Φράγκου Λέα του Ιακώβ	24	Χανιά	Χανιά	Πόρτου 22
255. Φράγκου Αλέγγρα του Φαλ.	93	Ζάκυνθος	Χανιά	Κονδυλάκη 47
256. Φράγκου Ρόζα του Ιακώβ	72	Χανιά	Χανιά	Αγίας Λαύρας 19
257. Φραγκής Ματαθίας του Ισαάκ	42	Χανιά	Χανιά	Ζαμπελίου 35
258. Φραγκή Σάρρα του Ματαθία	48	Χανιά	Βεγγάζη	Κονδυλάκη 25
259. Φραγκής Μάρκος του Ισαάκ	40	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 16
260. Φραγκή Σταματία του Μάρκου	33	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 16
261. Φραγκής Ισαάκ του Μάρκου	9	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 16
262. Φραγκής Ραφαήλ του Μάρκου	7	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 16
263. Φραγκής Ιωσήφ του Μάρκου	4	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 16
264. Φραγκή Ρεβέκκα του Μάρκου	1	Χανιά	Χανιά	Κονδυλάκη 16
265. Χασκίλ Ρακούλα του Χασκέλ	83	Ηράκλειο	Ηράκλειο	Σκούφων 39
266. Χασκίλ Χρυσό του Χασκέλ	58	Ηράκλειο	Ηράκλειο	Σκούφων 39
267. Χασκίλ Νίνα του Ισαάκ	45	Ζάκυνθος	Χανιά	Σκούφων 39
268. Χανέν Μάρκος του Αβράμ	58	Χανιά	Χανιά	Σκούφων 9
269. Χανέν Ραχήλ του Μάρκου	38	Χανιά	Χανιά	Σκούφων 9
270. Χανέν Ρόζα του Μάρκου	15	Χανιά	Χανιά	Σκούφων 9
271. Χανέν Αβραάμ του Μάρκου	14	Χανιά	Χανιά	Σκούφων 9
272. Χανέν Ελβίρα του Μάρκου	10	Χανιά	Χανιά	Σκούφων 9
273. Χανέν Νισίμ του Μάρκου	5	Χανιά	Χανιά	Σκούφων 9
274. Χανέν Ιακώβ του Μάρκου	4	Χανιά	Χανιά	Σκούφων 9
275. Αίνος Σολομών του Σιμαντόβ	34	Ιωάννινα	Ιωάννινα	Κονδυλάκη 4
276. Μόρδου Αιμιλία του Ραφαήλ	74	Ζάκυνθος	Ζάκυνθος	Κονδυλάκη 15
277. Αττία Σάρρα του Ραφαήλ	37	Χανιά	Χανιά	Μπαμπαλή Αποκορώνου
278. Αττία Βικτώρ του Ραφαήλ	8	Χανιά	Χανιά	Μπαμπαλή Αποκορώνου
279. Αττία Ραφαήλ του Ραφαήλ	6	Χανιά	Χανιά	Μπαμπαλή Αποκορώνου

Εν Χανίοις τη 17.2.1943
 Ο Ραββίνος Χανίων (υπογραφή) Ηλίας Όσμος